

Ir. M. Draisma

No. 3.66

Ing. J. van der Ploeg

COMBINATIEVORMING IN DE AKKERBOUW

Organisatie en resultaten

van samenwerkende akkerbouwbedrijven

December 1976

L 26
3.66
B

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Landbouw

326544

Inhoud

Blz.

WOORD VOORAF	5
1. ALGEMENE BESCHOUWING OVER SAMENWERKINGSVORMEN IN DE LANDBOUW EN LOONWERK; DE DOELSTELLING EN BASIS VAN DIT ONDERZOEK	7
1.1 Spanningen tussen de bedrijfsoppervlakte en de technische en economische ontwikkeling in de akkerbouw	7
1.2 Onderlinge samenwerking in de landbouw	
1.2.1 Algemeen	8
1.2.2 Combinatievormen tussen landbouwbedrijven	10
1.2.3 Combinatievorming en loonwerk	11
1.2.4 Nadere beschouwing van de inzet van werktuigen en arbeid in de akkerbouw	15
1.3 De doelstelling en basis van het onderzoek; deelcombinaties en bedrijfscombinaties	16
2. DEELCOMBINATIES	20
2.1 Algemene organisatorische gegevens	20
2.1.1 Iets over de voorgeschiedenis, de motieven, de deelnemers en de bedrijven	20
2.1.2 De overeenkomsten en contracten	25
2.1.3 De terreinen van samenwerking	31
2.1.4 Financiering, kostenverrekening, eigendomsverhouding	35
2.1.5 Ontwikkelingen	42
2.1.6 Korte beschouwing over administratieve problemen bij een deelcombinatie	48
2.2 Bedrijfseconomische resultaten	51
2.2.1 Algemeen	51
2.2.2 De bewerkingskosten	53
2.2.3 De "intensiteit" van het bedrijf	59
2.2.4 Verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen en in bouwplan	61
2.2.5 Bedrijfsresultaten	61
3. BEDRIJFSCOMBINATIES	67
3.1 Algemene organisatorische gegevens	67
3.1.1 Voorgeschiedenis, motieven, deelnemers, bedrijven	68
3.1.2 De overeenkomsten en contracten	72
3.1.3 Ontwikkelingen bij en ervaringen met bedrijfscombinaties	82
3.2 Bedrijfseconomische resultaten	85
3.2.1 Algemeen	85
3.2.2 De bewerkingskosten	86
3.2.3 De "bedrijfsintensiteit"	89

INHOUD (vervolg)	Blz.
3.2.4 Verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen en in bouwplan	89
3.2.5 Bedrijfsresultaten	91
4. VERGELIJKING VAN DEELCOMBINATIES EN BEDRIJFS- COMBINATIES	94
4.1 Algemeen	94
4.2 Bedrijfseconomische aspecten	94
4.3 Psychologische aspecten	96
5. DE RECHTSVORM VAN DE ONDERNEMING IN VERBAND MET COMBINATIEVORMING	99
5.1 Algemeen	99
5.2 Bedrijfseconomische aspecten en financie- ringsmogelijkheden	100
5.3 Juridische aspecten	102
5.4 Fiscale aspecten	104
5.5 Sociale verzekeringen	105
6. SLOTBESCHOUWING MET SAMENVATTING EN CONCLUSIES	107
BIJLAGEN	117
Deelcombinatie D 1	118
Deelcombinatie D 2	123
Deelcombinatie D 3	127
Deelcombinatie D 4	131
Deelcombinatie D 5	136
Deelcombinatie D 6	140
Deelcombinatie D 7	144
Deelcombinatie D 8	146
Deelcombinatie D 9	150
Deelcombinatie D 10	153
Bedrijfscombinatie B 11	158
Bedrijfscombinatie B 12	160
Bedrijfscombinatie B 13	162
Bedrijfscombinatie B 14	164
Bedrijfscombinatie B 15	166
Bedrijfscombinatie B 16	168
Bedrijfscombinatie B 17	170

Woord vooraf

Door de stijgende prijzen van trekkers, machines en werktuigen - mede als gevolg van de groter wordende capaciteit en verdere perfectionering - worden de problemen voor de akkerbouwbedrijven moeilijker. In ons land zijn weinig bedrijven die alle benodigde apparatuur voor een moderne akkerbouw alleen voor eigen gebruik kunnen aanschaffen. De bedrijfsomvang is daarvoor in vrijwel alle gevallen te klein; de kosten en de investeringen zouden daarbij te hoog oplopen.

Om toch van de technische mogelijkheden te profiteren kan men loonbedrijven inschakelen of tot samenwerking met één of meer collega's besluiten. In beginsel kan zich zo een goed gemechaniseerde en economisch producerende akkerbouw ontwikkelen op bedrijven met een beperkte oppervlakte.

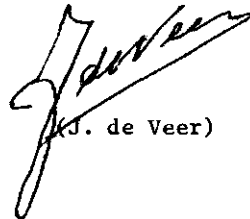
Deze studie betreft één van genoemde oplossingen, nl. het vormen van kleine combinaties van samenwerkende akkerbouwers.

In de loop van de jaren zijn veel gegevens verzameld van 17 dergelijke kleine groepen samenwerkende akkerbouwbedrijven (totaal 64 bedrijven, of wel gemiddeld 3 à 4 bedrijven per groep). De organisatorische gang van zaken, de problemen en ervaringen alsmede de economische resultaten zijn in deze studie nagegaan.

Een woord van dank aan de akkerbouwers, die als basis voor dit onderzoek gegevens van hun bedrijf en van de organisatorische gang van zaken bij de onderlinge samenwerking beschikbaar stelden, is hier zeker op zijn plaats.

Den Haag, december 1976

DE ADJUNCT-DIRECTEUR,

(J. de Veer)

1. Algemene beschouwing over samenwerkingsvormen in de landbouw en loonwerk; de doelstelling en basis van dit onderzoek

1.1 Spanningen tussen de bedrijfsoppervlakte en de technische en economische ontwikkeling in de akker- bouw

De akkerbouwbedrijven in Nederland beschikken momenteel veelal over minder grond dan nodig is om individueel een economisch gunstige combinatie met arbeid en kapitaal (machines, etc.) te kunnen bereiken.

Oppervlaktevergroting van bedrijven vindt slechts langzaam plaats. Dit vindt zijn redenen en oorzaken in een complex van omstandigheden; de belangrijkste zijn terug te voeren tot een aantal specifieke eigenschappen van de produktiefactor grond (o.a. de onverplaatsbaarheid en de onvermeerderbaarheid).

Vergroting van het grondoppervlak van een individueel akkerbouwbedrijf is verder ook geen voorwaarde voor een economisch doelmatige produktie zolang de oppervlakte grond nog groot genoeg is voor één volledige arbeidskracht. Knelpunten bij de organisatie van de produktie zijn dan in beginsel op te lossen door inschakeling van loonbedrijven (particuliere of coöperatieve) en/of door onderlinge samenwerking van akkerbouwbedrijven. Beide gebeurt op uitgebreide schaal.

Uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek valt b.v. af te leiden dat de oogstuitvoering in de Nederlandse akkerbouw in 1965 en in 1975 plaatsvond als in tabel 1.1 aangegeven.

Tabel 1.1 Oppervlakteverhoudingen tussen verschillende organisatievormen bij de oogstuitvoering in de akkerbouw 1)

Oogstuitvoering in de jaren 1965 en 1975 door	% van de oppervlakte akkerbouwgewassen	
	1965	1975
loonwerkers	ca. 50%	ca. 52%
landbouwers individueel	" 25%	" 25%
combinatie van landbouwbedrijven	" 8%	" 10%
werktuigencoöperaties	" 3%	" 3%
andere bedrijven	" 3%	" 3%
mengvormen	-	" 2%
niet machinaal	" 10%	" 5%

1) Afgeleid m.b.v. CBS-gegevens.

Hieruit blijkt dat het patroon van de oogstuitvoering in de laatste 10 jaren weinig is gewijzigd. Ca. 50% van het Nederlandse akkerbouwareaal wordt geoogst met inschakeling van een loonwerker en ca. 10% door combinaties van bedrijven. Ca. 25% van het areaal wordt door akkerbouwers met eigen machines geoogst.

Andere gegevens van het CBS vermelden de herkomst van machines die op landbouwbedrijven worden gebruikt. In tabel 1.2 zijn die van 1965 en van 1975 opgenomen van enkele belangrijke werktuigen in de akkerbouw. Hieruit blijkt dat naar verhouding het gebruik van een machine van eigen bedrijf en van combinaties van bedrijven bij enkele machines is toegenomen (maaïdorsen, aardappelrooien, opraappersen). Het percentage bedrijven waar de loonwerker deze werkzaamheden verricht is daarbij afgenomen. De oorzaak is dat vooral bedrijven met kleine arealen zijn opgeheven of de verbouw van het desbetreffende gewas hebben beëindigd. Bedrijven die eigen machines inzetten en ook bedrijven die dit in combinatieverband doen, hebben gemiddeld een veel grotere oppervlakte van het desbetreffende gewas dan bedrijven waar geoogst wordt door loonwerkers. Dit valt ook af te leiden uit een vergelijking van de gegevens van tabel 1.1 en van tabel 1.2

Door loonwerkers en door onderlinge samenwerking worden de betrekkelijk kleine oppervlakten van individuele landbouwbedrijven als het ware gebundeld tot eenheden waarvoor een moderne mechanisatie op economische wijze mogelijk is.

Uit de gegevens van tabel 1.1 blijkt dat er een zeer groot verschil bestaat tussen de structuur van de bedrijfsoppervlakten en de structuur van de produktieorganisatie in de akkerbouw in ons land. Het houdt in dat de akkerbouwer bij verdere ontwikkelingen steeds voor keuzeproblemen staat op organisatorisch terrein. Het overgaan tot onderlinge samenwerking met andere akkerbouwbedrijven kan één van de mogelijkheden zijn voor het oplossen van deze vraagstukken. Deze studie is hieraan gewijd.

De samenwerking tussen landbouwbedrijven wordt in de volgende paragraaf eerst in een iets wijder kader gezien. Dit mede om de achtergrond aan te geven waartegen het onderwerp hier wordt benaderd.

1.2 Onderlinge samenwerking in de landbouw

1.2.1 Algemeen

Samenwerking tussen landbouwers komt zeer veel voor en in allerlei vormen. Vergeleken met andere maatschappelijke sectoren is de situatie in dit opzicht in de landbouw uitzonderlijk. De oorzaak is gelegen in de aard van de landbouw.

De samenwerkingsvormen tussen landbouwbedrijven zijn veelsoortig. Het is naar wij menen niet nodig een historisch patroon van de landbouw te schilderen om tot een verklaring te komen. Ze zijn alle ontstaan - en -ntstaan nog - omdat in de landbouw bij alle technische en economische ontwikkelingen, het gezinsbedrijf of het bedrijf met slechts enkele arbeidskrachten een overheersende positie bleef innemen.

Tabel 1.2. Het percentage bedrijven met verschillende rechtsvormen van machinegebruik

Eigendom van de machine	% van de bedrijven met gebruik van een							
	maaidorser		aardappel- verzamel- rooier		bieten- verzamel- rooier		opraappers	
	1965	1975	1965	1975	1965	1975	1965	1975
eigen bedrijf	4	8	16	21	7	7	3	9
combinatie van bedrijven	2	4	8	13	5	4	2	3
ander landbouwbedrijf	3	3	6	4	3	1	2	2
werktuigencoöperatie	5	5	3	3	3	5	4	3
loonbedrijf	86	81	67	59	82	83	89	83
	100	100	100	100	100	100	100	100
<hr/>								
Totaal aantal bedrijven met gebruik van de desbetreffende machine	64635	39117	23690	22098	17770	22386	131774	94894

Deze sterke concurrentiepositie van het bedrijf met slechts één of enkele arbeidskrachten werd tot dusver niet wezenlijk aangetast doordat bepaalde meer secundaire taken moesten worden losgelaten als gevolg van deze technische en economische ontwikkelingen. Toen de zuivelbereiding, het graandorsen e.d. moesten worden afgestoten bleef de bestaansbasis van de produktie-eenheden waarin de melk werd geproduceerd resp. het graan werd geteeld, in beginsel intact, uitgezonderd die van de kleinste in verband met enige opschuiving van de ondergrens door die afstoting. Het gevolg was - en is - dat op dergelijke momenten grote aantallen landbouwbedrijven alle één gemeenschappelijk zakelijk belang hebben t.a.v. een verdere verwerking. In andere gevallen betreft dit gezamenlijk zakelijk belang de aanvoer van grondstoffen e.d. Een gemeenschappelijk zakelijk belang voor zo'n groot aantal bedrijven komt alleen in de landbouw voor. Het is de bestaansbasis voor de in de landbouw zo belangrijke coöperatie en één der ontstaansredenen, naast het aanvullen en corrigeren van de tevens ontstane particuliere toeleverende en verwerkende bedrijven voor de landbouw.

In het bovenstaande is sprake van doelbewust georganiseerde samenwerking. Bij nadere beschouwing wordt echter duidelijk dat ook de vanouds zoveel in de landbouw voorkomende z.g. burenhulp zijn voornaamste oorzaak in dezelfde omstandigheid vindt nl. in het geringe aantal arbeidskrachten per bedrijf. Waar slechts één of enkele arbeidskrachten aanwezig zijn kan ziekte of ongeval incidenteel een moeilijke situatie teweegbrengen. Dit is niet het geval in produktiebedrijven met grote aantallen arbeidskrachten. De speciale aard van de landbouwproduktie is een verdere verklaring van deze burenhulp. Bepaalde werkzaamheden gedogen op zeker moment geen uitstel. Verder kunnen door weersomstandigheden, incidenten met dieren, etc. plotseling niet te voorziene situaties voorkomen, die voor een oplossing onmiddellijk assistentie vereisen.

Veel samenwerkingsvormen en coöperaties zijn gericht op taken die men, hoe belangrijk ook, toch voor het landbouwbedrijf secundair kan noemen. De produktie van de gewassen en het produceren met of van vee zou men de meer primaire taak of het kernterrein van het landbouwbedrijf kunnen noemen.

Het gaat in deze studie duidelijk om de vraag in hoeverre ook schaalgrootteproblemen op dit laatste terrein door samenwerking zijn op te lossen.

1.2.2 Combinatievormen tussen landbouwbedrijven

Er zijn door eerdergenoemde oorzaken op veel terreinen samenwerkingsvormen tussen landbouwbedrijven ontstaan. Het blijkt niet eenvoudig ze langs duidelijke hoofdlijnen in te delen of door sluitende definities van elkaar te onderscheiden. Om het terrein en de grenzen van deze studie verder aan te geven gebruiken we de volgende omschrijvingen.

Samenwerkingsvormen zijn allereerst te onderscheiden in die van horizontale en van vertikale aard. Horizontale samenwerking betreft één fase van de produktiekolom, vertikale samenwerking duidt bindingen tussen twee of meer fasen van de produktiekolom aan (wel integratie genoemd). Het gaat bij dit onderzoek duidelijk om horizontale samenwerking tussen landbouwbedrijven en vooral op het terrein van de primaire produktie. We verstaan daaronder hier de handelingen die direct de teelt en produktie van gewassen betreffen (of de produktie van of door middel van dieren).

Een samenwerking kan òf incidenteel zijn en volgens niet van te voren gemaakte afspraken (b.v. burenhulp), òf meer permanent en voor onbepaalde tijd doelbewust van te voren zijn overeengekomen. De laatste vorm is hier bedoeld.

Een verder kenmerk van de behandelde samenwerkingsvorm is de directe deelname van de partners. De bedrijfsverzorgingsdiensten vallen hier buiten. Men kan deze in hun eerste opzet zien als een moderne, georganiseerde aanvulling van de burenhulp.

Bij de te bespreken onderlinge samenwerking kennen de partners elkaar en elkaars bedrijven goed en treden geen derden als tussenpersonen tussen de samenwerkende bedrijven op. Een werktuigencoöperatie of een machinering met een derde als bedrijfsleider of werkverdelers valt hier dus buiten.

We zullen de hier besproken vormen van onderlinge samenwerking aanduiden met combinaties of combinatievormen. Een definitie kan als volgt zijn: een combinatie is een vorm van onderlinge samenwerking tussen twee of meer landbouwers, van te voren voor onbepaalde tijd overeengekomen met voor iedere deelnemer zakelijke voordelen tot doel en met de primaire produktie als werkterrein, bij de uitvoering van welke samenwerking de deelnemers persoonlijk zonder tussenkomst van derden zijn betrokken.

Men zou deze vorm van onderlinge samenwerking ook produktiecombinatie kunnen noemen.

Combinatievorming tussen landbouwbedrijven kan in beginsel nog op zeer verschillende wijze plaatsvinden. Ze kan zich uitstrekken van het gezamenlijk aanschaffen van één machine met individueel gebruik op de partnerbedrijven zonder arbeidsuitwisseling tot het combineren van de bedrijven tot een volledige exploitatie-eenheid (zie par. 1.3).

1.2.3 Combinatievorming en loonwerk

Als de bedrijfsoppervlakte te klein is om bepaalde werkzaamheden individueel met een eigen machine doelmatig uit te voeren moet gekozen worden tussen het inschakelen van een loonbedrijf (particulier of coöperatief georganiseerd) of het vormen van een combinatie. De mogelijkheid om het bedrijf te kunnen vergroten laten we hier buiten beschouwing.

Bezien we eerst het particuliere loonbedrijf en de combinatie dan kan wel gesteld worden dat over de beste keuze hiertussen van uit bedrijfseconomisch gezichtspunt geen uitspraak met alge-

mene geldigheid kan worden gedaan. Iedere bedrijfssituatie in de akkerbouw is bijzonder; de gegeven bijzondere situatie is bepalend voor wat economisch de beste keuze is.

Enkele met een zekere algemene geldigheid voor een akkerbouwbedrijf als gunstig te beschouwen aspecten van elk van deze werkwijzen zijn als volgt samengevat.

Loonwerk	Combinatievorming
	Gunstige aspecten
Vermogensbehoefte wordt voor de boer verlaagd.	De boer is zelf volledig betrokken bij de mechanisatie en de werkuitvoering.
Gespecialiseerde deskundigheid komt beschikbaar.	Het moment van inzet van de machine mee onder eigen controle.
Grotere vrijheid bij de jaarlijkse bouwplanopstelling.	Eenmansbedrijven of voor één man te kleine bedrijven kunnen langer aan een economisch doelmatige produktie blijven deelnemen doordat de eigen werkgelegenheid blijft gehandhaafd.
Jaarlijks een zekere vrijheid in de keuze van loonbedrijf.	Geen of zeer geringe z.g. "overhead" kosten bij de werkorganisatie.

Duidelijk is ook dat naast economische maatstaven bij de keuze tussen loonwerk en combinatievorming de persoonlijke voorkeur van de boer een groot gewicht in de schaal legt. Verder kan wel gesteld worden dat, als veel bedrijven bij een combinatie moeten worden betrokken om een bepaald bedrijfs onderdeel doelmatig te kunnen mechaniseren, inschakeling van een loonbedrijf organisatorisch voordelen biedt.

Door onderlinge samenwerking zullen bepaalde "overhead" kosten van het loonbedrijf voor een deel vermeden kunnen worden. Dit zijn vaste kosten die op het loonbedrijf als aparte onderneming rusten als b.v. kantoor-, bureau- en administratiekosten, gebouwenkosten, beloning voor de bedrijfsleiding, te betalen (omzet-) belasting e.d. Ook de winst die een loonbedrijf moet maken om in stand te blijven valt hieronder te rekenen.

Bij een snelle technische en economische ontwikkeling kan een loonbedrijf deze extrakosten dikwijls compenseren of meer dan dat. Een loonbedrijf kan nl. sneller de nieuwste machines van steeds groter capaciteit inzetten dan dit bij individueel machinegebruik of bij onderlinge samenwerking in het algemeen het geval is.

De oorzaak hiervan is dat bij een snelle ontwikkeling maximale benutting van de seizoencapaciteit van machines economisch zeer belangrijk is. Een maximale benutting van de seizoencapaciteit van machines is in het algemeen door een loonbedrijf eerder te bereiken dan door een individueel landbouwbedrijf of combinatievormen.

Naarmate een machine technisch meer geperfectioneerd wordt en het einde van de praktisch of economisch mogelijke capaciteitsvergroting nadert, wordt maximale benutting van de seizoencapaciteit minder doorslaggevend voor de kosten. De economische levensduur van de machine nadert dan de technische levensduur, die samenhangt met het aantal gebruiksuren. Maximale benutting van de seizoencapaciteit is bij die verhoudingen van veel minder invloed op het niveau van de machinekosten. Voor dergelijke machines is het voor een loonbedrijf moeilijker additionele kosten (overhead, BTW e.d.) te overwinnen.

Een rekenvoorbeeld kan bovenstaande verduidelijken (zie blz. 14).

Als de machine economisch snel veroudert (situatie A) leidt maximale benutting van de seizoencapaciteit (a1) tot f 43,- lagere kosten per ha dan 75% capaciteitsbenutting (a2). Dit laatste leidt tot bijna 30% hogere machinekosten per ha.

Als de economische levensduur de technische levensduur nadert (situatie B) leidt maximale benutting van de seizoencapaciteit (b1) slechts tot f 10,- lagere kosten per ha in vergelijking met 75% capaciteitsbenutting (d.i. 10% kostenverschil).

De onderhouds- + verzekeringskosten zijn in de gevallen a in dezelfde verhouding opgenomen als in de gevallen b.

We leiden uit het bovenstaande af dat machines waarvan verwacht wordt dat ze economisch snel zullen verouderen als regel eerder voor een loonwerker in aanmerking komen dan voor individueel gebruik of voor combinaties van bedrijven. Ook mag uit het bovenstaande worden afgeleid dat machines en werktuigen die technisch nog sterk in ontwikkeling zijn relatief hoge kosten voor het gebruik meebrengen.

Voor machines die het stadium van situatie B bereiken zal het loonbedrijf daarbij min of meer in concurrentiekracht inboeten ten opzichte van individueel gebruik of combinaties.

Uiteraard blijft altijd een bepaalde mate van benutting van de seizoencapaciteit vereist om lage kosten te bereiken. De technische levensduur van machines is niet alleen naar bewerkte oppervlakte maar meestal ook in jaren beperkt en vaste kosten als rente, verzekering, een deel van de onderhoudskosten en eventueel gebouwenkosten blijven per ha dalen naarmate per seizoen een grotere oppervlakte wordt bewerkt.

Verder blijft voor een voldoende benutting van de seizoencapaciteit bij onderlinge samenwerking in veel gevallen een vrij groot aantal deelnemers nodig. Het loonbedrijf is, zoals reeds eerder is opgemerkt, voor het bundelen van vele kleine oppervlakten organisatorisch in het voordeel in vergelijking met combinatievorming.

Nieuwwaarde van de machine (b.v. een maaidorser: f 50000,-
 Technische levensduur: 15 jaar of 1000 ha
 Maximale seizoencapaciteit: 100 ha

	Situatie A		Situatie B	
	Snelle verdere machineontwikkeling Economische veroudering b.v. in 5 jr. Seizoengebruik		Langzame of geen verdere machineontw. Economische veroudering b.v. in 14 jr. Seizoengebruik	
	a1	a2	b1	b2
	100 ha	75 ha	100 ha	75 ha
Jaarkosten:				
afschrijving	20% (bepaald door economische veroudering)	20% (als a1)	10% (bepaald door technische levensduur)	7,5% (als b1)
onderhoud + verz.	6%	5%	6%	5%
rente	4%	4%	4%	4%
totaal	30% = f 15000,-	29% = f 14500,-	20% = f 10000,-	16,5% = f 8250,-
per ha	f 150,-	f 193,-	f 100,-	f 110,-

1.2.4 Nadere beschouwing van de inzet van werktuigen en arbeid in de akkerbouw

We zien in tabel 1.1 dat de werktuigencoöperatie geen belangrijke rol speelt bij de mechanisatie in de landbouw. Het particuliere loonbedrijf overheerst naast inzet van machines van individuele landbouwbedrijven. Combinaties zijn ook van meer betekenis dan werktuigencoöperaties. Kennelijk zijn coöperaties met grote aantallen leden op het gebied van werktuigen- en arbeidsinzet minder functioneel dan op verschillende andere terreinen in de landbouw. Het heeft zin te trachten in te zien wat de oorzaken zijn van deze verhoudingen.

De werkuitvoering in de landbouw (organisatie, inzet en beheer van machines en de inzet van arbeid) vraagt grote slagvaardigheid en zorgvuldigheid. Weersomstandigheden kunnen van uur tot uur wijzigen. De werkomstandigheden zijn steeds wisselend. De keuze van het tijdstip in een etmaal waarop de werkzaamheid wordt uitgevoerd is soms van beslissende betekenis voor het resultaat. Geen enkele werkzaamheid komt onder dezelfde omstandigheden weer voor; iedere werkzaamheid is daardoor als het ware steeds weer nieuw. De beste waarborg dat de vereiste inspanning op onregelmatige tijden en de zorgvuldigheid geleverd worden en het werk qua tijdstip en qua aanpassing aan steeds wisselende omstandigheden op een goede wijze wordt uitgevoerd zal zijn te zoeken in een directe persoonlijke betrokkenheid bij de resultaten. Dit geldt vooral die werkzaamheden bij de primaire produktie die sterk weer- en tijdstipgevoelig zijn en waarbij de conditie van grond, gewas of dier van belang is voor het bereiken van zo hoog mogelijke opbrengsten.

Een coöperatie met een bestuur en bedrijfsleiding in gelegingen is op dit terrein wellicht niet de geëigende organisatie om voortdurend met de vereiste directe slagvaardigheid, betrokkenheid en inzet in te spelen op de steeds wisselende omstandigheden. Door de particuliere loonbedrijven, hoofdzakelijk bestaande uit met elkaar in een zekere concurrentie zijnde persoonlijke ondernemingen, wordt aan deze voorwaarden kennelijk beter voldaan. Naarmate een werkzaamheid minder sterk gebonden is aan tijdstip of weersomstandigheden of een minder kwetsbaar produkt of gewas betreft is deze meer geschikt te achten voor coöperatieve uitvoering of organisatie (men vergelijkte b.v. het maaidorsen en het vroegere dorsen met een dorsmachine).

Bij een combinatie blijft iedere deelnemer persoonlijk betrokken bij de aanschaf, de inzet en het beheer van de machine en bij de werkuitvoering. Men kan hierbij verder de organisatie zo eenvoudig mogelijk houden door de omvang of de oppervlakte te beperken tot wat vereist is om economisch doelmatig te werken.

In dit verband kan van een z.g. "machine-ring" (in de vorm van georganiseerde beschikbaarstelling van eigen machines en eventueel arbeid in een groot onpersoonlijk verband) niet worden ver-

wacht dat hiervoor een belangrijke plaats is naast de aanwezigheid van goede loonbedrijven. Bij een hoog organisatieniveau kan een dergelijke machine-ring functioneel zijn voor benutting van systematische en incidentele overschotten aan machinecapaciteit en arbeid op andere bedrijven. Zou het hierbij om meer dan restanten en incidenteel vrij zijnde capaciteiten gaan dan moet de conclusie zijn dat op de individuele bedrijven of in kleiner verband onderling samenwerkende bedrijven een duidelijke (structurele) overcapaciteit aanwezig is.

Overcapaciteit bij de bewerking is in de akkerbouw een betrekkelijk begrip. Het is duidelijk dat niet die capaciteit economisch het meest gunstig is die in een "normaal" jaar toereikend is. De verliezen en risico's die dan optreden in een groot aantal ongunstiger jaren zijn daarbij te groot. De economische capaciteit ligt daar waar weerrisico's in voldoende mate zijn verdisconteerd. In een "normaal" jaar zijn er dan niet gebruikte capaciteiten aanwezig, maar dit is, economisch gezien, geen overcapaciteit. Hiervoor zijn door een individueel bedrijf of een combinatie geen vaste bindingen aan te gaan. Een vrijblijvende beschikbaarstelling van deze "overcapaciteit" zal voor bedrijven zonder machine geen basis kunnen zijn. Bij een minder gunstig weersverloop komt deze immers niet beschikbaar.

1.3 De doelstelling en de basis van het onderzoek; deelcombinaties en bedrijfscombinaties

Er kan, zoals gesteld is, vanuit economisch gezichtspunt geen algemeen geldende uitspraak worden gedaan over de beste keuze tussen de verdere mechanisatiemogelijkheden als een bedrijf te klein wordt voor individueel zelfstandig machinegebruik. In het voorgaande is op enkele aspecten van verschillende mogelijkheden ingegaan. De boer zal uitgaande van zijn bijzondere bedrijfssituatie, de situatie in zijn omgeving en zijn persoonlijke voorkeur, de pro's en contra's moeten wegen.

Deze studie is gewijd aan een speciale vorm van onderlinge samenwerking nl. combinatievorming van akkerbouwbedrijven. In par. 1.2 is deze nader gedefinieerd ter onderscheiding van de vele vormen van onderlinge samenwerking die in de landbouw voorkomen.

De overwegingen van het onderzoek kunnen als volgt worden samengevat.

Een voortgaande technische en economische ontwikkeling stelt de boer op het merendeel van de akkerbouwbedrijven in ons land voortdurend voor problemen die op de basisbedrijven vanwege hun oppervlakte individueel niet economisch bevredigend kunnen worden opgelost. Bij vernieuwing van machines en werktuigen moet dikwijls tot grotere capaciteiten worden overgegaan om de arbeidsproductiviteit op hoger niveau te brengen voor een voldoende inkomensbereik. Dit houdt in dat men op bedrijven waar tot dusver zelfstan-

dig kon worden gemechaniseerd voor de keuze van een andere organisatievorm kan worden geplaatst.

Waar de oppervlakte van b.v. twee bedrijven tot nu toe voldoende was kunnen voortaan meer bedrijven bij de organisatie moeten worden betrokken om grotere en duurdere machines economisch effectief te gebruiken. Aan de organisatie en vormgeving van een combinatie zullen dan hogere eisen worden gesteld. Hetzelfde is het geval als de combinatie niet meer één enkele machine omvat maar een groter deel van het machinepark en van de arbeid moet gaan omvatten.

Het is bovendien mogelijk dat combinatievorming nog uit andere overwegingen een toenemende belangstelling zal krijgen. Nu meer en meer bedrijven op een minimale arbeidsbezetting zijn teruggevallen zijn er redenen om de mogelijkheden voor doelmatige benutting van de eigen arbeid op het bedrijf niet verder in te krimpen. Het kan daarnaast zijn dat voor verschillende machines de technische en capaciteitsontwikkeling aanmerkelijk langzamer zal gaan verlopen dan de afgelopen 20 jaar. In 1.2.3 is de conclusie getrokken dat dit economisch gezien combinatievorming begunstigt.

De basis van het onderzoek wordt in de eerste plaats gevormd door gegevens van een 17-tal combinaties van akkerbouwbedrijven die de laatste jaren zijn verzameld. De combinaties waren verspreid over de akkerbouwgebieden in ons land. In totaal waren hierbij 64 bedrijven betrokken. De combinaties zijn in het onderzoek opgenomen volgens de procedure:

1. attendering op het ontstaan van de combinatie of het reeds functioneren van de samenwerking door de voorlichtingsdienst;
2. bespreking met de desbetreffende landbouwers of met de samenwerking een zodanige intensiteit en omvang werd beoogd dat een wezenlijke invloed op de bedrijfsvoering en bedrijfsorganisatie verwacht kon worden.

Op grond van een fundamenteel verschil in opzet van de combinaties zijn deze ingedeeld in wat hier verder genoemd zullen worden

- a. deelcombinaties: hierbij wordt een deel van één of van meer produktiefactoren samen ingezet (dus b.v. een deel van de machines met al of niet een deel van de arbeid, van de gebouwen of eventueel van de grond); de opbrengsten vallen buiten de combinatie.
- b. bedrijfscombinaties: hierbij vormen twee of meer bedrijven samen één exploitatie-eenheid; bij een bedrijfscombinatie is er dus voor de samenwerkende bedrijven één kostenpakket en één opbrengstenpakket met ook één winstbedrag dat over de bedrijven wordt verdeeld.

We merken hier op dat men een bedrijfscombinatie geen fusie (d.i. samensmelting) van bedrijven kan noemen. Bij een bedrijfscombinatie is sprake van inbreng van grondgebruik door de deelnemende bedrijven. Het eigendoms- of pachtrecht blijft echter

strikt individueel. Het kenmerk van een bedrijfscombinatie is dat deze weer ontbonden kan worden waarna de partners weer de beschikking over hun eigen bedrijven hebben. Van een fusie is sprake als eigendoms- of pachtrechten worden ingebracht in een nieuwe rechtspersoonlijkheid bezittende onderneming. De deelnemer verliest bij een fusie zijn rechten op zijn oorspronkelijke bedrijf. Een pachter en een boer-eigenaar kunnen wel een bedrijfscombinatie vormen maar zij kunnen de bedrijven moeilijk fuseren. In het bedrijfseconomisch effect behoeft er echter nauwelijks verschil te zijn tussen een volslagen fusie en een bedrijfscombinatie.

De doelstelling van het onderzoek is het verkrijgen van meer inzicht omtrent de opzet en vormgeving, de organisatie, het functioneren en de bedrijfseconomische resultaten van combinaties van akkerbouwbedrijven; zich voordoende problemen en mogelijke oplossingen hiervoor behoren uiteraard tot het terrein van deze studie. Sociologische of psychologische en andere aspecten worden slechts aangegeven voor zover ze uit de verzamelde gegevens naar voren komen.

Het nagaan van een bedrijfseconomisch gunstige omvang of oppervlakte van een combinatie valt hier niet onder de doelstellingen. Hiervoor is ander onderzoek met een daarop gerichte opzet nodig en ook gaande 1). Een gegeven is hier dat een economisch gunstige exploitatieschaal op verschillende belangrijke delen van het akkerbouwbedrijf (o.a. bij de oogstuitvoering) uitgaat boven de oppervlakte van verreweg het grootste deel van de individuele bedrijven.

De perioden en het aantal jaren waarover van de verschillende combinaties van bedrijven gegevens beschikbaar zijn vallen niet samen. Dit levert voor het onderzoek geen belangrijke problemen op; de combinaties zijn nl. ook op andere punten onderling niet vergelijkbaar; ze liggen in zeer verschillende gebieden. Het merendeel werd in de jaren 1969-1971 bij het onderzoek betrokken. Ook enkele combinaties waarvan over een vroeger stadium gegevens beschikbaar zijn (tot 1969 of 1970) en waarover eerder intern werd gerapporteerd zijn bij deze studie opgenomen.

De indeling van dit rapport is verder als volgt:

In hoofdstuk 2 zijn de gegevens behandeld van 10 deelcombinaties, waarbij totaal 44 akkerbouwbedrijven waren betrokken. In het eerste deel van hoofdstuk 2 (2.1) worden de organisatorische opzet (contacten e.d.) en de ontwikkelingen bij deze combinaties behandeld, in het tweede deel (2.2) de bedrijfseconomische resultaten.

1) Men zie b.v. LEI-publikatie no. 3.37 - Nov. 1972: "Economische mogelijkheden van grote akkerbouwbedrijven. Het Groninger graanbedrijf". Verder onderzoek op dit terrein is in een gevorderd stadium (Veenkoloniën, Zuidwestelijke Zeeklei).

Hoofdstuk 3 is met een zelfde indeling gewijd aan 7 bedrijfscombinaties, waarbij totaal 20 akkerbouwbedrijven waren betrokken.

In hoofdstuk 4 worden deelcombinaties en bedrijfscombinaties met elkaar vergeleken. Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 ingegaan op de rechtsvorm waarin een samenwerking in combinatieverband kan worden gegoten en wordt ook aandacht besteed aan enkele juridische en fiscale aspecten in dit verband met inbegrip van de sociale verzekeringen.

In hoofdstuk 6 is een samenvatting en slotbeschouwing met conclusies opgenomen.

In de bijlagen D1 t/m D10 (deelcombinaties) en B 11 t/m B17 (bedrijfscombinaties) zijn korte beschrijvingen en enkele gegevens opgenomen van de afzonderlijke combinaties die de grondslag van deze studie vormden.

2. Deelcombinaties

2.1 Algemene organisatorische gegevens

In de loop der jaren zijn een tiental deelcombinaties bij het onderzoek betrokken geweest. In totaal omvatten deze 44 akkerbouwbedrijven. In tabel 2.1 zijn hiervan enkele basisgegevens opgenomen.

Tabel 2.1 Enkele basisgegevens van de deelcombinaties

Combinatie nr.	Gebied	Aantal deelnemende bedr.	Oppervl.v.d. deelnemende bedrijven 1)	Totale oppervlakte v.d. combinatie 1)	Gemidd. oppervl. per gem. comb.
			ha	ha	ha
D 1	Veenkoloniën	3	22- 27	72	24
D 2	Noord. Zand	3	33- 53	129	43
D 3	Veenkoloniën	4	16- 44	108	27
D 4	IJsselmeerp.	7	37- 42	270	39
D 5	Z.W.kleigebied	2	40- 51	90	45
D 6	Z.W.kleigebied	3	43- 89	175	58
D 7	Oldambt	4	43-111	367	92
D 8	Veenkoloniën	3	24- 51	103	34
D 9	Noord-Holland	9	13- 61	353	39
D 10	Z.W.kleigebied	6	20- 44	191	32
Gemiddeld		4,4		186	43

1) Gemiddeld over de periode van waarneming (veelal 3 tot 5 jaren).

Het aantal deelnemers, de totale gezamenlijke oppervlakte van de combinatie en de gemiddelde oppervlakte per bedrijf loopt sterk uiteen. Gemiddeld waren 4 à 5 akkerbouwbedrijven bij een combinatie betrokken met een totale oppervlakte van 186 ha (gem. 43 ha per bedrijf). De bestudeerde combinaties lagen verspreid over vrijwel alle akkerbouwgebieden.

2.1.1 Iets over de voorgeschiedenis, de motieven, de deelnemers en de bedrijven

Voorgeschiedenis

In 8 van de 10 gevallen hadden de deelnemers aan een combinatie in een eerder stadium al enige ervaring met samenwerking opgedaan. Ze hadden reeds een of meer kleinere werktuigen gezamen-

lijk of werkten wel eens bij of voor elkaar (tabel 2.2). Zo had men elkaar niet alleen als persoon maar ook in het werk leren kennen. Hierdoor was reeds enig inzicht verkregen of de voor samenwerking vereiste mentaliteit wel aanwezig was. De basis voor een hechtere combinatie was daarmee gelegd. Slechts in twee gevallen werd niet eerder bij elkaar gewerkt, maar kende men elkaar, elkaars bedrijven en problemen al wel.

Vrijwel nooit liggen de bedrijven van een combinatie in een gesloten blok bijeen. Wel grenzen de landerijen vaak ergens aan elkaar. Soms liggen er andere bedrijven tussen. Zelden wonen de deelnemers meer dan enkele kilometers van elkaar. Is er door een of andere oorzaak een goed persoonlijk contact gegroeid dan is een paar kilometer (transport-) afstand bij de huidige techniek geen onoverkomelijk bezwaar.

Motieven

Beter en voordeliger werken is algemeen de leidende gedachte achter de samenwerking. Uiteraard hebben de deelnemers aan een combinatie als alternatieven daarbij òf individuele mechanisatie òf inschakeling van een loonbedrijf òf een combinatie van deze beide voor ogen (zie tabel 2.2).

De motieven voor combinatievorming blijken bij alle deelnemende boeren vrijwel steeds neer te komen op:

1. Zelf meer het moment en de wijze van uitvoering van de werkzaamheden te kunnen bepalen dan bij afhankelijkheid van loonbedrijven.
2. Het bereiken van lage kosten bij de verdere mechanisatie: individuele mechanisatie wordt onbetaalbaar en onuitvoerbaar en de loonbedrijven worden ook steeds duurder.
3. Het bij de mechanisatie behouden van zoveel mogelijk doelmatige werkgelegenheid op de bedrijven: uitsluitend voor de boer zelf, of zelfs met behoud van een eigen arbeider. Bij het veel inschakelen van een loonbedrijf blijft er voor de aanwezige eigen mensen onvoldoende produktief werk over.
4. Diverse motieven als:
gezamenlijk is een veel betere organisatie mogelijk.
geen (goed) loonbedrijf ter plaatse aanwezig;
minder kwetsbaar zijn door gemaakte afspraken in combinatieverband.

De risicofactor wordt ook wel genoemd. In samenwerkingsverbanden kunnen de noodzakelijke werkzaamheden ook bij ziekte en ongeval (en vakantie) voortgang vinden. Voor een aantal deelnemers is dit bij het begin een geruststellende gedachte geweest en later een geruststellende ervaring geworden.

Dergelijke ervaringen en gedachten worden met collega's besproken, die mogelijk onder dezelfde omstandigheden verkeren. Uit

Tabel 2.2 Deelcombinaties: het ontstaan

	Voorgeschiedenis	Motieven
D 1	Enkele kleine werktuigen gezamenlijk. Specialisatie i.v.m. verschil in capaciteit van trekkers van 2 burens.	Specialisatie; kostenbeheersing; tijdige werkuitvoering zonder arbeiders ook bij ziekte en in de vakantie.
D 2	Burenhulp, mee door familieband. Aardappelrooien door 1 en 2 als loonwerk bij de 3e.	Met gezamenlijke machines, zonder arbeiders goedkoper werken dan met loonwerk; en op tijd.
D 3	Enkele kleinere werktuigen gezamenlijk in diverse combinaties.	Voordeliger aanschaf en exploitatie; beter op tijd en goede kwaliteit werk.
D 4	Enkele kleine werktuigen gezamenlijk in diverse combinaties.	Produktief werk voor eigen mensen; tijdige werkuitvoering, lage kosten; minder afhankelijk dan bij loonwerk.
D 5	Stimulans door berekeningen van studieclub en RLVD.	Lagere investering en lagere kosten per eenheid; behoud van ieder een arbeider; goede en tijdige werkuitvoering.
D 6	Enkele werktuigen gezamenlijk in diverse combinaties of werken bij elkaar met eigen machine.	Dalende arbeidsbezetting en grotere, duurdere werktuigen nopen tot gezamenlijke investering en organisatie; beter op tijd dan bij loonwerk.
D 7	Twee van de 4 deelnemers hadden een maaidorser + pers gezamenlijk.	Lagere kosten door economischer werktuigen- en arbeidsgebruik.
D 8	Geen samenwerking maar eigen mechanisatie en loonwerk. Moeilijkheden bij aardappel-oogst leidden tot gesprek.	Met gemeenschappelijk aan te schaffen machines beter en economischer te kunnen werken.
D 9	Bijna 15 jaar ontwikkeling met wisselend succes: eerst vooral spuiten samen, later ook bieten laden, bieten rooien, precisiezaai en zwadmaaien.	Door samenwerking in een gebied vrijwel zonder loonbedrijven voor akkerbouw, goede machines ter beschikking te verkrijgen en werkzaamheden gezamenlijk rondzetten.
D 10	Enkele jaren paarsgewijze aardappelen oogsten, na ontevredenheid over de tijdigheid en de kwaliteit van het loonwerk.	Tijdig en kwalitatief beter werk verkrijgen dan in loonwerk. Behoud van een arbeider per bedrijf.

dergelijke gesprekken zijn de combinaties voortgekomen. Studierclubs en berekeningen hebben soms een steentje bijgedragen.

Deelnemers bij oprichting van de combinatie

Het begin van een samenwerking tussen enkele akkerbouwers is vaak niet nauwkeurig aan te geven, omdat de ontwikkeling, zoals gezegd, veelal geleidelijk is verlopen. De doelbewuste combinatievorming wordt echter gekenmerkt door de gezamenlijke aanschaf van organisatorisch voor de bedrijven belangrijke werktuigen. Dat gaat vaak gepaard met een officieel contract en/of gezamenlijk bankcrediet, maar op zijn minst met een belangrijke gezamenlijke investering. In tabel 2.3 is dit tijdstip als jaar van oprichting aangegeven.

De bestudeerde combinaties zijn vrijwel alle in de jaren 1960 t/m 1970 gevormd.

Het aantal deelnemers is in tabel 2.3 gesteld op het aantal bedrijven. In twee contracten is een deelnemer meer vermeld, nl. bij D 6, waar twee broers samen met één bedrijf deelnemen aan een combinatie en bij D 8, waar hetzelfde geldt voor een vader en zoon. Ook in andere gevallen was wel een zoon-opvolger mee in de combinatie werkzaam zonder dat dit echter in een contract werd vermeld of was er geen schriftelijk contract aanwezig.

Bij de meeste combinaties is het aantal deelnemers tot 2 à 4 beperkt gebleven. Enkele tellen wat meer leden nl. 5 à 9. Later zal blijken, dat bij deze laatste combinaties de organisatie wat meer afhankelijk wordt van een voorzitter/werkverdelers, die bij de eerste groep meestal ontbreekt.

In alle gevallen zijn de deelnemers burens en/of kennissen. In twee gevallen is er ook sprake van enige familierelatie.

De leeftijd van de deelnemers binnen een combinatie loopt ook bij de oprichting soms sterk uiteen. In enkele gevallen heeft daarbij, zoals reeds is opgemerkt, een oudere deelnemer al een zoon-opvolger op het bedrijf. Bij verscheidene combinaties heeft zich inmiddels generatiewisseling voorgedaan, waardoor de leeftijdsverhoudingen belangrijk werden gewijzigd. De samenwerking is daardoor niet aangetast.

De bedrijven

Een combinatie is gebaseerd op de gemeenschappelijke behoefte aan een of meer werktuigen per gewas of gewassengroep (er is daarbij in zekere zin sprake van een gewas-combinatie). Naarmate de bouwplansamenstelling op de bedrijven meer met elkaar overeenkomt komen meer machines voor gemeenschappelijke aanschaf in aanmerking en wordt de samenwerking intensiever. In zo'n geval worden ook algemene werktuigen gemakkelijker samen aangeschaft. Sterke afwijkingen in het bouwplan van een deelnemend bedrijf zijn niet bevorderlijk voor de groei van de samenwerking.

Tabel 2.3 De Deelcombinaties: oprichting, deelnemers, bedrijven

combinatie nr.	Jaar van "opricting"	De Deelnemers		De Bedrijven		
		aantal	leeftijd bij oprichting	de oppervlakte afzonderlijk	totaal	verschillen in: grond- kwaliteit ver- kaveling, percelering
D 1	1964	3	55,44,52	19,22,23	64	gering
D 2	1960	3	36,27,55	41,37,32	110	gering
D 3	1966	4	27,33,30,54	16,24,24,44	108	gering
D 4	1954	5	43 tot 57	4 x 37½, 32	182	gering
D 5	1964	2	26,30	37,50	87	vrij groot
D 6	1969	3 1)	36,38,21	85,42,27	155	gering
D 7	1970	4	45,49,51,62	43,89,93,111	336	gering
D 8	1962	3 1)	50,44,37	24,30,40	94	gering
D 9	1964	9	61,56,52,48 48,36,26,23, 20	37,30,61,41 38,54,13,31, 49	354	gering
D 10	1963	6	33,37,38,40, 40,41	20,27,31,32, 37,44	191	zeer groot

1) Exclusief 1 broer (D 6), resp. 1 zoon (D 8) op een der bedrijven, die in het contract ook als deelnemer zijn vermeld.

De verschillen in grondkwaliteit, verkaveling en parcelering zijn bij de meeste combinaties niet groot. Dat de bedrijven dicht bij elkaar liggen, soms in een vrij homogeen gebied, werkt daaraan mee. In enkele gevallen zijn wat duidelijker verschillen aanwijsbaar, zowel in zwaarte en kwaliteit van de grond, als in ligging en verkaveling. Deze verschillen zijn echter niet van dien aard, dat de bouwplansamenstelling hier wezenlijk door wordt beïnvloed.

Lopen dus de landbouwkundige mogelijkheden van de bedrijven binnen een combinatie vaak niet al te zeer uiteen, de verschillen in bedrijfsoppervlakten zijn daarentegen vaak vrij groot. (De oppervlakten in tabel 2.3 zijn die bij de oprichting van de combinatie. In tabel 2.1 is de oppervlakte genomen van de combinatie gemiddeld over de jaren waarover bedrijfseconomische gegevens verderop in dit rapport zijn gegeven. Door bedrijfsvergroting geven deze gegevens verschillen te zien).

Binnen verscheidene combinaties komen zowel eigen als gepachte bedrijven en gronden voor.

2.1.2 De overeenkomsten en contracten

Uiteraard hebben alle hier besproken samenwerkingsvormen een overeenkomst tussen de deelnemende boeren als grondslag. Bij 7 van de 10 combinaties is er een schriftelijke overeenkomst, in 3 gevallen alleen een mondelinge. Het aanwezig zijn van alleen een mondelinge overeenkomst is echter geen belemmering geweest voor het in de loop der jaren tot stand brengen van belangrijke gezamenlijke investeringen. Bij de 3 combinaties zonder schriftelijk contract worden er echter van 2 wel jaarlijks een balans en verlies- en winstrekening opgemaakt door een boekhoudbureau of accountantskantoor. Een dergelijk rapport is een weergave van de feitelijke financiële gang van zaken. Uit een goede boekhouding kan worden afgeleid welke afspraken gemaakt zijn t.a.v. kostenverdeling, eventueel ook eigendomsverhouding, e.d. Op deze wijze wordt dus een deel van de gemaakte afspraken op papier vastgelegd. Het geeft echter geen informatie over regelingen buiten de financiële sfeer en ook geen regels voor toekomstige eventualiteiten. Naarmate meer met geleend geld wordt gewerkt, de verschillen tussen de bedrijven groter zijn en ook het aantal deelnemers groter is, is er in de praktijk meer schriftelijk vastgelegd.

Tabel 2.4 geeft een overzicht van de onderwerpen waarover in de overeenkomsten iets is bepaald. Bij de verdere bespreking zullen deze punten groepsgevoel worden samengevat en in het kort worden nagegaan of en hoe de bepalingen bij de verschillende combinaties hebben gewerkt en welke problemen naar voren zijn gekomen.

Tabel 2.4 De overeenkomsten

Combinatie nr.	D 1		D 2		D 3		D 4		D 5		D 6		D 7		D 8		D 9		D 10	
	3	3	3	3	4	4	7	7	2	2	3	3	4	4	3	3	9	9	6	6
Aantal bedrijven	72	129	108	270	90	175	367	103	353	191										
Totale oppervlakte																				
Basis overeenkomst: schriftelijk			x																	
Basis overeenkomst: alleen mondeling	x	x		x																
Jaarlijks accountantsrapport			x	x																
Bepalingen in de overeenkomst t.a.v. Financiën en administratie:																				
1. financiering	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
2. kostenverdeling	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
3. eigendomsverhouding	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
4. bedrijfsvergroting					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
5. administratie	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Dagelijkse gang van zaken:																				
6. leiding, werkverdeling				x																
7. werkvolgorde									x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
8. bediening werktuigen				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
9. onderhoud werktuigen				x					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
10. berging werktuigen									x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
11. werk voor derden				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Bijzonderheden:																				
12. droogkosten					x															
13. schade bij niet-oogsten, werk d. derden													x							
Opvolging, beëindiging, geschillen:																				
14. (blijvende) arbeidsongeschiktheid													x							
15. opvolging					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
16. beëindiging				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
17. boetebeding bij uitreden				x																
18. geschillen																				

Financiën en administratie (1 t/m 5)

Bij elke combinatie zijn natuurlijk afspraken gemaakt over financiering, kostenverdeling en administratie, d.w.z. minimaal het aantekenen van de uitgaven. Meestal is in de overeenkomst ook wel iets vermeld over de eigendomsverhouding van de gezamenlijke bezittingen of is deze anders af te leiden uit de bepalingen over de financiering, kostenverdeling of uit het boekhoudrapport. De bepalingen zijn echter lang niet altijd duidelijk. Slechts in enkele contracten is iets geregeld ten aanzien van de consequenties van eventuele bedrijfsvergroting of -verkleining voor financiering, kostenverdeling en eigendomsverhouding.

In 2.1.4 wordt nader op de financiële regelingen en de bijbehorende problematiek ingegaan.

De dagelijkse gang van zaken (6 t/m 11)

In een aantal overeenkomsten staat over leiding, werkverdeling, werkvolgorde, bediening werktuigen, onderhoud machines, berging van machines, eventueel werk voor derden, e.d. vermeld "regeling in goed onderling overleg", of er staat helemaal niets over in. In andere contracten waren hierover wel enige regelingen getroffen. In de praktijk bleken deze van weinig nut. De dagelijkse gang van zaken in een combinatie is een zaak van goed samenspel. Het is allerm minst een star geheel. Wijzigingen blijven optreden in inventaris, arbeidsbezetting, bouwplan, organisatie, werkmethode, werkomstandigheden, enz. Bij de combinaties met weinig deelnemers (b.v. D 1, D 2, D 5, D 6) ontmoeten deze elkaar vrijwel dagelijks bij het werk waarbij de gang van zaken wordt besproken en geregeld. Daarnaast is de telefoon een goed hulpmiddel.

In het algemeen zijn meer afspraken gemaakt naarmate de combinatie meer deelnemers telt, er meer betaalde arbeiders op de bedrijven of soms ook bij de combinatie in dienst zijn, de in combinatieverband geleverde arbeid betaald wordt, e.d. Niet alle deelnemers hebben dan dagelijks onderling contact, waardoor meer gedelegeerd (werkverdelers) of gereguleerd moet worden (b.v. D 4, D 8, D 9, D 10).

In plaats van één deelnemer met de organisatie van alle werkzaamheden te belasten zijn ook wel aan verschillende deelnemers deeltaken opgedragen: het spuiten, de graanoogst, de aardappel-oogst, het bietenzaaien, e.d. De deelnemer heeft dan naast de organisatie hiervan vaak ook zelf of via een arbeider een belangrijk aandeel in de uitvoering van dit werk.

Bijzonderheden en tegenslagen bij de werkzaamheden (12 en 13)

Slechts bij enkele combinaties werd vooraf besloten de betaalde droogkosten van de gemaaidorste granen onderling te verrekenen. Bij een andere was hierin niet voorzien, maar werd daartoe

later besloten. Bij de meeste werd dit niet nodig geacht b.v. omdat men beschikt over goede of geïmproviseerde eigen mogelijkheden tot drogen in voorkomende gevallen.

Slechts in een enkel geval is bepaald, dat de kosten van loonwerk gezamenlijk gedragen zullen worden als onverhoopt door het uitvallen van een combinatiewerktuig inschakeling van een loonbedrijf noodzakelijk mocht worden.

Bij het opstellen van een overeenkomst zijn niet alle eventualiteiten te voorzien en te regelen. In de praktijk blijkt dit ook niet nodig te zijn.

Zo is bij 2 combinaties een keer door omstandigheden een oppervlakte aardappelen bij een deelnemer niet meer gerooïd. Er werden door een deelnemer ook wel percelen aardappelen of uien te velde verkocht, oogsten voor de koper. De werktuigen van de combinatie behoeften voor deze oppervlakte niet te worden gebruikt, terwijl de kosten van afschrijving en rente wel doorgaan. (Deze kosten werden na overleg ook voor deze oppervlakten aan de deelnemer in rekening gebracht).

In dergelijke gevallen werd alsnog in goed onderling overleg een regeling vastgesteld, zonder dat hieruit moeilijkheden voortkwamen. Uiteraard is het nuttig als dergelijke mogelijkheden vooraf reeds ter sprake zijn gekomen, omdat ze vaak actueel worden als de bedrijfssituatie gespannen is door tegenslagen bij het werk. Vereist is echter bij iedere combinatie een dusdanig vertrouwen, dat op onvoorziene omstandigheden - en die zijn er op een landbouwbedrijf in feite bijna dagelijks - in goede harmonie wordt gereageerd.

Opvolging, beëindiging, geschillen (14 t/m 18)

Volgens de meeste contracten kunnen bij overlijden van een deelnemer de rechtverkrijgenden opvolgen. In de situatie dat de rechtverkrijgenden niet direct in staat zijn tot feitelijke opvolging (b.v. weduwe, jonge kinderen) is echter als regel niet voorzien.

Ook zijn bij de deelcombinaties geen regelingen op schrift gesteld voor het geval van arbeidsongeschiktheid van een deelnemer (ziekte, ongeval, invaliditeit). Slechts bij één combinatie is de bepaling opgenomen, dat "de maatschap niet zal eindigen in geval van blijvende arbeidsongeschiktheid van één der deelgenoten, mits de betreffende deelgenoot zorgt voor een volwaardige werkkraft om hem voor zijn normaal aandeel in de werkzaamheden te vervangen".

Voor zover bekend heeft het ontbreken van schriftelijke regelingen echter bij geen van de combinaties tot moeilijkheden geleid. In de praktijk werd bij ziekte of ongeval wel een oplossing gevonden waardoor het werk door kon gaan.

In alle contracten zijn regelingen vastgelegd t.a.v. uittreding of beëindiging van deelname. Bij de mondelinge overeenkomsten waren hier geen afspraken over gemaakt.

Bij de bestudeerde combinaties deden zich de volgende gevallen voor van beëindiging van deelname:

- a. overlijden, of terugtreden tijdens leven t.b.v. een zoon. De overleden deelnemers werden opgevolgd door een zoon. In verscheidene gevallen werd bij leven van de deelnemer het bedrijf al aan een zoon overgedragen. In alle gevallen namen deze zonen alle rechten en verplichtingen t.a.v. de combinatie van hun vader over. In de praktijk kwamen hieruit geen moeilijkheden voor de combinatie voort;
- b. bedrijfsbeëindiging en verkoop. Eén van de oudere deelnemers van combinatie D 1 verkocht zijn bedrijf aan de schoonzoon van een andere deelnemer, die als zodanig ook als deelnemer in de combinatie werd opgenomen. Ook hier ontstonden geen moeilijkheden, hoewel een contract ontbrak en dit achteraf als onjuist werd ervaren;
- c. verhuizing. Doordat een van de twee deelnemers van combinatie D 5 naar O. Flevoland verhuisde werd de combinatie geliquideerd. Volgens afspraak werden daarbij de werktuigen onderling verkocht;
- d. conflict, gebrek aan onderling vertrouwen. In een combinatie van 3 ging het onderlinge vertrouwen verloren. Een van de deelnemers trad uit hoewel hij overeenkomstig het contract geen recht had op enige uitkering en al zijn rechten aan de andere 2 deelnemers vervielen. Deze 2 zetten de combinatie samen voort.

Deze praktijkervaringen maken duidelijk, dat bij de oprichting met de realiteit van uittreding uit of beëindiging van de combinatie rekening gehouden moet worden. Een globale schriftelijke regeling hoe de gang van zaken daarbij zal zijn is gewenst, zo niet noodzakelijk, om moeilijkheden te voorkomen.

Volgens de meeste contracten is opzegging mogelijk onder voorwaarde van schriftelijke mededeling en met inachtneming van een redelijke opzegtermijn, meestal 3 maanden voor het einde van het boekjaar. In enkele contracten gaat de beperking verder: "opzegging alleen als de machines zijn afgeschreven" of "niet mogelijk in de eerste 5 jaar". Hoewel deze clausules uit economisch oogpunt te verdedigen lijken blijkt voortzetting van een combinatie tegen de zin van een of meer partners onmogelijk. De clause van 5 jaar werd in de praktijk niet toegepast toen uittreding werd gevraagd (bij een bedrijfscombinatie).

Besluiten de deelnemers tot opheffing van een combinatie, dan moet ieder zijn rechtmatig aandeel ontvangen. De verkoopwaarde van de werktuigen is dan de reële waarde. In het enige praktijkgeval van liquidatie (verhuizing) werd deze ook gebruikt: de werktuigen werden onderling verkocht. In een dergelijk geval is het niet zinvol in een contract boekwaarde, gebruikswaarde of taxatiewaarde

te noemen, omdat deze moeilijk te realiseren zullen zijn. Bij uittreding van een deelnemer, b.v. bij overlijden als de erven niet opvolgen, bij verhuizing, bij beëindiging van het bedrijf, zal zijn aandeel in principe moeten worden uitbetaald. Dan is de boekwaarde van de werktuigen een goede basis om de waarde van het aandeel vast te stellen als de andere deelnemers de combinatie wensen voort te zetten. Ook de taxatiewaarde wordt daarvoor wel gebruikt. Om de overblijvende deelnemers, die met een onaangepaste werktuigeninventaris blijven zitten, niet in liquiditeitsmoeilijkheden te brengen door het moeten uitbetalen van het aandeel wordt wel de bepaling opgenomen, dat uitbetaling plaats moet hebben binnen 3 of 5 jaar, zij het met rentevergoeding.

Om onnodig uittreden af te remmen en de overblijvende deelnemers enigszins schadeloos te stellen wordt wel een boeteclausule in het contract opgenomen, die zo nodig kan worden toegepast. Voorbeelden zijn: "geen recht op uitkering en vervallen van al zijn rechten aan de overige deelnemers", "geen uitkering, tenzij 75% van de andere deelnemers daartoe besluit", "zal bij uittreding wegens beëindiging van zijn bedrijf een vergoeding betalen van 5% van de totale gebruikswaarde (en bij iedere andere reden van opzegging 10%) aan de andere deelnemers".

In verscheidene contracten is bepaald dat de overeenkomst wordt beëindigd bij faillissement of onder-curatele-stelling van een deelnemer.

In enkele contracten is voorzien in de mogelijkheid een arbitragecommissie te doen instellen om bindende uitspraken te doen in geschillen. Deze procedure deed zich bij deze combinaties niet voor.

Over toetreding van nieuwe deelnemers is bij geen enkele combinatie een bepaling opgenomen. Ieder geval wordt apart bekeken omdat persoonlijke factoren een grote rol spelen. De financiële inbreng van een nieuwe deelnemer in een bestaande combinatie is een moeilijk punt. Toetreding van nieuwe deelnemers (uitbreiding van het ledental) kwam in de praktijk zeer weinig voor. Alleen combinatie D 4 werd met 2 deelnemers uitgebreid. Bij D 6 en D 10 werden enkele aanvragen niet geaccepteerd (zie verder bij 2.1.5 op blz. 42).

Bij goed lopende combinaties met een schriftelijke overeenkomst ligt het contract wel "ergens", in een kast, bij de bank, bij de boekhouder, maar de deelnemer neemt het nooit meer in handen. Er blijkt uit:

- a. Als de combinatie eenmaal functioneert is er voor een goede gang van zaken geen behoefte aan schriftelijke bepalingen. Vaak gaat het anders dan bij de oprichting kon worden voorzien. De regelingen en de gang van zaken, die in verschillende situaties in onderling overleg feitelijk tot stand kwamen, waren dikwijls anders dan bij de opzet te voren schriftelijk waren vastgelegd. De altijd bijzondere omstandigheden op de bedrijven vragen van de partners soepelheid bij het regelen

van de gang van zaken. Het zich daarbij beroepen op te voren schriftelijk vastgelegde bepalingen blijkt in de praktijk onmogelijk en werd ook niet gedaan. Een verder goed functioneren van de combinatie zou dan ook niet mogelijk zijn geweest.

- b. Wel moeten van te voren afspraken gemaakt worden t.a.v. financiering, kostenverdeling, eigendomsverhouding, boekhouding, e.d. Zonder enige afspraken op dit terrein is starten met een combinatie niet mogelijk. Schriftelijke vastlegging van deze afspraken en een goede boekhouding vormen een solide zakelijke basis.
- c. De behoefte aan een goede schriftelijke overeenkomst doet zich in feite pas voelen als het einde van de combinatie in de bestaande vorm in zicht komt. Hierbij valt te denken aan overlijden zonder opvolger, bedrijfsbeëindiging, verhuizing, uittreden bij conflict, e.d. De bepalingen in de schriftelijke contracten blijken in de praktijk op dit onderdeel vaak onvoldoende of onduidelijk. Bij de mondelinge overeenkomsten was hierover niet gesproken.

2.1.3 De terreinen van samenwerking

Primair bij deze combinaties is geweest de gezamenlijke aanschaf van werktuigen t.b.v. de deelnemende bedrijven. Daar kwam de organisatie rond deze machines bij en het eventueel samen werken hiermee. Slechts in enkele gevallen omvat de samenwerking nog andere investeringen dan werktuigen, zoals werktuigenberging of gezamenlijke drooginrichting in een van de schuren.

De werktuigen

In tabel 2.5 wordt een overzicht gegeven van werktuigen waarvan één of eventueel meer exemplaren bij de deelcombinaties tot de gemeenschappelijke inventaris behoren.

Tot de gezamenlijke inventarissen behoren vooral oogstwerktuigen. Maaidorser: bij vrijwel alle combinaties. Bij D 4 werd aan loonwerk de voorkeur gegeven i.v.m. de arbeidsconcurrentie van de pootgoedogst, die hier zeer belangrijk is. Opraappers: minder vaak aanwezig dan maaidorser. Bij D 5 en D 6 met veel rooivruchten op lichte zavelgrond wordt vrijwel alle stro in een groenbemestingsgewas verhakfeld. Bij D 1 en D 3 wordt door een loonbedrijf geperst met zo nodig gezamenlijk opladen en transport.

Aardappelrooier. Niet bij D 4. De combinatie is te groot voor samenwerking bij de pootgoedteelt. Daarom werd de voorkeur gegeven aan kleinere, onderlinge combinaties van telkens 2 bedrijven. Ook bij D 9 was dit indertijd het geval. D 7 heeft geen aardappelverbouw.

Tabel 2.5 De gezamenlijke werktuigen

Deelcombinatie nr.	D 1	D 2	D 3	D 4	D 5	D 6	D 7	D 8	D 9	D 10
Aantal deelnemende bedrijven	3	3	4	7	2	3	4	3	9	6
Totale oppervlakte in ha	72	129	108	270	90	175	367	103	353	191
Grondbewerking										
1. ploeg						x	x		x	x
2. eg, cultivator	x	x	x	x	x	x	x	x		x
3. rijenfrees, frees				x		x			x	x
4. grondontsmetter						x				
Zaaien, poten, kunstmest strooien										
5. zaaimachine	x	x	x			x	x	x		x
6. precisie zaaimachine		x		x		x			x	x
7. pootmachine			x		x	x		x		x
8. kunstmeststrooier	x		x			x	x			x
Gewasverzorging										
9. spuitmachine	x	x	x	x			x	x	x	x
10. bietendunner				x					x	
11. wiedzarnituur	x	x	x			x	x	x		x
Oogst en verwerking										
12. maaidorser	x	x	x		x	x	x	x	x	x
13. strohakselaar					x	x	x			x
14. opraappers		x		x			x	x		x
15. balenlader, gras- of hooilader	x	x	x	x			x	x		
16. aardappelrooier	x	x	x		x	x		x	x	x
17. stortbak, boxenvuller					x	x			x	x
18. aardappelsorteermachine						x			x	x
19. weegautomaat						x				
20. bietenrooier				x	x				x	x
21. uienrooier						x				x
22. maaibalk, cirkelmaaier, taludmaaier			x		x	x	x			
Tractie en transport										
23. trekker			x	x		x	x	x	x	x
24. voorlader		x	x			x	x		x	
25. hefmast, achterlader						x		x		
26. kipwagen, zelflossende wagen	x	x	x			x	x	x	x	x

Suikerbietenrooier. D 1, D 2, D 3, D 7, D 8 hadden geen of weinig bieten. D 6 koos voor oogsten door een loonbedrijf met zes-rijige rooier en gezamenlijk laden en transport.

De spuitmachine is daarnaast veel in combinatie aangeschaft. Bij D 5 en D 6 hebben de deelnemers elk een machine (o.a. veel consumptieaardappelen, D 6 ook uien). Samen met de spuitmachine is vaak een trekker gekocht, waarop de spuitmachine werd gemonteerd. Ook voor een ander doel is er nog weleens een gezamenlijke trekker. Zo is bij D 6 een trekker + hefmast in gebruik voor het opladen en transport van gezamenlijk aangekochte en opgeslagen kunstmest, zaaizaad, e.d.

De meeste trekkers zijn echter individuele eigendom en behoren niet tot de gezamenlijke inventaris. Iedere boer beschikte bij de oprichting van de combinatie al over een of meer trekkers, die niet in de combinatie werden ingebracht. Zonder trekker valt op een akkerbouwbedrijf weinig meer te doen. Ieder moet dus toch een trekker ter beschikking hebben. Veel grondbewerking, zaaien, gewasverpleging en transport is bij de meeste combinaties nog grotendeels het werk van de individuele boer gebleven en daarvoor is een trekker nodig.

De opkomst van zeer zware trekkers en 4-wielig aangedreven trekkers en de daarvoor vereiste investeringen doen de behoefte aan aanschaf in combinatieverband toenemen. Deze kostbare trekkers vragen echter evenals de grote maaidorsers bij voorkeur een vaste chauffeur voor vakkundige bediening en onderhoud, wat bij de meeste gewone trekkers natuurlijk ook wel aan te bevelen is. (Bij de niet-zelfrijdende aardappel- en bietenrooiers geldt dit in veel geringere mate). Vaste chauffeurs op gezamenlijke trekkers die het hele jaar door veel gebruikt worden stellen echter hoge eisen aan de organisatie en de kostenverrekening van een combinatie.

Het in de combinatie brengen van alle trekkers brengt een veel grotere verantwoordelijkheid mee voor alle betrokkenen. De combinatie gaat daarmee een geheel nieuwe fase in. Dit geldt vooral naarmate de verschillen tussen de onderlinge bedrijven groter zijn. Bij combinatie D 10, waar later alle trekkers in de combinatie zijn ingebracht, is de ervaring met al deze zeer verschillende chauffeurs niet onverdeeld gunstig.

Naast de trekker is ook het materiaal voor grondbewerking en transport overwegend individuele eigendom gebleven. Bij zaaien en poten is dit sterk afhankelijk van de omstandigheden zoals grootte der bedrijven en oppervlakte van de gewassen.

Slechts in één geval (D 7) zijn de werktuuginventarissen van de afzonderlijke bedrijven direct geheel samengevoegd. D 8 is hier later toe overgegaan. In beide gevallen is het bouwplan op de aangesloten bedrijven zeer uniform.

De gegevens van tabel 2.5 zijn een momentopname aan het einde

van de waarnemingsperiode. Het aantal werktuigen waarmee de combinatie is gestart loopt sterk uiteen. Vrijwel alle hebben daarna een sterke groei en aanpassing vertoond (zie ook inventaris en investering blz. 47 en tabel 2.10).

De arbeid

Zoals gezegd is bij alle deelcombinaties de gezamenlijke aanschaf van werktuigen voor de deelnemende bedrijven primair. In alle gevallen helpen de deelnemers elkaar zo nodig bij de uitvoering van werkzaamheden. De mate waarin en de wijze waarop dit gebeurt is echter zeer verschillend. Zo hebben bij combinatie D 5 de deelnemers gezamenlijk machines voor graan-, bieten- en consumptieaardappelooft. Toch wordt vrijwel uitsluitend bij de consumptieaardappelooft - waarbij 4 man voor de organisatie van oogst en inschuren gewent zijn - samengewerkt. Alle andere werkzaamheden worden door de deelnemers met de op ieder bedrijf nog aanwezige arbeider zelfstandig uitgevoerd met de eigen of gezamenlijke machines. Zij geven er de voorkeur aan deze werkzaamheden zo lang mogelijk ieder zelf op eigen bedrijf te blijven uitvoeren.

Bij combinatie 6, waar op elk der deelnemende bedrijven ook minstens 2 man aanwezig zijn, worden daarentegen bijna alle werkzaamheden wel met of voor elkaar uitgevoerd, ook zaaiklaar maken, zaaïen, rijenfresen, tot suikerbieten en uien wieden toe. Dit heeft meer specialisatie en doelmatiger gebruik van trekkracht en werktuigen over de oppervlakte van de gehele combinatie tot gevolg. Bij andere combinaties ligt dit weer anders.

Slechts in enkele gevallen waren 1 of 2 arbeiders in dienst van de combinatie.

Overige samenwerking

Door 2 combinaties (D 4 en D 10) werd een werktuigenloods gebouwd voor (een deel van) de gezamenlijke werktuigen, voor onderhoud en ook voor opslag van bestrijdingsmiddelen. Combinatie D 8 heeft een gezamenlijke graandroog- en opslaginrichting in de schuur van één van de deelnemers. Van D 6 is bekend, dat kunstmest en zaaizaad gezamenlijk worden besteld en opgeslagen, waardoor soms extra kwantumkortingen worden verkregen. Dit geldt ook voor D 7 in sterke mate.

Bij de aanwezigheid van een gezamenlijke spuitmachine worden de middelen als regel via de combinatie besteld, waarbij de betaling via de toegezonden facturen collectief dan wel rechtstreeks individueel plaatsheeft. Ook hierbij worden soms extra kwantumkortingen bedongen.

Met de gezamenlijke machines wordt ook wel bij derden gewerkt, bij enkele combinaties zelfs op vrij grote schaal. Hieraan werd vrijwel altijd de voorkeur gegeven boven het accepteren van een nieuwe deelnemer.

Bij enkele deelcombinaties is door de deelnemers gezamenlijk

grond aangekocht. Dit was met name het geval bij de deelcombinaties D 7 en D 10 waar gezamenlijk 40, resp. totaal 85 ha aangekochte grond gezamenlijk wordt geëxploiteerd.

Werk door derden

Bij de meeste deelcombinaties wordt door de deelnemers maar zelden meer een loonbedrijf ingeschakeld. Het betreft dan werkzaamheden waarvoor de investering te hoog geacht wordt in verhouding tot de omvang van het werk op de deelnemende bedrijven. Een enkele keer werd het ook organisatorisch beter geacht het werk door een loonbedrijf te laten uitvoeren. In tabel 2.6 is een overzicht gegeven van de belangrijkste werkzaamheden, die nog door loonbedrijven werden uitgevoerd.

Tabel 2.6 Werkzaamheden bij de deelcombinaties nog door loonbedrijven uitgevoerd

Deelcombinatie nr.	Aantal deelnemers	Totale oppervlakte	Werkzaamheden uitgevoerd door loonbedrijven
D 1	3	72	grond ontsmetten, stro persen
D 2	3	129	grond ontsmetten, bieten rooien
D 3	4	108	grond ontsmetten, stro persen, bieten zaaien en rooien
D 4	7	270	maaidorsen
D 5	2	90	bieten zaaien
D 6	3	175	bieten rooien
D 7	4	367	-
D 8	3	103	bieten zaaien en rooien
D 9	9	353	-
D 10	6	191	-

2.1.4 Financiering, kostenverrekening, eigendomsverhouding

Financiering

Bij de oprichting van een combinatie moet beslist worden over de financiering van de gezamenlijk aan te schaffen werktuigen. Er zijn twee mogelijkheden: contante betaling door de deelnemers bij de aankoop of geld lenen. Bij 3 combinaties werden de gezamenlijk aangeschafte machines betaald door de deelnemers. Bij 7 combinaties werd gekozen voor gezamenlijke financiering via bankcrediet. Geld lenen van deelnemers van de combinatie voor de financiering kwam niet voor bij deze combinaties (zie tabel 2.7).

Persoonlijke financiering

Bij de combinaties D 1, D 4 en D 5 werden de meeste bedragen door de deelnemers individueel contant betaald. Bij D 1 werd de bijdrage van de deelnemers evenredig gesteld aan ieders bedrijfsoppervlakte (19 tot 23 ha). De bouwplannen op deze bedrijven zijn gelijk.

Tabel 2.7 Financiering, kostenverrekening, eigendomsverhouding

Combinatie nr.	Aantal deel-oppersvlaktes	Totale financiering	Bijdragen	Reserve- vorming	Eigendoms- aanspraken naar	Arbeid bij elkaar of voor de combinatie	Bouwplannen	Accountants- rapport	
D 1	3	72	Persoonlijk, Omslag naar naar bedr.- oppervlakte	geen	bedrijfs- oppervlakte	weinig	niet	zeer uniform	nee
D 2	3	129	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 3	4	108	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 4	7	270	Persoonlijk naar gelijke delen	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 5	2	90	Persoonlijk naar gelijke delen	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 6	3	175	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 7	4	367	Persoonlijk naar bedr. opp.+bank-crediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 8	3	103	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 9	9	353	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja
D 10	6	191	Gezamenlijk bankcrediet	geen	bedrijfs- oppervlakte	veel	niet	zeer uniform	ja

Bij de combinaties D 4 en D 5 droeg iedere deelnemer een zelfde bedrag bij (bedrijfsoppervlakte 32 tot 37½ ha en oppervlakte akkerbouw 35-43 ha). Het verschil in bouwplan van de deelnemende bedrijven was niet groot, uitgezonderd dat van een later bij D 4 toegetreden bedrijf met veel grasland.

Gezamenlijke financiering

Bij 6 van deze 10 combinaties werden de gezamenlijke aankopen volledig via een bank gefinancierd: banklening en rekeningcourantcrediet met persoonlijke borgstelling en met eigendoms-overdracht van werktuigen aan de bank.

Bij de oprichting van D 7 zijn de bestaande werktuigeninventarissen van de 4 aspirant deelnemers samengevoegd. De waarde hiervan per ha liep op de bedrijven volgens taxatie niet sterk uiteen. In deze vorm werd als een soort persoonlijke financiering reeds voor een belangrijke waarde ter beschikking van de combinatie gesteld. Voor uitbreiding en vernieuwing, vooral ook aanpassing van deze gezamenlijke inventaris werd van gezamenlijk bankcrediet gebruik gemaakt.

De vorm van persoonlijke kasstorting + gezamenlijke credietopname kwam bij de oprichting van deze combinaties niet voor. Na enige tijd ontwikkelt zich een dergelijke gemengde financiering wel als reserves worden gevormd (zie aldaar).

Een van de grote combinaties is later overgegaan tot het vormen van een coöperatieve vereniging. De inleggelden van de leden en de werktuigen van deze coöperatie dienden als zekerheidstelling voor de bank.

Keuze van de financiering

Bij de aanschaf van werktuigen bij de oprichting van een deelcombinatie gaat het voor een belangrijk deel om extra investeringen, waarmee soms grote bedragen zijn gemoeid (zie ook tabel 2.10). Bij de persoonlijke financiering moet de deelnemer over reservekapitaal beschikken of moet hij er individueel voor lenen. Bij dit systeem van contante betaling is de boer zonder eigen reserves in het nadeel: hij moet lenen en heeft daarbij niet de mogelijkheid van eigendomsoverdracht van de aan te kopen werktuigen. Bij de collectieve financiering via de bank is de deelnemer met voldoende eigen reserve enigszins in het nadeel omdat hij waarschijnlijk meer rente moet betalen dan hij voor zijn eigen uitgeleende gelden kan maken.

Als voornaamste reden voor collectieve financiering met bankcrediet werd vooral opgegeven: gemakkelijker credietverstrekking door eigendomsoverdracht van de aangekochte werktuigen aan de bank en door, als regel, hoofdelijke aansprakelijkheid van de deelnemers. Hierdoor zou ook de ruimte voor individueel bedrijfscrediet niet worden beperkt. Degene die individueel moeilijk crediet kan

krijgen kan zo gemakkelijker meedoen. Als meer gevoelsmatige redenen voor collectieve financiering via een bank werd wel genoemd: "men behoeft elkaar niet in de beurs te kijken".

Kostenverrekening en reservevorming

Behalve voor de financiering heeft iedere combinatie ook een oplossing moeten zoeken om tegenover de gezamenlijke uitgaven voldoende inkomsten te kunnen stellen.

Bij veel combinaties zijn kosten en uitgaven niet duidelijk onderscheiden. Hier kan men te maken krijgen met:

- aflossing en rente van geleende gelden;
- (berekende) rente en afschrijving van werktuigen, onderhoud, verzekering, stalling, brandstof, smeermiddelen, e.d.;
- kosten van arbeid;
- algemene kosten zoals leiding en administratie, accountantsrapport, e.d.

Het verantwoord vaststellen van de bijdragen voor de afzonderlijke deelnemers heeft in vele gevallen veel tijd en "hoofdbreken" gekost. Bij de verschillende combinaties zijn uiteenlopende regelingen hiervoor getroffen. Deze kunnen in grote lijnen in 2 groepen worden ingedeeld, nl. het "omslagsysteem" en het "tariefsysteem".

Bij het "omslagsysteem" worden de uitgaven van het betreffende jaar verdeeld over de deelnemers. Bij het "tariefsysteem" moeten de deelnemers per werkzaamheid een voorafbepaalde bijdrage betalen. Mengvormen van deze twee systemen komen ook voor.

Het omslagsysteem

Combinatie D 1 koos voor het omslagsysteem. De persoonlijke financiering, die bij de aankoop van de gezamenlijke werktuigen werd toegepast is ook verder aangehouden. De uitgavenposten (inruil werktuigen, onderhoud, verzekering) zijn betrekkelijk gering in aantal en vragen geen uitvoerige administratie. Er is geen gemeenschappelijke rekening. Ieder financiert tijdelijk de door hem betaalde bedragen, die aan het eind van het jaar onderling worden verrekend in verhouding tot elkaars bedrijfsoppervlakte.

Het uniforme bouwplan maakt deze regeling hier goed mogelijk. Ook de combinaties D 2 en D 7 passen het omslagsysteem per bedrijfshectare toe. Ook hier zijn de bouwplannen van de deelnemende bedrijven zeer uniform, waardoor dit goed mogelijk bleek. De gehele of gedeeltelijke financiering met bankcrediet, een aanzienlijk groter aantal werktuigen, de grotere bedrijven en bij D 2 ook werk voor derden hebben hier veel uitgavenposten tot gevolg, waarvoor een van de deelnemers de administratie bijhoudt.

Bij D 6 zijn de bouwplannen van de deelnemende bedrijven niet zo eenvoudig en minder uniform dan bij de vorige 3 gevallen. Mede daarom is voor de grote werktuigen gekozen voor een omslagstelsel per werktuig, waarbij de afschrijving (hier gelijk gesteld aan de aflossing) per jaar verdeeld wordt over de oppervlakte, die in dat jaar met dat werktuig is bewerkt. Andere uitgaven voor grote werktuigen, alle uitgaven voor kleinere werktuigen, alle brandstof voor de - niet tot de combinatie behorende - trekkers, enz. worden omgeslagen per ha cultuurgrond van de bedrijven. Deze beperkte uitbreiding van het omslagstelsel vraagt uiteraard meer administratie om deze omslag per groot werktuig per bewerkte oppervlakte mogelijk te maken.

Bij D 8 werden bij oprichting twee op de bedrijven aanwezige arbeiders door de combinatie in dienst genomen. Een van de deelnemers werd met hun leiding en de werkverdeling belast. De werkzaamheden met de gezamenlijke machines werden voor het grootste deel door deze betaalde krachten uitgevoerd. De kosten van uitvoering (dus machines + arbeid) werden zoveel mogelijk aan de deelnemers rechtstreeks in rekening gebracht volgens een berekend tarief per werkzaamheid. De zo niet gedekte kosten worden over de bedrijven naar hun oppervlakte omgeslagen. Hier wordt dus een tarief- en omslagstelsel gemengd toegepast.

Het tariefsysteem

Bij de combinaties D 4, D 9 en D 10 is volgens tariefsysteem gewerkt. De tarieven worden door de deelnemers vooraf gezamenlijk vastgesteld. Hierbij is veelal rekening gehouden met de geldende loonwerkertarieven in het gebied en met eigen berekeningen. Daarnaast worden meer of minder uitgebreid de kosten per werktuig en per bewerkte ha jaarlijks berekend ter vergelijking. Zo nodig worden de tarieven aan de hand daarvan voor een volgend jaar wat bijgesteld. Er heeft echter achteraf (aan het eind van het jaar) geen verrekening aan de hand van de werkelijke uitgaven plaats, zoals bij het omslagstelsel het geval is. De tarieven worden dus niet beïnvloed door toevallige omstandigheden van het betreffende jaar zoals een extra grote of kleine bewerkte oppervlakte, extra onderhoud, e.d.

Deze 3 combinaties D 4, D 9 en D 10 behoren tot de grote combinaties met 6 à 9 deelnemers. Er heeft hier een zekere taakverdeling plaats gehad. Voor de organisatie en de uitvoering van bepaalde werkzaamheden zijn bepaalde deelnemers aangewezen, b.v. voor het spuiten, het maaidorsen, het persen, e.d. Het grotere aantal deelnemers en de grotere binding tussen bediening - machine - trekker hebben mede tot de keuze van het tariefsysteem geleid.

D 3 is geen grote combinatie; het bouwplan is er uniform. De meeste werkzaamheden met de machines van de combinatie worden

echter uitgevoerd door de deelnemer met het kleinste bedrijf. Deze heeft daarvoor de tijd beschikbaar, terwijl de anderen om uiteenlopende redenen hier juist onvoldoende tijd voor hebben. Ook in deze combinatie is er dus een gebruik van bemande machines, waarvoor tarieven in rekening worden gebracht. Bij D 5, waar de machines door de deelnemers bij aankoop zijn betaald en ook vrij veel voor derden is gewerkt, is een bijdrage per bewerkte ha afgesproken om in de aanvankelijk geringe lopende uitgaven te voorzien en reserve te vormen. Van een tarief in eigenlijke zin kan hier niet worden gesproken.

Reservevorming

De combinaties, die consequent het omslagsysteem hanteren, hebben geen zichtbare reserves gevormd. Bij het omslagsysteem worden alleen de werkelijke uitgaven na afloop van het boekjaar op de een of andere wijze over de deelnemers omgeslagen. Als met bankcrediet is gefinancierd kan aldus de boekwaarde van de werktuigen in de combinatie wel belangrijk beneden de werkelijke waarde komen te liggen waardoor een onzichtbare reserve ontstaat. Dit is vooral het geval als de betaalde aflossing als afschrijving op de boekwaarde in mindering wordt gebracht. In de praktijk komt een dergelijke "vervroegde afschrijving" wel voor.

Bij het tariefsysteem is het onmogelijk vooraf tarieven vast te stellen, die precies uitgavendeckend zullen zijn. Om niet het risico van tekorten te lopen moeten ze wel iets hoger zijn gesteld. In de praktijk heeft het tariefsysteem dan ook in alle gevallen tot - soms zeer aanzienlijke - reservevorming of vermogensvorming bij de combinatie geleid.

Voortgezette financiering

Vervanging of uitbreiding van de werktuigeninventaris brengt consequenties mee voor de financiering.

We zagen, dat bij het omslagsysteem geen direct zichtbare financiële reserves binnen de combinatie worden gevormd.

Bij D 1 had de oorspronkelijke aankoop plaats door contante betaling door de deelnemers. Bij uitbreiding of vervanging moeten de deelnemers opnieuw geld op tafel leggen. Bij D 2 en D 7 is gezamenlijk met bankcrediet gefinancierd. Bij uitbreiding of vervanging moet dan opnieuw crediet worden opgenomen. Iedere aankoop had in principe een nieuwe lening of vergroting van het opgenomen crediet ten gevolge. Bij D 8 geldt iets dergelijks.

Bij de combinaties met het tariefsysteem zijn wel reserves gevormd. In het begin, toen deze reserves nog klein waren, is bij uitbreiding van het machinepark wel eens een nieuwe storting van de deelnemers gevraagd (D 4, D 5) of was een verhoging van het

bankcrediet nodig. Vooral in latere jaren konden echter vernieuwingen en uitbreidingen wel uit de gevormde reserves betaald worden. De omvang van het werk voor derden en de bestemming van de opbrengst daarvan speelt daarbij in sommige gevallen een rol van betekenis.

Eigendomsverhouding

Bij de 3 combinaties waar de deelnemers de werktuigen bij de aanvang persoonlijk contant hebben betaald is de eigendomsverhouding vooraf in dezelfde verhouding vastgesteld als de betaling bij de aanschaf.

Door bedrijfsvergroting van een van de deelnemers van D 1 werd de bestaande verhouding gewijzigd. De aanwezige inventaris werd getaxeerd. De deelnemer met het vergrote bedrijf betaalde zijn collega's een bedrag ter aanpassing aan de nieuwe oppervlak-verhoudingen (onder handhaving van het uniforme bouwplan).

Bij D 4 traden in de loop der jaren 2 nieuwe leden toe. Bij de toetreding betaalden zij ieder een evenredig aandeel in de geschatte waarde van het combinatiebezit. De eigendomsverhouding - naar gelijke delen - werd gehandhaafd. Het sterk afwijkende bedrijfsplan van één van deze nieuwe leden (veel grasland) maakte hierbij geen verschil.

Bij de gezamenlijke financiering volledig met bankcrediet zijn de gezamenlijke bezittingen aanvankelijk gelijk aan de schulden. Ieder aandeel is dan formeel gelijk nul. Bij het tariefsysteem ontstaan al spoedig kasreserves naast de "onzichtbare" reserves. Bij het omslagstelsel ontstaan vaak wel onzichtbare, maar geen zichtbare reserves.

Bij 5 van deze combinaties met gezamenlijk bankcrediet is de eigendomsverhouding gelijk aan de bedrijfsoppervlakverhouding. Bij een andere combinatie (D 6) geldt hiervoor de in de laatste 5 jaar bewerkte totale oppervlakte.

Bij deze combinaties met gezamenlijke financiering zijn geen nieuwe deelnemers geaccepteerd; wel zijn enkele aanvragen afgewezen.

Bij bedrijfsvergrotingen, o.a. bij D 2 en D 6, werden geen verrekeningen onderling toegepast.

Verrekening van arbeid

Arbeid wordt in de praktijk weinig via de kas van de combinatie verrekend (tabel 2.7). Slechts in een paar gevallen zijn enkele arbeiders in dienst van de combinatie (D 8, D 9). De kosten hiervan worden via tarieven of deels via een omslag aan de deelnemers in rekening gebracht.

Bij D 7, waar de bewerking van de bedrijven als een geheel wordt gezien, worden de kosten van vreemde arbeid samen met alle

werktuigkosten per ha cultuurgrond omgeslagen. Gezien het uniforme bouwplan is dit geen bezwaar. Ondanks het verschil in bedrijfs-grootte wordt de arbeid van de deelnemers niet omgeslagen.

In alle andere gevallen wordt arbeid alleen via tarieven in rekening gebracht als een deelnemer eenzijdig met een of meer be-mande machines veel arbeid aan de combinatie levert (D 3, D 4).

Uren die door deelnemers over en weer bij elkaar, b.v. tij-dens de oogst, worden gewerkt worden in geen enkel geval via de combinatiekas verrekend. Bij sommige combinaties worden deze uren door de deelnemers bijgehouden en wordt het saldo rechtstreeks van deelnemer tot deelnemer verrekend (D5, D 4). In andere geval-len worden deze uren niet geteld en niet verrekend, ook al werken de deelnemers zeer veel bij en voor elkaar (D 6, D 2). De mening is dat het aantal uren elkaar niet zo sterk zal ontlopen. Er is in het algemeen ook een zekere weerstand tegen het aantekenen van deze werkuren met hun voor het bedrijf zeer uiteenlopende waarde.

Voor trekkers, die in het algemeen niet tot de gemeenschappe-lijke inventaris behoren en vaak sterk aan de arbeid zijn gekop-peld, geldt ongeveer hetzelfde als voor de arbeid. Bij de combina-ties waar arbeidsuren worden verrekend, worden ook de trekkeruren wel van boer tot boer verrekend. In andere gevallen wordt hier helemaal geen aantekening van gehouden.

2.1.5 Ontwikkelingen

Het aantal deelnemers

Bij de bestudeerde combinaties zijn in de loop van de jaren weinig wijzigingen opgetreden in het aantal deelnemers. Slechts bij één combinatie zijn nieuwe deelnemers opgenomen, bij 2 combi-naties is een lid uitgetreden, waarvan in één geval door verschil aan inzicht (tabel 2.8 zie blz. 43).

Van verschillende deelcombinaties is bekend dat verzoeken om toetreding een aantal jaren na de opzet niet zijn geaccepteerd. Een eenmaal gevormde combinatie blijkt min of meer het karakter van een gesloten groep aan te nemen. Als oorzaken hiervan zijn aan te wijzen:

a. Sociaal-psychologische factoren

Voor en na de oprichting van een combinatie is er een inten-sief persoonlijk contact tussen de deelnemers. Veel kleinere en grotere vraagstukken voor het functioneren van de combinatie wor-den onderling besproken, geregeld en "vereffend".

Tabel 2.8 Wijzigingen in het aantal deelnemers

Combinatie	Jaar van oprichting	Aantal deelnemers bij oprichting	Wijziging van het aantal tot 1976
D 1	1964	3	- 1 (door bedrijfsbeëindiging)
D 2	1960	3	
D 3	1966	4	
D 4	1954	5	+ 2
D 5	1964	2	liquidatie door vertrek
D 6	1969	3	
D 7	1970	4	
D 8	1962	3	-1 (door verschil van inzicht)
D 9	1964	9	
D 10	1963	6	

De basis voor een goede combinatie is het zakelijk inzicht bij ieder van de deelnemers, dat combinatievorming tot voordeel voor ieder leidt. Geleid door dit inzicht worden meningsverschillen besproken en opgelost. Hierdoor heeft een naar elkaar toegroeien plaats en ontstaat een toenemend begrip en vertrouwen. Er groeit een persoonlijke band tussen de deelnemers, die steeds hechter wordt.

Opname van een nieuwe deelnemer in een combinatie, die een bepaalde intensiteit heeft bereikt, stuit na dit proces blijkbaar op bezwaren. Ze zijn aan te duiden als van sociaal-psychologische aard.

b. Kapitaal en reserves

Bij iedere combinatie ontstaat na de opzet gezamenlijk bezit. De balans-, gebruiks- en liquidatie- of verkoopwaarden hiervan zijn uiteraard uiteenlopend. De materiële voorwaarden voor een nieuwe deelnemer aan een eenmaal functionerende combinatie zijn daarom niet met een eenvoudige objectieve formule vast te stellen. En zou deze eenmaal vastgesteld zijn, dan gaat het vaak om zeer grote bedragen, die op zich een struikelblok kunnen vormen voor de toetreding.

Het gezamenlijk aankopen van grond, wat bij twee van de combinaties is gebeurd, maakt opname van nieuwe partners nog veel moeilijker.

c. Machinecapaciteit

Bij de keuze en aankoop van machines is in een combinatie rekening gehouden met het areaal van de te bewerken gewassen. Opname van een nieuwe deelnemer kan de gewenste verhouding tussen machinecapaciteit en te bewerken oppervlakte verstoren. Bij een ruime capaciteit van een of meer machines ten opzichte van het bij

een gevestigde combinatie te bewerken areaal wordt met dergelijke machines wel werk voor derden verricht. Hieraan wordt de voorkeur gegeven boven uitbreiding van de combinatie met een nieuwe deelnemer.

De oppervlakte

In zeer veel gevallen is de bewerkte oppervlakte binnen de combinatie in de loop van de jaren toegenomen, doordat grond werd aangekocht of gepacht. In tabel 2.9 zijn hiervan enkele gegevens opgenomen voor zover er tijdens de waarnemingsperiode geen verandering in het aantal deelnemers voorkwam.

Tabel 2.9 Oppervlaktevergroting bij combinaties

Combinatie nr.	Oppervlakte in ha (jaar)	Oppervlakte in ha (jaar)	Oppervl.vergroting in ha (periode in jaren)
D 1	64,21 (1964)	75,35 (1972)	11,14 (8)
D 2	110,75 (1969)	147,38 (1973)	36,63 (4)
D 3	108 (1966)	108 (1972)	. (6)
D 4			
D 5	86,52 (1969)	95,20 (1970)	8,68 (2)
D 6	154,99 (1969)	180,60 (1973)	25,61 (4)
D 7	336,40 (1972)	382,20 (1973)	45,80 (1)
D 8	98,55 (1962)	103,39 (1967)	4,84 (5)
D 9	tot 1970 niet van enige betekenis		
D 10	+191 (1963)	+276 (1974)	85 (12)

Deze oppervlaktevergroting is niet uitsluitend individuele aankoop of pacht van de deelnemers geweest. In 2 gevallen (D 7 en D 10) werd door de combinatie als geheel grond bijgekocht. Er zijn ook gevallen bekend, dat 2 deelnemers samen een perceel land aankochten (D 6) of los land voor de aardappelverbouw huurden.

Het is niet aan te geven in hoeverre de samenwerking oorzaak is geweest van deze oppervlaktevergrotingen. Zeker is de aanwezigheid van de combinatie een steun voor de individuele deelnemer. De combinatie geeft de deelnemers ieder voor zich en gezamenlijk financieel en organisatorisch meer mogelijkheden.

De samenwerkende bedrijven behoren blijkbaar in hoofdzaak tot de "groeiers".

Het bouwplan

Naast de vele andere factoren die het bouwplan op een akkerbouwbedrijf bepalen, is het effect van de combinatievorming moeilijk afzonderlijk vast te stellen.

Gebleken is wel dat een goed uitgeruste combinatie de mogelijkheid biedt een speciale teelt in het groot aan te pakken waar

dit voor de individuele boer onmogelijk is. Combinatie D 10 heeft zich b.v. collectief volledig ingesteld op de uienteelt toen zich een gunstige contractmogelijkheid op langere termijn voor dat gewas voordeed. Door vermindering van de consumptieaardappelteelt als gevolg van de aardappelteeltregeling was hiervoor ruimte in het bouwplan gekomen. Op dat moment beschikte geen loonwerker in dat gebied over de vereiste apparatuur. De investeringen lagen daarbij zo hoog dat men individueel voor een doelmatige uitrusting geen mogelijkheid zou hebben gehad.

Ook bij combinatie D 6 heeft zich een dergelijke ontwikkeling voorgedaan: gezamenlijke investeringen door aanschaf en constructie van aangepaste werktuigen voor de teelt van zaaiuien en plantuitjes in het groot.

Niet alleen de investering en de apparatuur is in dergelijke gevallen van betekenis, maar vooral ook de beschikbaarheid van een organisatie met voldoende mankracht en transportmateriaal om de noodzakelijke werkzaamheden op het juiste tijdstip uit te voeren. Door verschillende deelnemers met een intensief bouwplan en specialisatie op consumptie- of pootaardappelen, wordt combinatievorming als de enige reële mogelijkheid gezien om een dergelijk bouwplan te handhaven.

Taakverdeling en specialisatie

Administratie

Zonder enige speciale administratie kan geen combinatie functioneren. Zo hebben 9 van de 10 combinaties een aparte bankrekening voor de combinatie. Voor het contact met de bank, het beheer van de rekening, het aantekenen van inkomsten en uitgaven is een vaste administrateur onmisbaar. Dat is vrijwel steeds een van de deelnemers, maar ook weleens een huisgenoot van hem. De omvang van de combinatie, de wijze van financiering, de kostenverdeling, het werken bij derden, e.d. bepalen de zwaarte van de taak van de penningmeester/administrateur. Bij geen enkele combinatie worden de arbeidsuren van de deelnemers, die op elkaars bedrijf werkzaamheden verrichten, in deze administratie bijgehouden, evenmin de trekkeruren. Voor zover deze uren verrekend worden, heeft verrekening tussen de deelnemers rechtstreeks onderling plaats.

Bij verschillende combinaties vraagt de uitwerking van deze administratie b.v. in de winter wel een paar weken werk. In de meeste gevallen verzorgt een boekhoudbureau bovendien nog het eindrapport met balans en verlies- en winstrekening.

Bij een enkele combinatie bleek deze taak voor de eerstaangevozen deelnemer te zwaar en moest hij deze aan een ander afstaan, al werd ook in dit geval het accountantsrapport door een boekhoudbureau opgesteld.

Bij de meeste van deze combinaties ontvangt de administrateur geen aparte vergoeding en in enkele gevallen een tegemoetkoming van enkele honderden gulden.

Organisatie en specialisatie

Bij combinaties met een klein aantal deelnemers worden de dagelijkse werkzaamheden in veelvuldig onderling contact geregeld (D 1, D 2, D 5, D 8). Waar het aantal deelnemers groter is loopt de regeling vaak via een voorzitter/werkverdelers (D 4, D 9). Deze is dan als regel ook met de administratie belast.

Bij een aantal combinaties is een zekere taakverdeling ontstaan bij de organisatie van speciale werkzaamheden b.v. het zaaien van bieten, het zaaien van uien, het kunstmeststrooien, het spuiten, het maaidorsen of ook het onderhoud van het machinepark. De organisatie van dat onderdeel wordt dus in één hand gelegd. De behoefte hieraan doet zich extra gelden als er ook aanvragen van buiten de combinatie komen voor uitvoering van werkzaamheden.

De organisatie van bepaalde werkzaamheden en de uitvoering hiervan kan in één hand zijn. Dit is vooral het geval bij spuiten en maaidorsen. Deze vragen een grote mate van ervaring en deskundigheid. Voor een regelmatig goed onderhoud, inclusief olie versen, e.d., van een dure zelfrijzende machine als een maaidorser is een vaste chauffeur haast onmisbaar, evenals dit met zware trekkers het geval is. Bij andere werktuigen is dat wat minder persoonsgebonden. Toch worden ook grote werktuigen als aardappelrooiers, persen e.d. vaak door 1 of 2 vaste chauffeurs gereden. Door hun grotere ervaring komt dit de kwaliteit van het werk ten goede. Voor andere werkzaamheden worden sommige deelnemers wel "uitverkoren" i.v.m. hun capaciteiten als recht zaaien, recht rijenfresen, e.d. Het komt echter ook wel voor dat op ieder bedrijf de deelnemer vrijwel elke machine zelf bedient.

Een andere vorm van specialisatie is ook het concentreren van reparatie en onderhoud van machines in de winter bij de deelnemer met de best voorziene werkplaats, waar anderen komen helpen.

Specialisatie is ook wel het gevolg van verschil in beschikbare arbeid: bij D 3 heeft de boer met het kleinste bedrijf tijd beschikbaar om met de gezamenlijke machines te werken op de andere bedrijven waar een tekort aan arbeid bestaat. Naarmate de samenwerking intenser is en de capaciteit van de machines vollediger wordt benut zien we bij deze combinaties de taakverdeling bij organisatie en uitvoering en daarmee de specialisatie toenemen. De bijzondere kwaliteiten van de individuele deelnemer kunnen op deze wijze ook tot ontplooiing komen in groter verband.

Voor een deelnemer die met organisatie en uitvoering van veel belangrijke werkzaamheden is belast betekent dit een extra inspanning, die bij geen enkele combinatie apart wordt beloond, uitgezonderd eventueel enige vergoeding voor de administratie. Taakverdeling kan overbelasting van de enkeling voorkomen.

Ontplooit een deelnemer zonder voldoende overleg veel (privé-) activiteiten buiten de combinatie en is hij dan niet beschikbaar voor taken binnen de combinatie, dan kan dit tot irritatie bij

anderen leiden. In open onderling overleg blijkt daarentegen vrijwel elke gewenste regeling mogelijk.

Inventaris en investeringen

De start bij de "officiële" oprichting van de combinaties is zeer verschillend geweest. De voorgeschiedenis en het stadium waarin tot oprichting werd overgegaan spelen een rol.

In de meeste gevallen is met een beperkt aantal werktuigen begonnen waarbij veelal maaidorser, pers of spuitmachine behoren. Daarna is in meer of minder snel tempo uitbreiding gevolgd (zie tabel 2.10).

Combinatie D 3 is direct vrij volledig van start gegaan, waarna geen grote groei meer is gevolgd. Alleen combinatie D 7 heeft bij de oprichting het gebruik van alle werktuigen en hun inruilwaarde in de combinatie ingebracht, waarna alleen vernieuwing en aanpassing plaatsheeft.

Tabel 2.10 Groei van inventaris en werktuigen

Combinatie-nr.	Periode	Aantal bedrijven	Totale oppervlakte	Aant.werkt. van meer dan f 1000	Aansch.w.werkt. van de deelcombinatie	
					totaal	per ha
D 1	1964	3	64	5	29800	466
	1972	3	75	7	53365	712
D 2	1960	3	110	3	+33000	300
	1972	3	145	13	122060	842
D 3	1966	4	108	10	80920	749
	1972	4	108	12	102225	947
D 4	1954	5	182	2	5800	32
	1972	7	266	17	138870	522
D 5	1964	2	87	7	34920	401
	1971	2	95	10	78514	826
D 6	1969	3	155	7	57200	369
	1974	3	181	27	238710	1319
D 7	1970	4	336	78	647709	1928
	1973	4	382	78	654192	1713
D 8	1962	3	99	10	68720	694
	1966	3	102	12	87686	860
	1973	2	105	23	177337	1689
D 9	geen nauwkeurige gegevens bekend					
D 10	1963	6	191	2	36630	192
	1974	6	276	+70	645000	2337

Door de zeer grote verschillen tussen de combinaties in bouwplan en totale oppervlakte is onderlinge vergelijking hier niet zinvol.

In tabel 2.5, blz. 32, werd reeds een overzicht gegeven van de soort werktuigen, die uiteindelijk tot de inventaris van de combinatie behoorden. Om een indruk te geven van de aantallen werktuigen per combinatie en de ontwikkeling daarin, is het aantal van meer dan f 1000,- per stuk vermeld in de tabel 2.10.

Ook wordt in de tabel een overzicht gegeven van de gezamenlijke investering in werktuigen per combinatie. (De aankoop van grond is hier buiten beschouwing gelaten). De aankoopprijs van de werktuigen is hierbij aangehouden.

De sterke toename van de investeringen in totaal en per ha is voor het grootste deel het gevolg van de in aantal toegenomen gezamenlijke machines en werktuigen. Daarnaast zijn veel van de in latere jaren aangekochte machines groter, geperfectioneerder en duurder. Bovendien is er de algemene prijsstijging, die vooral in de laatste jaren sterk is. Bij volledige vervanging thans (1976) van een dergelijke inventaris zou de investering aanmerkelijk hoger, bij sommige combinaties misschien wel het dubbele zijn.

In de bijlagen van de deelcombinaties D 1 t/m D 6 wordt de ontwikkeling bij deze combinaties van de inventaris en de investeringen van jaar tot jaar weergegeven. Van D 7 t/m D 10 zijn deze gegevens niet van alle jaren afzonderlijk vastgelegd.

2.1.6 Korte beschouwing over administratieve problemen bij een deelcombinatie

De kostenverdeling van gezamenlijk aangeschafte machines heeft bij de diverse deelcombinaties op verschillende wijzen plaats. Ook de vaststelling van de eigendomsverhouding is in de praktijk naar methode uiteenlopend.

In feite roept de administratie bij een deelcombinatie een aantal vragen op. Bij de hier bestudeerde combinaties hebben de deelnemers deze, iedere groep voor hun geval, zo goed mogelijk proberen op te lossen.

Nadere beschouwing van de vraagpunten leidt tot de conclusie dat de oorzaak ligt bij het verschil tussen uitgaven en kosten en tussen financieringsverhouding en eigendomsverhouding. Er ontstaan daarbij verdelingsvraagstukken, zelfs als er maar één gemeenschappelijke machine is, als op de deelnemende bedrijven oppervlakten worden bewerkt waarvan de verhoudingen van jaar tot jaar verschillen en/of in de loop van de jaren gaan uiteenlopen. Verdere vragen rijzen als er nadien meerdere machines worden aangeschaft. Bovendien zijn er fiscale aspecten.

Het is moeilijk een sluitend administratief systeem voor deelcombinaties op te stellen dat de vele eventualiteiten alle opvangt. We beperken ons hier tot het bezien van enkele uitgangspunten.

Belangrijk is te achten mede op grond van de ervaringen bij

verschillende combinaties:

- a. het jaarlijks zo nauwkeurig mogelijk bepalen van de kosten per machine; duidelijk moet zijn dat deze kunnen verschillen van de uitgaven;
- b. bepaling van het beleid ten aanzien van reserve- of kapitaalvorming in de combinatie;
- c. de methode voor het vaststellen van de eigendomsverhoudingen. a en b geven de basis voor de jaarlijkse tarieven of omslagen, c moet op ieder moment de sleutel geven voor vereffening van bezittingen of schulden van de combinatie, b.v. bij liquidatie of voor het vaststellen van de rechten of betalingen bij eventueel uittreden. (Deze laatste afgezien van een eventueel boetebeding, b.v. in de vorm van een bepaalde aftrek of wachtermijn bij uitkering, afhankelijk van de reden van uittreding, zoals veelal in de overeenkomsten is opgenomen.)

Voor iedere belangrijke machine zal het nodig zijn vóór de aanschaffing een exploitatiebegroting op te stellen. Dit is nodig om inzicht te krijgen of aanschaf door de combinatie voordelen belooft. Deze kostenbegroting per belangrijke machine zal jaarlijks gecontroleerd en eventueel bijgesteld moeten worden op basis van de feitelijke gang van zaken en ontwikkeling. Deze kostenbegroting vermeerderd met de eventueel gewenste reserve is de basis voor een tarief dat jaarlijks van te voren kan worden overeengekomen bij de te verwachten te bewerken oppervlakte.

Uiteraard kan ook, aan het eind van het seizoen, nadat de variabele kosten van het betreffende jaar bekend zijn, een omslag van de totale berekende kosten per bewerkte ha worden vastgesteld. In beginsel maakt dit weinig verschil uit als de omslag - evenals het tarief - gebaseerd wordt op een berekening van de werkelijke kosten + een eventueel gewenste reservevorming.

Voor omslag, dat is dan bepaling van het jaartarief aan het eind van het seizoen, kan enige voorkeur gelden omdat de afstemming van de jaarlijkse betalingen op de jaarlijkse kosten daarbij iets nauwkeuriger mogelijk is. Onderhoudskosten, brandstofkosten e.d. zijn dan bekend en het is mogelijk dat de kosten voor afschrijving iets scherper zijn te benaderen.

Als de jaarlijks per machine in rekening gebrachte bedragen zo goed mogelijk zijn afgestemd op de jaarlijkse kosten van die machine (+ eventueel gewenste reservevorming), dan wordt de eigendomsverhouding in de bezittingen of schulden van de combinatie onzes inziens het meest juist weergegeven door het totaal van de betalingen van ieder der deelnemers voor machinegebruik van de combinatie. Uit praktische overwegingen zou men hiervoor een bepaalde termijn kunnen nemen (b.v. 10 jaar) als geen bijzondere omstandigheden zich hiertegen verzetten.

Het bovenstaande houdt in dat bij financiering door de deelnemers zelf, jaarlijks uit de in rekening gebrachte tarieven (of omslagen) rente en aflossing moeten worden betaald voor de beschikbaar gestelde gelden. Gebeurt dit niet dan lijkt het moeilijk in

dat geval tot een juiste bepaling van de eigendomsverhouding te komen.

Als met bankcrediet wordt gefinancierd kunnen de aflossingsverplichtingen duidelijk uitgaan boven een normaal te achten afschrijving. De eerste jaren moeten de tarieven dan wel gericht worden naar de uitgaven en kunnen deze niet gebaseerd worden op de kosten ook al wenst men geen reservevorming in de combinatie. Dit kan in bepaalde gevallen tot onbillijkheden leiden b.v. als na de "dure" aflossingsjaren één der deelnemers, door bedrijfs-grootte wijziging of structurele bouwplanverandering, meer gebruik van de machine gaat maken tijdens de latere "goedkope" jaren of er dan veel minder gebruik van kan maken. Als direct bij de opzet in alle gevallen tot een zekere reservevorming wordt overgegaan is de kans op onbillijkheden hierdoor echter zeer klein. Bij alle verdere aanschaffingen zijn dan de tarieven of omslagen steeds zo goed mogelijk af te stemmen op de berekende werkelijke kosten; dit laatste lijkt in alle gevallen de beste basis te zijn voor het functioneren en het inzicht in de gang van zaken.

Wat arbeid betreft is reeds eerder aangegeven (blz. 41) dat deze alleen in bepaalde gevallen via de administratie van de combinatie werd verrekend, nl. als er één of meer arbeiders in dienst van de combinatie waren (D 8, D 9) of als één der deelnemers eenzijdig met één of meer bemande machines veel arbeid levert. Overige arbeid door de deelnemers over en weer voor elkaar verricht, werd nergens in de administratie opgenomen. Bij sommige combinaties werden deze uren door de deelnemers rechtstreeks onderling verrekend (D 4, D 5). Dit geldt ook voor aan elkaar geleverde trekkeruren.

Er deden zich op dit terrein bij de combinaties dan ook in feite weinig administratieproblemen voor. De indruk wordt verkregen dat er ook sociaal-psychologische weerstanden zijn om nauwkeurigheid na te streven bij het afwegen van de op elkaars bedrijven verrichte arbeidsuren of trekkeruren. Het nastreven van grote nauwkeurigheid bij het vereffenen van over en weer verrichte arbeid zou het goed functioneren waarschijnlijk niet ten goede komen; de zakelijke belangen bij dit laatste van ieder der deelnemers gaan veruit boven de laatste te verrekenen vijftig of honderd gulden voor onderling uitgewisselde arbeid. De werkelijke waarde van uitgewisselde arbeidsuren kan bovendien ook ver uitgaan boven de rekenwaarde.

Indien een speciale zware trekker in de combinatie wordt opgenomen - de behoefte hieraan komt in verschillende gevallen naar voren - waaraan dan veelal een vaste chauffeur zal zijn gekoppeld, zal aan uren-notities bij een combinatie niet kunnen worden ontkomen. Deze zijn dan weer gebonden aan een belangrijke machine waarbij een uren-administratie minder bezwaren ondervindt.

Een tijd-notering voor arbeid (en eventueel trekkers) vraagt echter altijd aanzienlijk meer aandacht van de deelnemers en is een veel grotere belasting van de administratie dan verrekeningen

die op oppervlakten (gewas, bedrijf) zijn te baseren.

2.2 Bedrijfseconomische resultaten

2.2.1 Algemeen

Bij de 10 bestudeerde deelcombinaties van akkerbouwbedrijven waren in totaal 44 bedrijven betrokken d.i. gemiddeld dus 4,4 bedrijven per combinatie. De totaal bij een combinatie betrokken oppervlakte liep sterk uiteen en bedroeg gemiddeld 185 ha. Ook de oppervlakte van de deelnemende bedrijven was erg verschillend (van 16 tot meer dan 100 ha); de gemiddelde oppervlakte bedroeg 43 ha. Naar waarde gemeten was bij de 9 combinaties, waarvan dit bekend is, gemiddeld ca. 45% van de inventaris in de combinatie opgenomen (excl. één deelcombinatie met een volledig gemeenschap-pelijke inventaris bedraagt dit ca. 38%). (Tabel 2.11 zie blz. 52).

Naast de organisatie, het functioneren en de ontwikkeling van de hele combinaties werden van 22 van de in totaal 44 bedrijven gedurende een aantal jaren bedrijfseconomische gegevens bijgehouden. Dit betrof 1, 2 of 3 bedrijven van een combinatie, hetgeen soms de hele groep omvatte.

In de bijlagen D 1 t/m D 10 worden de gegevens en resultaten van de bedrijven per combinatie weergegeven en nagegaan. Naast een korte typering van de desbetreffende samenwerking, bedrijven en bouwplannen worden daarbij vooral de bewerkingskosten, de opbrengsten van de voornaamste gewassen en enkele belangrijke eindcijfers gezien.

Om de bedrijfsgegevens en het niveau van de resultaten te kunnen beoordelen worden ook de gemiddelde uitkomsten van de groep LEI-bedrijven uit het gebied opgenomen over dezelfde periode. Deze LEI-bedrijven zijn - zoals bekend - steekproefbedrijven waarvan jaarlijks ca. 20% wordt vervangen. Ter verdere oriëntatie zijn tevens gegevens vermeld van een kleine groep grote studiebedrijven als die in het gebied aanwezig zijn. Deze laatste zijn speciaal gekozen grote bedrijven om het effect van de grootte op de resultaten na te gaan.

De meeste gegevens hebben betrekking op een periode van 4 of 5 jaren; van drie combinaties waren bij het afsluiten van dit rapport nog slechts gegevens van 3 jaren beschikbaar. Het is duidelijk dat voor een inzicht omtrent het functioneren en de ontwikkeling van een combinatie gegevens over meerdere jaren nodig zijn. Het niet samenvallen van de waarnemingsperiode van de verschillende combinaties levert hier geen bezwaren van betekenis op. De groepen (combinaties) zijn onderling immers toch niet vergelijkbaar omdat ze in zeer verschillende (grondsoort) gebieden liggen.

Het gaat bij de verschillende gegevens om de relatieve positie van de samenwerkende bedrijven en de aanwijzingen omtrent de effecten van de combinatievorming. Omdat vooral de verhoudingen

Tabel 2.11 Enkele algemene gegevens van de deelcombinaties

Deel- combi- natie nr.	Gebied	Periode van de waarne- mingen	Combinatie			In bedrijfsecon. boekhouding		
			aantal bedrijven in ha	oppervlakte in ha	gem. opp. v.d.deel- nemende bedrijven in ha	gem.opp. v.d.op- genomen bedrijven in ha	gem.% v.d. waarde v.d. inventaris	
D 1	Veenkol.en							
	N.O.-zandgeb.	1 mei '69-'73	3	72	24	3	24	45
D 2	Idem	1 mei '69-'74	3	129	43	3	43	49
D 3	Idem	1 mei '69-'73	4	108	27	2	20	49
D 4	West.zeeklei	1 mei '69-'73	7	270	39	2	39	19
D 5	Zuidw.zeeklei	1 mei '68-'71	2	90	45	2	45	30
D 6	Zuidw.zeeklei	1 mei '69-'74	3	175	58	3	58	32
D 7	Noord.zeeklei	1 mei '72-'75	4	367	92	1	92	100
D 8	Veenkol.en							
	N.O.-zandgeb.	1 mei '65-'68	3	103	34	3	34	49
D 9	West.zeeklei	1 mei '65-'69	9	353	39	1	57	
D 10	Zuidw.zeeklei	1 mei '65-'70	6	191	32	2	33	ca. 30
10	deelcombinaties		44	1858	43,3	22	44,5	

1) Omdat de arbeid en alle werktuigen hier in één "pool" zijn samengebracht is er één bedrijfs-economische administratie bijgehouden voor de hele combinatie.

hier van belang zijn kan met één uitwerking (pachtbasis) worden volstaan.

Het zal duidelijk zijn dat hier niet sprake is van een vergelijking tussen enerzijds totaal niet en anderzijds wel samenwerkende bedrijven. In de LEI-groepen zullen ongetwijfeld verschillende bedrijven zijn die wel één of enkele werktuigen gezamenlijk exploiteren. De bestudeerde bedrijven kenmerken zich echter door een doelbewuste deelname aan een combinatievorm bij de mechanisatie.

In de volgende paragrafen zijn samenvattingen opgenomen van enkele belangrijke bedrijfsgegevens en resultaten.

2.2.2 De bewerkingskosten

In tabel 2.12 is een overzicht opgenomen van het niveau van de bewerkingskosten per 100 BE van de verschillende bedrijven en groepen. In tabel 2.13 zijn de verschillen in niveau weergegeven.

Te constateren valt dat alle combinaties een gunstig verschil met de LEI-bedrijven bereikten. Dit geldt ook voor 23 van de 25 individuele bedrijven waarvan de bewerkingskosten kunnen worden beoordeeld 1). De belangrijkste oorzaak van de relatief minder gunstige kosten van bewerking op enkele individuele combinatiebedrijven was gelegen in een relatief hoge arbeidsbezetting gezien de mogelijkheden die de mechanisatie in combinatieverband bood.

De samenstelling van de bewerkingskosten van de combinaties kenmerkt zich in het algemeen door lagere arbeidskosten, lagere kosten voor loonwerk en veelal hogere werktuigkosten dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Hierin komt duidelijk het effect van de combinatievorming tot uiting.

Uit vergelijking van het kostenniveau van de bewerking bij de combinatiebedrijven met dat van groepen grote studiebedrijven, hetgeen in een viertal gevallen mogelijk was, blijkt dat in 3 gevallen de verschillen vrij gering zijn. In één geval (D 2) bereikte de combinatie nog een duidelijk lager niveau. Het zeer lage niveau van bewerkingskosten per 100 BE is hier voor een deel te danken aan voor derden uitgevoerd werk (zie bijlage D 2). Voor dat deel (niet nauwkeurig aan te geven maar minder dan 9, van de 23% lagere kosten in vergelijking met de LEI-bedrijven) is hier dus sprake van een meer indirecte samenhang met de combinatievorming.

Een goede indruk van de relatieve niveaus van de bewerkingskosten wordt verkregen door de verschillen uit te drukken in procenten van de gemiddelden van de corresponderende groepen LEI-bedrijven (tabel 2.13 - kolom 7). We zien dat de verschillen ten gunste van de combinaties uiteenlopen van 4 tot 23%. Gemiddeld zijn

1) Van D 7, waarbij de bewerking van de 4 deelnemende bedrijven is gepoold en waarvan één bedrijfseconomische registratie is gevoerd, is het niveau van de kosten van bewerking van de deelnemende bedrijven nagenoeg gelijk.

Tabel 2.12 Bewerkingskosten bij deelcombinaties, LEI-bedrijven en een aantal grote studiebedrijven 1)

Deel- combinatie no.	combinatiebedrijven			Bewerkingskosten in gld. per 100 BE		
	a	b	c	LEI-bedrijven 2) Grote studiebedrijven 3)		
				gemiddeld		
D 1	1078 (21)	957 (23)	838 (27)	958 (24)	998 (37)	928 (114)
D 2	811 (53)	707 (43)	874 (33)	797 (45)	1037 (38)	949 (115)
D 3	896 (16)	901 (24)	-	898 (20)	998 (37)	928 (114)
D 4	990 (36)	1010 (42)	-	1000 (39)	1168 (34)	-
D 5	1001 (40)	747 (51)	-	874 (45)	1013 (42)	-
D 6	1039 (89)	1066 (44)	1005 (43)	1037 (58)	1118 (44)	995 (113)
D 7	-	-	-	991 (90)	1228 (66)	-
D 8	815 (24)	908 (28)	796 (51)	840 (34)	936 (26)	-
D 9	939 (57)	-	-	939 (57)	1046 (32)	-
D 10	1001 (39)	772 (28)	-	887 (33)	948 (40)	-

1) Tussen haakjes is de oppervlakte in ha aangegeven.

2) Per gebied meer dan 35 bedrijven.

3) Groepen van 9 resp. 10 studiebedrijven van 80 tot 200 ha in de Veenkoloniën resp. het Zuidwestelijk kleigebied.

Tabel 2.13 Verschillen in niveau van bewerkingskosten

Deel- combinatie no.	Verschil in bewerkingskosten per 100 BE								
	in guldens				in %				
	2	3	4	5	6	7	8		
	a	b	c	gemiddeld	gemiddelde combinatie- bedrijven minus grote studiebedr.	5 in % van gem. van de LEI-bedrijven	6 in % van gem. van de grote studie- bedrijven		
D 1	+ 80	- 41	-160	- 40	+ 30	- 4	+ 3		
D 2	-226	-330	-163	-240	-152	- 23	-16		
D 3	-102	- 97	-	-100	- 30	- 10	- 3		
D 4	-178	-158	-	-168	-	- 14	-		
D 5	- 12	-266	-	-139	-	- 14	-		
D 6	- 79	- 52	-113	- 81	+ 42	- 7	+ 4		
D 7	-	-	-	-237	-	- 19	-		
D 8	-121	- 28	-140	- 96	-	- 10	-		
D 9	-107	-	-	-107	-	- 10	-		
D 10	+ 53	-176	-	- 61	-	- 6	-		
									-11,7

de kosten van bewerking per 100 BE van deze 10 deelcombinaties 11,7% lager dan van de resp. groepen LEI-bedrijven. De geldelijke waarde hiervan is alleen globaal aan te geven omdat weging naar bouwplan bij 10 over het land gespreide combinaties niet zinvol is en de periode verschilt. Bij een bewerkingsomvang van 150 BE per ha en een kostenniveau van f 1430,- per 100 BE, hetgeen een redelijke schatting is van het algemeen gemiddelde van de LEI-bedrijven in 1974-'75 bedraagt een verschil als geconstateerd ca. f 250,- per ha in bewerkingskosten.

Een vraag is nu of dit geheel aan de combinatievorming kan worden toegeschreven. De bedrijven zijn uitsluitend bij het onderzoek betrokken op grond van het overgaan tot doelbewuste combinatievorming. (Wat de motivatie voor combinatievorming betreft zie 2.1.1 blz. 20). Of dit ook een selectie naar ondernemersbekwaamheid heeft ingehouden is moeilijk na te gaan; indien dit eventueel het geval zou zijn dan zou dat betekenen dat vooral goede boeren overgaan tot onderlinge samenwerking en voordelen hiervan realiseren. Een selectie in sociaal-psychologisch opzicht kan wel het geval zijn, maar dit staat los van de ondernemersbekwaamheid.

Een tweede factor die invloed zou kunnen hebben is de bedrijfs grootte van de deelnemende bedrijven in verhouding tot die van de LEI-bedrijven. De oppervlakte van de geregistreerde combinatiebedrijven en van de LEI-bedrijven in de 10 gevallen bedraagt 44,3 resp. 39,6 ha. Gaan we de 10 combinaties na dan blijkt er in 3 gevallen sprake te zijn van duidelijk kleinere bedrijven dan het LEI-gemiddelde, in 3 gevallen zijn de oppervlakteverschillen gering en in 4 gevallen zijn de combinatiebedrijven duidelijk groter. De geconstateerde verschillen in bewerkingskosten per 100 BE ten gunste van de combinatiebedrijven bedragen bij deze 3, 3 resp. 4 combinaties gemiddeld 7,17 resp. 11%.

Duidelijke oppervlakteverschillen bij een zelfde bedrijfstype op een zelfde grondsoort vormen in het algemeen in de akkerbouw een belangrijke factor voor het bereikbare niveau van bewerkingskosten. Hier is het oppervlakteverschil tussen combinatiebedrijven en LEI-bedrijven, gezien bovengenoemde verhoudingen, echter niet merkbaar van invloed geweest.

De verschillen in het relatieve niveau van de bewerkingskosten tussen de combinaties onderling moeten voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan onderlinge verschillen in doelmatigheid bij de organisatie en meer of minder gunstige basisomstandigheden.

Dat de oppervlakte van de bedrijven van de combinaties hier geen samenhang vertoont met het verschil in bewerkingskosten met de LEI-bedrijven is niet bevreemdend. De invloed van de grootte van de individuele bedrijven op de bewerkingskosten wordt door de combinatievorming immers geheel of voor een belangrijk deel weggenomen. Gecombineerde werktuigen drukken per ha even zwaar ongeacht of de combinatie bestaat uit 5 bedrijven van 40 ha of 2 bedrijven van 100 ha.

Een ander aspect is dat de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven te klein kan worden om lage bewerkingskosten te bereiken door combinatievorming. Dit is het geval als de man-grond verhouding boven bepaalde grenzen komt te liggen. De arbeidsbezetting - en bij een deelcombinatie ook eventueel de aangehouden individuele basisinventaris - blijft dan te zwaar. Dit is b.v. duidelijk waar te nemen uit de ontwikkeling bij D 1 van welke combinatie over een lange periode gegevens bekend zijn (bijlage D 1-figuur 1). Dat een klein bedrijf met een arbeidsoverschot door combinatievorming met grotere bedrijven wel gunstige bewerkingskosten kan bereiken wordt geïllustreerd door b.v. D 3 (bijlage D 3).

Naast de keuze van de bedrijven en de bedrijfsgrootte vormt uitgevoerd werk voor derden een factor die bij de geconstateerde verschillen de aandacht verdient. Door de combinaties D 10 en D 2 werd veel werk voor derden uitgevoerd; ook door combinatie D 6 werd regelmatig enig loonwerk verricht. Het voorkomen en de omvang van werk voor derden op de LEI-bedrijven is niet aan te geven.

De bedrijfsopbrengsten worden uiteraard door de uitvoering van werk voor derden verhoogd. Het is moeilijk aan te geven of en zo ja, in welke mate de bewerkingskosten bij bovengenoemde 3 combinaties hierdoor gunstig zijn beïnvloed. De verhouding tussen de hogere kosten voor arbeid en werktuigen die uitvoering van werk voor derden inhoudt en de berekende toename van de bewerkingsomvang hierdoor (in BE) is niet na te gaan. Bij D 10 en D 6 is bewust een omvangrijke totaalinventaris gevormd - en bij D 10 ook een ruime arbeidsbezetting - om de uitvoering en de oogst van het eigen intensieve bouwplan veilig te stellen. Het gunstige verschil in bewerkingskosten bedraagt hier resp. 6 en 7% d.i. lager dan het gemiddelde gunstige verschil van ca. 12%. Bij combinatie D 2 is een normaal te achten totaalinventaris aanwezig en zeker geen zware arbeidsbezetting. Globaal is hiervoor aan te geven dat zonder de uitvoering van werk voor derden het gemeten gunstige verschil in bewerkingskosten (23%) op zijn hoogst tot 14% verlaagd zou zijn (bijlage D 2). Dit indien het niet uitvoeren van werkzaamheden voor derden hier geen besparingen op de eigen werktuigkosten en arbeid zou hebben meegebracht.

Het geheel overziend voert tot de conclusie dat de doelbewuste vorming van deelcombinaties bij de mechanisatie op de bestuurde bedrijven geleid heeft tot gemiddeld duidelijk lagere relatieve bewerkingskosten in vergelijking met de resp. groepen LEI-bedrijven. Het effect op de bewerkingskosten kan voor een doorsnee LEI-bedrijf worden aangegeven door het hier gevonden gemiddelde verschil van ca. 12%. Als rekening wordt gehouden met de maximale invloed van het uitgevoerde werk voor derden door D 2 komt het gunstige verschil in bewerkingskosten op gemiddeld 10,7%.

Wat de bewerkingskosten betreft vermelden we hier per slot enkele gegevens van grote studiebedrijven (tabel 2.14).

Tabel 2.14 Bewerkingskosten van grote akkerbouwstudiebedrijven en van LEI-bedrijven

Bedrijfstype en gebied	Grote studiebedrijven			LEI-bedrijven			Waarnemings- periode
	aantal opp. in ha	gem. opp. in ha	bewerkings- kosten per 100 BE in gld.	gem. opp. in ha	bewerkings- kosten per 100 BE in gld.	3 minus 5 in in gld. % van 5	
	1	2	3	4	5		
Graanbedrijven prov. Groningen	6	110	773	47	990	-217 -22	1 mei '64-'70
Veenkoloniën akkerbouwbedr.	9	119	976	47	1051	- 75 - 7	1 mei '70-'74
Zuidw.zeelei- akkerbouwbedr.	10	113	995	44	1118	-123 -11	1 mei '69-'74

De grote hakvruchten-graanbedrijven (veenkoloniën, zuidwestelijke zeeklei) van gemiddeld 110 à 120 ha laten in vergelijking met de resp. groepen LEI-bedrijven een lager niveau van bewerkingskosten per 100 BE zien van 7 à 11%; bij een groep sterk op de graanverbouw georiënteerde grote bedrijven was dit 22%.

Negen van de tien bestudeerde combinaties omvatten hakvruchten-graanbedrijven. De totale oppervlakte bij deze combinaties betrokken bedroeg gemiddeld 170 ha en het gunstige verschil in bewerkingskosten met de resp. groepen LEI-bedrijven 11%. D 7 betreft een combinatie van graanbedrijven met in totaal ca. 360 ha. Hiervan zijn nog slechts gegevens over de drie beginjaren beschikbaar; het gunstige verschil in bewerkingskosten met de LEI-bedrijven in het gebied bedraagt hierbij gemiddeld 19%.

Er is hier over het geheel gezien een treffende mate van overeenstemming van de uitkomsten van het onderzoek naar de bewerkingskosten op de grote studiebedrijven en van de combinaties. De gegevens berusten in de meeste gevallen op minstens 4 jaar waarnemingen. Ondanks de - uiteraard - slechts beperkte aantallen bedrijven die bij deze onderzoeken zijn te betrekken versterkt dit het vertrouwen dat de grootte-orde van de te bereiken effecten op de kosten in de akkerbouw hierdoor wordt benaderd.

2.2.3 De "intensiteit" van het bedrijf

Het aantal bewerkingseenheden per ha op de bedrijven van de verschillende combinaties is weergegeven in tabel 2.15. Het eigen bouwplan omvat in enkele gevallen minder bewerkingseenheden door uitgevoerd werk voor derden. Dit is voornamelijk bij D 2, D 6 en D 10 het geval (resp. ca. 13, 11 en 57 BE per ha minder). Hiermee rekening houdend valt te constateren dat het bouwplan op de bedrijven van 5 combinaties "intensiever" was dan gemiddeld op de LEI-bedrijven (8 tot 16% meer BE per ha) en van 4 combinaties "extensiever" (4 tot 12% minder BE per ha). In het algemeen blijkt hier dus geen samenhang met de combinatievorming in één bepaalde richting.

In verschillende individuele gevallen was wel een verband vast te stellen tussen het organiseren van de combinatie en de wens of behoefte van een "intensief" grondgebruik. Eigen controle op de beschikbaarheid en de inzet van machines en de organisatie van de werkuitvoering werd daarbij voor het slagen van het intensieve bedrijfsplan als wenselijk of noodzakelijk gezien (D 4, D 5, D 6, D 10).

In een enkel geval is mede door de gunstige invloed van de combinatievorming op het verloop van de werkzaamheden en de bedrijfsuitkomsten de geneigdheid of noodzaak tot "intensivering" minder aanwezig dan in het algemeen in het gebied (D 1, mogelijk ook D 8). Het extensieve bouwplan van D 7 is het gevolg van het in combinatieverband streven naar grootschalige graan- en zaadgewassenverbouw tegen lage produktiekosten. De grond ter plaatse geeft hiertoe aanleiding.

Tabel 2.15 Het aantal bewerkingseenheden per ha bij deelcombinaties en bij LEI-bedrijven

Deel- combi- natie no.	Totale oppervl. van de bedrijven in ha	Geregistreerde gem.opp. in ha	aantal BE per ha			LEI-bedr. gem. aantal opp. BE in ha per ha			Verschil in BE per ha (7 minus 9)	Waarnemings- periode
			a	b	c	7	8	9		
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
D 1	72	24,12	131	135	125	130	36,93	143	-13	1 mei '69-'73
D 2	129	42,91	153	151	142	149	37,50	144	4	1 mei '69-'74
D 3	108	20,07	183	144		164	36,93	143	19	1 mei '69-'73
D 4	270	39,07	184	176		180	33,70	161	19	1 mei '69-'73
D 5	90	45,26	159	155		157	42,10	152	5	1 mei '68-'71
D 6	175	58,40	165	179	216	187	43,90	152	35	1 mei '69-'74
D 7	367	91,73				95	64,93	107	-12	1 mei '72-'75
D 8	103	34,34	115	123	119	119	26,20	124	- 5	1 mei '65-'68
D 9	353	56,83	162			162	31,70	150	12	1 mei '65-'69
D 10	191	33,10	156	264		210	40,00	141	69	1 mei '65-'70

2.2.4 Verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen en in bouwplan

In tabel 2.16 zijn de waargenomen gemiddelde verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen tussen de combinatiebedrijven en de resp. groepen LEI-bedrijven weergegeven. Alleen de frequent verbouwde gewassen zijn aangegeven. Tarwe en gerst zijn per geval of alleen wintergraan of alleen zomergraan. In de tabel zijn ook de bouwplanverschillen in procenten van de belangrijkste gewassen opgenomen.

De combinatiebedrijven behaalden in het merendeel van de gevallen hogere opbrengsten van de gewassen dan gemiddeld op de LEI-bedrijven; ook duidelijk lagere opbrengsten zijn echter niet zeldzaam.

Bij het opbrengstniveau van de gewassen op een akkerbouwbedrijf spelen zeer veel factoren een rol. In het algemeen bestaat bij de boeren van de combinaties de overtuiging dat de samenwerking de gewasopbrengsten gunstig beïnvloedt. De meerdere eigen controle op de inzet van werktuigen en uitvoering van werkzaamheden en het intensieve contact tussen de deelnemers geeft hiertoe aanleiding. Op grond van de gegevens kan een positieve invloed op de kg-opbrengsten van de gewassen door intensieve samenwerking over het algemeen niet worden ontkend noch bevestigd. Hoogstens kan gezegd worden dat de intensieve samenwerking op een aantal combinatiebedrijven vermoedelijk een positief effect op de kg-opbrengst van gewassen heeft gehad.

Vast staat wel dat een belangrijk deel van de waargenomen opbrengstverschillen in de individuele gevallen in verband kan worden gebracht met verschillen in kwaliteit en geschiktheid van de grond voor de diverse gewassen. De sterke specialisatie op de aardappelteelt bij de combinaties D 5, D 6 en D 10 met relatief hoge kg-opbrengsten moet ook voornamelijk in deze samenhang gezien worden.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt is de uitvoering van een intensief bouwplan met specialisaties in die gevallen vooral de aanleiding geweest tot combinatievorming. Voor die bedrijven kan dus gezegd worden dat er een indirect verband bestaat tussen de hoge opbrengsten en de samenwerking.

(Tabel 2.16 zie blz. 62).

2.2.5 Bedrijfsresultaten

In tabel 2.17 zijn een aantal eindresultaten van de combinatiebedrijven samengebracht. Deze zijn weer aangegeven door het verschil met de resp. groepen LEI-bedrijven.

Het netto-overschot per ha was bij alle 10 combinaties hoger dan dat van de LEI-bedrijven. Gemiddeld over de diverse perioden, groepen en gebieden, bedroeg het verschil ten gunste van de combinaties ruim f 400,- per ha.

Tabel 2.16 De verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen tussen deelcombinatiebedrijven en LEI-bedrijven

Deelcombinatie no.	D 1	D 2	D 3	D 4	D 5	D 6	D 7	D 8	D 9	D 10
Aantal jaren waarnemingen	4	5	4	4	3	5	3	3	4	5
Aantal geregistreerde bedr.	3	3	2	2	2	3	4	3	1	2
Verschil in kg-opbrengst per ha (gem. v.d. comb. bedr. minus LEI-bedr.)										
Haver	645	- 192	647	-	-	-	-	- 61	-	-
Tarwe	46	-	241	- 4	- 308	- 51	74	243	219	152
Gerst	-	-	-	462	-	-	532	-103	-	-
Consumptieaardappelen	-	-	-	-	4892	3313	-	-	-	2844
Pootaardappelen	-	-	-	-5282	-	-	-	-	-9179	-
Fabrieksaardappelen	8738	-1556	4483	-	-	-	-	2826	-	-
Suikerbieten	-	-5293	4709	-4263	60	2746	-	-	3529	807
Koolzaad	-	-	-	-	-	-	-160	-	-	-
Verschil in % van het bouwland (gem.v.d.comb.bedr.minus gem. van de LEI-bedrijven)										
Graan	4	- 6	-14	- 5	- 2	- 2	2	4	- 5	4
Aardappelen	1	2	1	3	18	9	- 1	0	- 8	18
Suikerbieten	- 5	5	13	0	- 8	- 9	- 7	- 3	3	2
Overige gewassen	0	- 1	0	2	- 8	2	6	- 1	10	-24

Tabel 2.17 De verschillen in bedrijfsresultaten tussen deelcombinatiebedrijven en LEI-bedrijven

Deelcombinatie nr	D 1	D 2	D 3	D 4	D 5	D 6	D 7	D 8	D 9	D 10
Waarnemingsperiode	1 mei 1969/ 1973	1 mei 1974	1 mei 1973	1 mei 1973	1 mei 1971	1 mei 1974	1 mei 1975	1 mei 1968	1 mei 1969	1 mei 1970
Totale oppervlakte van de bedr. van de combinatie (ha)	72	129	108	270	90	175	367	103	353	191
Gem.opp. v.d. geregistreerde bedr. van de combinatie (ha)	24,12	42,91	20,07	39,17	45,26	58,40	91,73	34,34	56,83	33,10
Gem.opp. v.d. LEI-bedr. in het gebied (ha)	36,93	37,50	36,97	33,70	42,10	43,90	64,93	26,20	31,70	40,00
% van de inventaris gemeenschappelijk in de combinatie	44	49	49	19	30	32	100	49	ca.	30
Combinatiebedrijven minus LEI-bedrijven										
Totale opbrengsten in gld/ha	228	-184	462	119	1227	1176	-292	151	-84	1412
Totale kosten in gld/ha	-181	-332	61	75	-12	526	-403	-95	-197	524
Netto-overschot in gld/ha	409	148	401	44	1239	650	111	246	113	888
Arb.opbrengst v.d.boer in gld	696	4533	-3418	6919	55999	43686	20513	7571	9893	19992
Opbrengst per f 100 kosten	19	8	15	2	51	18	8	14	6	26
Bewerkingskosten in gld/100 BE	-40	-240	-100	-168	-139	-81	-237	-96	-107	-61

Voor een deel kan dit hogere netto-overschot aan de lagere bewerkingskosten worden toegeschreven. In welke mate andere factoren (opbrengsten, andere kostenposten), al of niet samenhangend met de intensieve samenwerking, hier het gemiddelde verschil in netto-overschot hebben beïnvloed, is moeilijk aan te geven.

Bij de bewerkingskosten, waarop een combinatie-vorming in eerste plaats is gericht, is in alle bestudeerde gevallen een duidelijk positief verschil ten gunste van de combinaties te constateren. Het beeld aan de opbrengstenkant is veel meer wisselend. Bij de opbrengsten zijn tal van belangrijke factoren van invloed, die onafhankelijk zijn van de organisatie van de bewerking. Bij de bewerkingskosten is dit veel minder het geval. Het is daarom zeer wel mogelijk dat toevallige verschillen, met name aan de kant van de bedrijfsopbrengsten, hier nog een effect hebben op het gemiddelde verschil in netto-overschot.

Een korte typering van de bedrijfsresultaten bij de verschillende combinaties wordt als volgt weergegeven.

- D 1 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van ca. f 60,- per ha (f 40,- per 100 BE en een bedrijfsplan met ruim 140 BE/ha). De organisatie van de bewerking is op zichzelf wel doelmatig (dure machines in combinatie, aangevuld met loonwerk waar de eigen oppervlakte te klein is) maar de bedrijfs-grootte beperkt het effect door een naar verhouding zwaar blijvende arbeidsbezetting. Drie boeren op totaal 72 ha is voor dit bedrijfstype een te zware bezetting om een hoge arbeidsopbrengst per man te bereiken. Het hoge netto-overschot is voor een belangrijk deel te danken aan de hoge kg-opbrengsten van de gewassen, met name van de aardappelen. De bedrijven liggen op goede dalgrond. Een positief effect van de samenwerking op de opbrengsten wordt door de boeren aanwezig geacht.
- D 2 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van bijna f 340,- per ha (f 240,- per 100 BE en een bedrijfsplan met ruim 140 BE per ha op de LEI-bedrijven). De bedrijfsopbrengsten zijn met f 140,- per ha verhoogd door uitgevoerd werk voor derden. De opbrengsten van alle gewassen zijn lager dan op de LEI-bedrijven, vooral van suikerbieten. De bedrijven liggen op lichte zandgrond en zijn droogtegevoelig. De gunstige bedrijfsresultaten zijn te danken aan de bereikte zeer gunstige verhoudingen bij de organisatie van de productie.
- D 3 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van ca. f 140,- per ha (f 100,- per 100 BE en een bedrijfsplan met ruim 140 BE per ha).
Het hoge netto-overschot per ha is hier voor het belangrijk-

ste deel te danken aan hoge gewasopbrengsten en een intensief bouwplan. De bedrijven liggen op goede dalgrond. De arbeidsopbrengst per boer is nominaal laag en relatief hoog. Dit laatste in verband met de geringe bedrijfsgrootte van de twee hier geregistreerde bedrijven en de omstandigheid dat één van hen - door een nevenfunctie - slechts een deel van de tijd voor het bedrijf beschikbaar was.

Het in combinatieverband aanvullen van een arbeidstekort op enkele deelnemende bedrijven met het arbeidsoverschot op het kleinste deelnemende bedrijf heeft de arbeidsopbrengst van de boeren op alle deelnemende bedrijven gunstig beïnvloed.

- D 4 Bij de bewerkingskosten werd een gunstig verschil met de LEI-bedrijven gemeten van f 168,- per 100 BE; dit komt overeen met ca. f 270,- per ha bij een gemiddeld bouwplan in dit gebied (160 BE/ha).

Dat het netto-overschot per ha slechts f 44,- hoger is dan het LEI-gemiddelde wordt veroorzaakt door relatief lage kg-opbrengsten van pootaardappelen en suikerbieten. De verhouding tussen kosten en opbrengsten van de op deze bedrijven bedreven arbeidsintensieve pootaardappelteelt op basis van stamselectie was in deze jaren niet gunstig. De bedrijven liggen op gevoelige kleigrond (slemp).

Door minder graan en iets meer aardappelen dan gemiddeld in het gebied liggen de bedrijfsopbrengsten per ha nog iets hoger dan gemiddeld.

Naast de grote combinatie (7 bedrijven met totaal 270 ha) zijn kleinere subcombinaties van steeds 2 bedrijven gevormd voor die activiteiten waarvoor dit doelmatiger werd geacht (b.v. voor de pootaardappelteelt).

- D 5 Bij de bewerkingskosten werd een gunstig verschil met de LEI-bedrijven geconstateerd van f 139,- per 100 BE; dit komt overeen met ca. f 210,- per ha bij een gemiddeld bouwplan in het gebied (150 BE/ha).

Het zeer hoge netto-overschot (f 1239,- per ha hoger dan het LEI-gemiddelde) is voornamelijk te danken aan de sterke specialisatie op de verbouw van consumptieaardappelen en de hoge kg-opbrengsten van dit gewas. De bedrijven liggen op goede zavel.

- D 6 Bij de bewerkingskosten werd een gunstig verschil met de LEI-bedrijven bereikt van f 81,- per 100 BE; bij een gemiddeld bouwplan in het gebied komt dit overeen met ca. f 120,- per ha.

Het hoge netto-overschot (f 650,- per ha hoger dan het LEI-gemiddelde) is voor een groot deel veroorzaakt door hoge kg-opbrengsten van consumptieaardappelen en uien en de specialisatie op de verbouw van deze gewassen.

In de combinatie is een ruime bewerkingscapaciteit aangehouden voor het zo goed mogelijk veilig stellen van de organisa-

tie en uitvoering van de oogst bij een intensief bouwplan. De bedrijven liggen op goede lichte kleigrond.

- D 7 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met de LEI-bedrijven bereikt van f 237,- per 100 BE; dit komt overeen met ca. f 250,- per ha bij een gemiddeld bouwplan in het gebied.
Het netto-overschot op de bedrijven van deze grote combinatie ligt f 111,- hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De oorzaken hiervan zijn de relatief lage opbrengsten per ha (ca. f 300,- per ha lager dan op de LEI-bedrijven) door een extensief bouwplan en lage opbrengsten van koolzaad, die echter door de lage bewerkingskosten worden goedge maakt. Van deze combinatie zijn nog slechts gegevens over drie jaren beschikbaar.
- D 8 Bij de bewerkingskosten werd een gunstig verschil bereikt met de LEI-bedrijven van f 96,- per 100 BE; bij een bouwplan met ca. 125 BE per ha als gemiddelde in het gebied in deze jaren komt dit overeen met ca. f 120,- per ha.
Het gunstige netto-overschot (f 246,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven) is mede veroorzaakt door relatief goede opbrengsten van fabrieksaardappelen.
- D 9 Bij de bewerkingskosten werd een gunstig verschil bereikt met de LEI-bedrijven van f 107,- per 100 BE; bij een bouwplan van 150 BE per ha als gemiddeld in het gebied komt dit overeen met f 160,- per ha. Dit is de belangrijkste oorzaak dat dit bedrijf van deze grote combinatie relatief gunstige bedrijfsresultaten laat zien. Het netto-overschot per ha was f 113,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De bedrijfsopbrengsten zijn iets lager dan gemiddeld in het gebied bij een iets intensiever bouwplan. De kg-opbrengsten van pootaardappelen zijn naar verhouding zeer laag; de opbrengsten van suikerbieten liggen ca. 7% boven het gebiedsgemiddelde.
De kleigrond van dit bedrijf is relatief zwaar.
- D 10 De bewerkingskosten zijn f 61,- per 100 BE lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven; bij een bouwplan van 140 BE per ha als gemiddelde in het gebied komt dit overeen met ca. f 85,- per ha.
Het zeer hoge netto-overschot (f 888,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven) is vrijwel geheel veroorzaakt door de zeer hoge bedrijfsopbrengsten. Deze zijn voor een deel te danken aan relatief goede kg-opbrengsten van de consumptieaardappelen en de sterke specialisatie op deze teelt. Vooral de laatste jaren van de waarnemingsperiode hebben deze combinatiebedrijven veel werk voor derden uitgevoerd; de ontvangsten hiervoor hebben de bedrijfsopbrengsten hier sterk verhoogd.

3. Bedrijfscombinaties

3.1 Algemene organisatorische gegevens

Bij dit onderzoek zijn een zevental bedrijfscombinaties van akkerbouwbedrijven betrokken. Bij de uitbreiding van het onderzoek inzake samenwerkingsvormen in 1972 was dit het merendeel van de gevormde volledige bedrijfscombinaties in de akkerbouw in ons land. Het ontstaan is gestimuleerd door de toen geldende subsidie-regeling.

Tabel 3.1 Enkele basisgegevens van de bedrijfscombinaties

		Aant. deeln. bedr.	Opp. v.d. deeln. bedr.	Totale opp. v.d. combinatie	Gemiddelde opp. per bedrijf
B 11	Noord Groningen	3	47- 58 ha	160 ha	53 ha
B 12	Noord Groningen	2 ¹⁾	50 ha	100 ha	50 ha
B 13	Oldambt	6	21-110 ha	436 ha	73 ha
B 14	Z.W. Kleigebied	2	76- 87 ha	163 ha	81 ha
B 15	Z.W. Kleigebied	3	52- 87 ha	200 ha	66 ha
B 16	Z.W. Kleigebied	2	72-128 ha	200 ha	100 ha
B 17	Z.W. Kleigebied	2	51- 45 ha	96 ha	48 ha
Gem.		2.9		194 ha	67 ha

In tabel 3.1 zijn enkele algemene gegevens opgenomen. De deelnemende bedrijven zijn over het algemeen naar Nederlandse maatstaven vrij grote akkerbouwbedrijven van 50 ha en groter (gemiddeld 67 ha). Het enige kleinere bedrijf van ca. 20 ha (bij B 13) betrof een eerdere afsplitsing voor een zoon van een ouderlijk bedrijf van 130 ha. Het aantal deelnemende bedrijven betrof 2 of 3 behalve bij de zeer groot opgezette bedrijfscombinatie B 13. Van de 6 deelnemende bedrijven bij de opzet zijn hier later 2 bedrijven uitgetreden.

De grootte van de gevormde exploitatieëenheden bedroeg gemiddeld ca. 194 ha en liep uiteen van ca. 100 ha tot meer dan 400 ha.

Familierelaties tussen de deelnemers hebben in verschillende gevallen het ontstaan bevorderd.

1) Enkele jaren na oprichting uitgebreid met een derde bedrijf van 50 ha.

3.1.1 Voorgeschiedenis, motieven, deelnemers, bedrijven

Voorgeschiedenis

Bij een aantal bedrijfscombinaties is de voorgeschiedenis in grote lijnen vergelijkbaar met die van de deelcombinaties. Ook hier hadden de deelnemers elkaar reeds goed leren kennen, lagen de bedrijven veelal dicht bij elkaar, had men elkaar over en weer wel geholpen en werd een enkel werktuig soms gezamenlijk aangeschaft (tabel 3.2).

Een dergelijke geleidelijke ontwikkeling geldt bv. voor B 11 en B 12. De deelnemers van B 14 en B 16 hadden dat stadium al achter de rug. Zij hebben jarenlang een deelcombinatie gevormd voor dat werd overgeschakeld op een bedrijfscombinatie. Bij B 14 kenden de deelnemers ook al jaren elkaars bedrijfseconomische resultaten.

Bij de combinaties B 15 en B 17 hebben familiebanden de doorslag gegeven voor het bundelen van 3 resp. 2 bedrijven tot een bedrijfscombinatie. Bij deze 2 combinaties is er geen geleidelijke ontwikkeling naar samenwerking of deelcombinatie aan vooraf gegaan. De afstand tussen de bedrijven was hiervoor ook niet bevorderlijk.

Bedrijfscombinatie B 13 moet gezien worden tegen een geheel eigen achtergrond. De akkerbouwbedrijven in dit gebied zijn door de natuurlijke omstandigheden (vooral door de zware kleigronden ter plaatse) aangewezen op de verbouw van granen en zaderijen. Plaatselijk werd op enkele vergaderingen gesproken over de wenselijkheid te komen tot samenwerking op grote schaal tussen akkerbouwbedrijven. Ook werd wel de gedachte gelanceerd de eenzijdige produktiestructuur te doorbreken door introductie van melkveehouderij. Het samen opzetten op grote schaal zou daarbij zowel voor de akkerbouw als voor de melkveehouderij tot een doelmatig geheel leiden zowel economisch als sociaal. Na enkele besprekingen bleven uiteindelijk 6 geïnteresseerde boeren over die besloten tot het vormen van een bedrijfscombinatie. Slechts 2 hiervan hadden tot dat moment ervaring met onderlinge samenwerking.

Motieven

Bij de oprichting van deze bedrijfscombinaties zijn de motieven voor een deel dezelfde als bij de deelcombinaties, maar bij de uitwerking is het accent duidelijk anders komen te liggen. Het streven naar een doelmatige organisatie is ook hier de leidende gedachte geweest. Het overgaan tot een exploitatie-eenheid is echter een veel verdergaande stap dan het vormen van een deelcombinatie.

De situatie ten aanzien van de bedrijfsleiding blijkt bij de besluitvorming bij 3 van de combinaties duidelijk een rol te hebben gespeeld. Op individuele bedrijven van B 15, B 16 en B 17 diende zich door ziekte, invaliditeit, ouderdom of functies buiten het bedrijf een tekort aan bedrijfsleiding aan. Met de bestaande nauwe familie-relaties in deze gevallen en de eerdergenoemde algemene motivering zijn dit de bepalende factoren geweest, die hier

Tabel 3.2 De bedrijfscombinaties : Het ontstaan

Voorgeschiedenis	Motiveen
B 11 Enkele kleinere machines gezamenlijk. Daarna gezamenlijk volledige mechanisatie van de aardappelteelt.	Doeltreffende mechanisatie. Aardappelen sorteren. Tevens behoud van vaste arbeiders. Dit alles is alleen gezamenlijk mogelijk. Verwerping van het alternatief: éénmansbedrijven met loonwerk.
B 12 Een aantal werktuigen gezamenlijk. Overgang op gezamenlijke aardappelsortering met eigen mensen om losse krachten uit de spuitkoolteelt te binden.	Gezamenlijk betere mechanisatiemogelijkheden waardoor de technische ontwikkeling en het vertrek van arbeiders beter kan worden opgevangen.
B 13 Slechts twee van de 6 deelnemers hadden bij de opzet enige ervaring met onderlinge samenwerking.	Efficiënter gebruik van werktuigen en arbeid. Bedrijf opbouwen op graanverbouw en veeteelt om eenzijdigheid van het bedrijf te doorbreken.
B 14 Enkele machines gezamenlijk en samenwerking bij de oogst.	Harmonischer afstemming van grond, arbeid en kapitaal op elkaar met perspectief voor de toekomst, ook voor de jongere generatie.
B 15 Zelfstandige bedrijven zwak door hoge leeftijd, veel functies of ziekte van de ondernemer.	Terugtrekken van de afzonderlijke ondernemers maakt efficiënter organisatie onder jongere leiding mogelijk en gewenst.
B 16 Grote werktuigen voor de oogst gezamenlijk.	Door de combinatie worden bedrijfsopvolgingsproblemen van een van de bedrijven opgelost bij een bedrijfseconomisch efficiënte organisatie.
B 17 Graanhandelaar exploiteert tevens eigen akkerbouwbedrijf met behulp van een loonbedrijf. Andere boer heeft relatief grote werktuigeninventaris.	Doelmatiger exploitatie en verhoging van de rentabiliteit onder éénhoofdige dagelijkse leiding.

geleid hebben tot het vormen van een bedrijfscombinatie.

Bij de combinaties B 11, B 12, B 13 en B 14 hebben familierelaties en problemen bij de bedrijfsleiding geen of hoogstens een zeer ondergeschikte rol gespeeld. De deelnemers van B 11, B 12 en B 14 stond bij het denken aan gezamenlijke rationele mechanisatie en organisatie het naar hun mening weinig aantrekkelijke alternatief voor ogen: éénmansbedrijven met inschakeling van loonbedrijven. Ze kozen daarom liever voor intensieve samenwerking. Door de relatief grote oppervlakte van hun bedrijven kon met 2 of 3 deelnemers per bedrijfscombinatie worden volstaan voor een doelmatige mechanisatie en organisatie.

Bij de vorming van B 13 speelden nog andere factoren een rol, zoals reeds eerder werd aangegeven.

Vermeld kan nog worden, dat de deelnemers van B 14 en B 16 voorheen deelcombinaties hadden gevormd. Hier was ervaren, dat belangrijke werkzaamheden (bv. oogstwerkzaamheden) onder soms zeer verschillende omstandigheden per bedrijf moesten worden uitgevoerd, met als gevolg verschillen in vochtgehalte bij maaidorsen, verschil in insporing in het land bij afvoer van produkten, enz. Aan een verdergaande bedrijfscombinatie gaven ze mee daarom de voorkeur.

De bedrijfscombinaties zijn nog jong. Ze zijn op een enkele uitzondering na ontstaan in 1970 of daarna. Het aantal dat tot stand is gekomen zonder dat de situatie bij familierelaties daartoe (mee) aanleiding is geweest, is zeer gering. Die enkele gevallen betreffen relatief grote akkerbouwbedrijven van 50 ha en groter, waar de economische kant van het bedrijf van de boer meestal meer aandacht vraagt en ook krijgt dan op kleinere bedrijven. Deze akkerbouwers meenden dat er binnen één groter bedrijfsverband een harmonischer afstemming van grond, arbeid en kapitaal op elkaar kon plaatsvinden samen met een organisatorische en administratieve vereenvoudiging. Ze zagen hierin het beste perspectief voor de toekomst. De voordelen van de bedrijfscombinatie waren naar hun inzicht dan ook zo belangrijk, dat zij hieraan de voorkeur gaven boven een deelcombinatie, soms na persoonlijke ervaring met deze laatste.

Deelnemers en bedrijven bij de oprichting van de combinatie

In tabel 3.3 zijn nog enkele nadere gegevens van de deelnemers en de bedrijven van deze bedrijfscombinaties weergegeven.

Wat de dagelijkse leiding betreft vallen bij deze 7 bedrijfscombinaties duidelijk 2 groepen te onderscheiden. Bij B 11 t/m B 14 nemen alle deelnemers, bedrijfshoofden van de samenstellende basisbedrijven, deel aan de dagelijkse leiding en werkuitvoering. Er is een collectieve dagelijkse leiding.

Bij B 15, B 16 en B 17 is slechts één van de deelnemers direct betrokken bij de werkuitvoering; bij hem berust ook de dagelijkse bedrijfsleiding. De anderen hebben zich om verschillende eerdergenoemde redenen teruggetrokken van de dagelijkse leiding en

Tabel 3.3 De bedrijfscombinaties : oprichting, deelnemers, bedrijven

Jaar van oprichting	Deelnemers				Bedrijven				
	Aantal	Leeftijd bij de oprichting	Familie-relatie bedrijfs-hoofden	Oppervlakte in ha	Verschillen in:				
	Totaal	Betrokken bij dagelijkse leiding en werk-uitvoering		Afzonder-lijk	Gesamen-lijk	Grond- kwaliteit	Verkaveling percelering		
B 11	1970	3	3	37,44,45	2 zwagers en achterneef	47,51,58	156	vrij groot	gering
B 12	1970	2	2	56 ¹⁾ , 27	achterneven	50,50	100	gering	geen
B 13	1972	6	6	24,38,38, 45,46,52	geen (excl.2 bedr.:vader en zoon)	20,48,53, 68,106,108	403	vrij groot	gering
B 14	1972	4	4	49,21, 63,30	geen	65,76, gezamenlijke aankoop 22	163	deels vrij groot	geen
B 15	1970	4	1	72,50, 55,24	grootvader, schoonvader, vader, zoon	87, 52, 60	199	groot	vrij groot
B 16	1969	2	1	47,62	neef, oom	128, 72	200	vrij groot	gering
B 17	1967	2	1	58,34	schoonvader, schoonzoon	49, 46	95	deels groot	vrij groot

71 1) Kort na de oprichting vervangen door zoon van 23.

werkuitvoering. Wel worden bedrijfsbeleid, bouwplansamenstelling, te verrichten investeringen, belangrijke aan- en verkopen, e.d. hier in gezamenlijk overleg collectief bepaald. De nauwe onderlinge familierelaties tussen de deelnemers hebben bij de overgang op een éénhoofdige dagelijkse leiding ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld.

Bij B 14 en B 15 is het aantal contractuele deelnemers 2 respectievelijk 1 groter dan het aantal basisbedrijven. In alle 3 gevallen betreft dit bedrijven, waar een vader en zoon gezamenlijk met hun bedrijf deelnamen aan de combinatie.

Waar grote leeftijdsverschillen (een generatieverschil) tussen de deelnemers werden geconstateerd was in alle gevallen sprake van combinatievorming mee ten behoeve van een zoon, die al of niet bij de oprichting reeds als contract-partner optrad.

Niet alleen de verschillen in oppervlakte tussen de deelnemende bedrijven aan een combinatie zijn in een aantal gevallen zeer groot, ook komen belangrijke verschillen in grondkwaliteit voor. Deze kwaliteitsverschillen (van lichte tot zware gronden, maar ook jonge en oudere gronden) zijn bij enkele combinaties van zoveel invloed op de produktiviteit, dat hiermee bij de winstverdeling rekening wordt gehouden (B 13, B 14, B 15, B 17).

De verschillen in percelering en verkaveling zijn van minder grote betekenis. Deze zijn nog het grootst bij de combinaties waar de familieband een belangrijke rol speelde. Ook onderlinge afstanden van betekenis (10 tot 15 km) kwamen alleen in laatstgenoemde gevallen voor (B 15, B 17).

3.1.2 De overeenkomsten en contracten

Alle 7 bedrijfscombinaties beschikken over een notarieel vastgelegde overeenkomst. In 6 gevallen is gekozen voor de maatschap. Een maatschap is een overeenkomst tot samenwerking waarbij twee of meer personen zich verbinden iets in gemeenschap te brengen met het doel de winst, die daaruit zal ontstaan met elkaar te delen.

De zevende bedrijfscombinatie is een vennootschap onder firma. Dit is een maatschap tot uitoefening van een onderneming onder gemeenschappelijke naam.

Bij de vennootschap onder firma (v.o.f.) kan één vennoot de vennootschap binden. Bij de maatschap is hiervoor in het algemeen de medewerking (handtekening) van de andere maten vereist. Bij de v.o.f. zijn dan ook alle deelnemers hoofdelijk met hun gehele bedrijfs- en privé-bezit aansprakelijk voor de schulden van het geheel. Bij de maatschap is ieder alleen aansprakelijk voor zijn deel in de schulden van de combinatie. Het feitelijke verschil kan zeer gering worden als men samen een bedrijf uitoefent en onder één naam (de maatschap "zo en zo") opereert. Juridisch kan ieder dan aangesproken worden voor het geheel, ook al heeft men een maatschapscontract aangegaan.

De inhoud van de contracten is in drie groepen van bepalingen te verdelen (zie tabel 3.4).

Tabel 3.4 Overeenkomsten en contracten
(Bepalingen anders dan "in onderling overleg", e.d.)

Bedrijfscombinatie nr.	B 11	B 12	B 13	B 14	B 15	B 16	B 17
Juridische vorm (maatschap of v.o.f.)	m.	m.	m.	v.o.f.	m.	m.	m.
Inbreng apart vermeld van:							
grond			x				
gebouwen (bedrijfs-)			x				
aardappelbewaring			-			x	
woningen			-	-		-	-
werktuigen-(en vee-)inventaris	x	x	x	x	x	x	x
bedrijfsaandelen	-	-	x	x	-	x	-
arbeid	x	x	x	x	x	x	x
kapitaal	-	x	x	-	-	-	-
Vergoeding voor inbreng vermeld van:							
grond			x				
bedrijfsgebouwen			x				
aardappelbewaring			-			x	
arbeid	-	-	x	x	x	-	x
kapitaal	x	x	x	x	x	x	x
"Winst" verdeling	x	x	x	x	x	x	x
Andere bepalingen opgenomen t.a.v.							
leiding, recht van beheer	-	-	-	-	x	-	-
administratie	-	x	x	x	-	-	-
bedrijfsverbeteringen	x	x	x	x	-	x	-
bedrijfsvergroting, -verkleining	-	-	x	x	-	x	-
verkoop grond of bedrijf	-	-	-	x	-	-	-
onteigening(svergoeding)	-	-	x	x	x	x	-
nevenfuncties	-	-	-	x	-	-	-
arbeidsongeschiktheid	x	x	x	x	x	-	-
opvolging door echtgenote	x	x	x	x	x	x	-
beëindiging	x	x	x	x	x	x	x
boetebeding bij uittreden	-	-	x	-	-	-	-
stemrecht, stemming	-	-	x	-	x	-	-
geschillen	x	x	x	x	x	x	x

1. De inbreng, d.w.z. de omschrijving wat er door ieder van de deelnemers in de maatschap wordt ingebracht.
2. De vergoeding voor deze inbreng en de winstverdeling.
3. De overige bepalingen.

De inbreng

In alle gevallen is het gebruik van de grond van de deelnemende bedrijven in de maatschap ingebracht. Eigendomsrechten of pacht-rechten werden niet ingebracht; deze blijven steeds strikt persoonlijk. (De pachter moet toestemming van de verpachter hebben om gepachte objecten in een maatschap in te brengen). Bij eventuele beëindiging van de overeenkomst heeft iedere deelnemer automatisch weer de volle beschikking over het grondgebruik van zijn eigen bedrijf.

Ditzelfde geldt voor de inbreng van het gebruik van de bedrijfsgebouwen, al of niet met name in het contract genoemd. Soms worden aanwezige belangrijke voorzieningen in gebouwen, bv. een aardappelbewaarploaats, apart vermeld i.v.m. een afzonderlijke vergoeding hiervoor.

Inbreng van het gebruik van grond en gebouwen betekent dat ook het onderhoud daarvan geregeld moet worden. Bij alle 7 bedrijfscombinaties is het "pachters"-onderhoud ten laste van de bedrijfscombinatie gebracht.

In een aantal contracten is duidelijk vermeld, dat in tegenstelling met de bedrijfsgebouwen de woning, en dus ook het onderhoud hiervan, niet onder de combinatie valt. Niet in ieder contract is een dergelijke bepaling opgenomen.

In alle gevallen is dus door de maten het gebruik van de grond en de gebouwen van de deelnemende bedrijven ingebracht. Nergens is eigendomsrecht of pachtrecht door de individuele maat aan de combinatie overgedragen. Wel hebben enkele combinaties bij oprichting of later grond door gezamenlijke aankoop in eigendom verkregen.

De inbreng van roerend goed, op deze akkerbouwbedrijven in hoofdzaak de werktuigeninventaris en in een paar gevallen ook enig vee, is in alle gevallen herleid tot inbreng van kapitaal: "verkoop" aan de combinatie met tegoedschrijving op ieders kapitaalrekening. In een enkel contract wordt hierbij ook een (bedrijfs-) auto met name genoemd. De werktuigen zijn daartoe meestal in onderling overleg samen met een deskundige derde op waarde geschat. Omdat de taxatiewaarde van de werktuigen dikwijls verschilt van de boekwaarde (onzichtbare reserve) werd als regel overleg gepleegd met een deskundige van een boekhoudbureau t.a.v. de inbreng en de eventueel hiermee samenhangende fiscale aspecten (fiscale afrekening of geruisloze inbreng al of niet met vastlegging van individuele onzichtbare reserves, e.d.). Bij de inbreng is ook rekening gehouden met de voorraden kunstmest, zaaizaad, brandstof, e.d. Opneming van de veldinventaris (reeds ingezaaide gewassen, verstrooide kunstmest, e.d.) bleek in verschillende gevallen van belang.

Een apart punt vormen de bedrijfsaandelen, bv. in groenvoederdrogerij, suikerindustrie, aan- en verkoopcoöperaties. Niet altijd worden deze in de contracten vermeld. In een enkel geval worden ze in één zin samen met de werktuigen genoemd als ingebracht in de maatschap. In enkele andere contracten staat vermeld, dat "de rechten en verplichtingen voortvloeiende uit de hem in eigendom toebehorende bedrijfsaandelen" zijn ingebracht. In de praktijk bleek het gewenst de bepalingen, die aan dergelijke bedrijfsaandelen, lidmaatschappen en contracten zijn verbonden vóór de samenwerking door te lezen en zo nodig nadere informatie in te winnen, om niet later voor onverwachte verrassingen te komen t.a.v. verplichtingen of rechten. Vooral de bepalingen van de coöperatieve strocartonindustrie waren in Groningen enkele jaren geleden hierbij nog een knelpunt.

De werktuigen, het vee, de voorraden en veldinventaris zijn in alle gevallen op geld gewaardeerd en aan de nieuwe maatschap "verkocht". De eigendom is dus overgegaan naar de maatschap. De tegenwaarde is tegoeë geschreven op rekening van de betreffende maat. Naast deze inbreng is inbreng van bedrijfskapitaal uiteraard noodzakelijk.

Slechts in twee overeenkomsten staat vermeld in welke verhouding de maten aan het bedrijfskapitaal moeten bijdragen. In het ene geval is dit in verhouding tot de (naar produktievermogen gecorrigeerde) bedrijfsoppervlakte, in het andere geval, met ongeveer even grote bedrijven, naar gelijke delen. Blijkbaar wordt deze kapitaal-inbreng in de praktijk, mee door de algemeen toegepaste rentevergoeding, vrij gemakkelijk onderling geregeld. Bij het samengaan van oudere gevestigde boeren en jongeren is een soepele regeling ook van groot belang.

Ten slotte is nog als derde factor arbeid van deelnemers in de bedrijfscombinatie ingebracht.

Bij twee combinaties heeft één van de maten met toestemming van de anderen functies in het organisatieleven. Wel wordt ervan uitgegaan, dat zij op het bedrijf aanwezig zijn als de werkzaamheden dit vereisen. Eventueel genoten vergoedingen komen in beide gevallen aan de kas van de combinatie ten goede.

Zoals eerder reeds vermeld (zie blz. 68) zijn bij drie combinaties (B 15, B 16, B 17) een aantal deelnemers niet actief bij de dagelijkse bedrijfsvoering betrokken.

De vergoeding voor de geleverde inbreng en de winstverdeling

In alle gevallen is voor de inbreng van het gebruik van grond en gebouwen een aparte vergoeding vastgesteld. Bij het vaststellen hiervan is bij alle combinaties de normale pachtwaarde ongeveer als niveau aangehouden.

In gevallen waar deelnemende bedrijven werden gepacht is deze pacht wel aangehouden als vergoeding voor de inbreng in de combinatie. Voor grond in eigendom werd dan als regel een zelfde pachtwaarde door de combinatie vastgesteld. In één geval van lage familiepacht werd een correctie op deze pacht prijs als extra ver-

goeding toegepast. Bij twee combinaties met vrij veel eigen grond werd de pachtwaarde door een deskundige buitenstaander getaxeerd.

Bij B 13 is in onderling overleg een waarderingsschaal in punten voor de uiteenlopende kwaliteit van de landerijen opgesteld en eveneens voor de gebouwen (naar vloeroppervlak).

Zoals opgemerkt is het normale "pachtersonderhoud" voor rekening van de combinaties. Slechts bij één combinatie worden de eigenaarslasten door de combinatie betaald. Voor het ingebrachte kapitaal wordt bij alle combinaties rente vergoed overeenkomend met de geldende rente voor een aangegeven leningstype bij een bepaalde bankinstelling, bv. rente op eerste hypotheek of voor langlopende leningen.

De vergoeding voor de ingebrachte arbeid is verschillend geregeld. In 3 gevallen wordt deze in het geheel niet in het contract genoemd. De "winst"-deling moet hier dus ook leiden tot een redelijke beloning voor de door de maten persoonlijk geleverde arbeid en leiding.

Bij twee combinaties is één van de maten contractueel met de dagelijkse leiding belast. Deze krijgen voor hun arbeid een in het contract vastgelegde waarde- of welvaartsvaste vergoeding. Bij de één staat hiervoor een bepaald bedrag genoemd voor het eerste boekjaar, bij de ander het c.a.o.-loon van een vakarbeider A.

In een ander contract wordt voor ieder der maten een bepaalde (welvaartsvaste) arbeidsvergoeding genoemd, voor de jongeren en de ouderen verschillend.

Er is slechts één combinatie waar de maten via werkbriefjes hun bedrijfsuren noteren en aan de hand hiervan arbeidsloon ontvangen. Bij geen van de andere combinaties worden uren geteld.

De "winst" verdeling is bij de bedrijfscombinaties verschillend. (Voorop gesteld moet worden dat het hier veelal niet gaat om winst in de eigenlijke betekenis, maar om een exploitatiesaldo dat overblijft als ook voor de inbreng van het gebruik van grond en gebouwen, van kapitaal en arbeid vastgestelde vergoedingen naast de andere kosten op de bedrijfsopbrengsten in mindering zijn gebracht.) (Zie exploitatiesaldo II op blz. 78.)

Bij twee combinaties (B 11 en B 12) wordt het exploitatiesaldo (na aftrek van "pacht" en rente) gelijkelijk over de maten verdeeld zonder dat vooraf een arbeidsbeloning is vastgesteld. De "arbeidsopbrengst" wordt dus gelijkelijk over hen verdeeld. Met eventuele verschillen in bedrijfsoppervlakte (B 11: 47, 51 resp. 58 ha, B 12: 50 resp. 50 ha) wordt hier dus verder geen rekening gehouden.

Bij een andere combinatie (B 14) met 2 bedrijven en 4 deelnemers (op beide bedrijven: vader + zoon), wordt het saldo (na aftrek van "pacht", rente en arbeidsvergoeding) over de maten gelijkelijk verdeeld. Met de individueel verschillende inbreng aan oppervlakte, hier geheel of gedeeltelijk gecompenseerd door kwaliteitsverschillen in grond en gebouwen, wordt geen rekening gehouden (B 14: 65, resp. 76 ha en 22 ha gezamenlijke aankoop).

Ook bij de vierde combinatie (B 17) werd het saldo (na pacht, rente en arbeidsbeloning) aanvankelijk gelijkelijk over de maten verdeeld bij een gering verschil in oppervlakte (49 en 46 ha). Na gebleken duidelijke verschillen in opbrengstniveau van de twee bedrijven is hiervan later afgeweken. (Ondanks de grote verschillen in produktievermogen is voor de twee deelnemende bedrijven hetzelfde pachtniveau aangehouden.) De verdeling van het saldo wordt nu weer mee bepaald door het jaarlijks optredende kilogramopbrengstverschil van de hoofdgewassen.

Omslag van het saldo naar de oppervlakte ingebrachte grond is feitelijk maar in één geval contractueel overeengekomen (B 16). Hierbij is op te merken dat de maat van veruit het grootste bedrijf hier in de praktijk de dagelijkse leiding over het geheel heeft. Dit staat niet in het contract vermeld en er is ook geen vergoeding voor vastgesteld. De beloning hiervoor moet dus uit de winstomslag komen.

In twee gevallen wordt het saldo omgeslagen over de oppervlakten, nadat deze in onderling overleg naar produktievermogen zijn gecorrigeerd; hierbij geldt het principe dat gelijkwaardige oppervlakten een gelijkwaardig aandeel zullen ontvangen (B 13 en B 15).

Bij de enige bedrijfscombinatie, waar de boeren op basis van hun werkuren arbeidsloon ontvangen, is later besloten de helft van de "winst" te verdelen over de arbeid, zowel over die van boeren als van de arbeiders (B 13). In de eerste jaren werd echter met verlies gewerkt dat niet op het loon van de arbeiders in mindering werd gebracht. Wel ontvingen de arbeiders een vaste minimale toeslag op het loon om de binding met het bedrijf te versterken.

Bij alle bedrijfscombinaties zijn dus vergoedingen vastgesteld voor de inbreng van gebruik van grond en gebouwen en voor kapitaal. Voor arbeid is dit niet altijd het geval als alle maten volledig meewerken, maar wel als de inbreng hiervan sterk verschillend is. De vergoedingen liggen meestal op het niveau van de normaal gangbare pacht, rente en arbeidslonen. Na aftrek van deze vergoedingen blijft in vele gevallen nog een exploitatiesaldo te verdelen over. In jaren met minder goede resultaten wordt dit saldo echter negatief (verliessaldo).

De verdeling van het resterende exploitatiesaldo is bij vier combinaties naar gelijke delen over de maten, waarbij de oppervlakten van de deelnemende bedrijven niet al te ver uiteenliepen. Bij de drie andere combinaties is deze verdeling afgestemd op de oppervlakte in gebruik ingebrachte grond, die in twee gevallen werd gecorrigeerd voor produktievermogen. Op deze basis bleek het bij deze combinaties mogelijk maten met een zeer verschillende inbreng van grond, kapitaal en arbeid te verenigen. Voor enkele boeren, die niet (meer) in staat waren zelf actief aan het arbeidsproces deel te nemen, bleek zo (gewijzigde) voortzetting van een deelneming aan het bedrijf - en het inkomen daaruit - uitvoerbaar.

Evenals bij elk landbouwbedrijf is ook bij de bedrijfscombinatie de bedrijfsexploitatie gebaseerd op de samenwerking van grond,

arbeid en kapitaal. De beloning voor deze 3 produktiefactoren moet uit het exploitatiesaldo I komen, dat ontstaat als de opbrengsten verminderd worden met de daarvoor gemaakte kosten van kunstmest, zaaizaad, bestrijdingsmiddelen, brandstoffen, betaalde lonen, loonwerk, betaald onderhoud, afschrijvingen, e.d.

Totale bedrijfsopbrengsten	f
Kosten voor kunstmest, zaaizaad, bestrijdings- middelen, brandstoffen, betaalde lonen, loon- werk, betaald onderhoud, afschrijvingen, e.d.	<u>f</u>
Exploitatiesaldo I	f
Vergoeding grond en gebouwen ("pacht")	f
Vergoeding kapitaal ("rente")	f
Vergoeding arbeid ("loon")	<u>f</u>
Exploitatiesaldo II	f

Bij de bepaling van deze vergoedingen is bij de bedrijfscombinaties veelal uitgegaan van het min of meer normale niveau van pacht, rente en arbeidsloon. Naarmate de onderlinge verschillen in oppervlakte en grondkwaliteit binnen een combinatie groter waren kwam hierbij sterker de vraag op of de huidige beheerste pacht-prijzen voor de vergoeding van de grondinbreng bij een bedrijfscombinatie wel het juiste niveau aangeven en werd wel een correctie toegepast.

Zijn de vergoedingen voor de ingebrachte produktiefactoren vastgesteld, dan rijst vervolgens de vraag aan welke factor of factoren het resterende saldo II moet worden toebedeeld, nadat de vergoedingen in rekening zijn gebracht. (Dit saldo II kan als de winst worden beschouwd als alle produktiefactoren een normale beloning hebben ontvangen.) Deze vraag klemt des te meer naarmate de verschillen tussen de inbreng van de afzonderlijke deelnemers groter zijn, bv. als één zeer veel grond en weinig arbeid en de ander weinig grond en zijn volledige arbeid inbrengt! Het toerekenen van de winst aan één produktiefactor, bv. alleen aan de grond, kan dan minder juist blijken te zijn. Verdeling in verhouding tot de per deelnemer vastgestelde totale vergoeding voor grond, kapitaal en arbeid biedt een meer neutrale oplossing. Een uit bedrijfs-economisch oogpunt algemeen geldige verdeelsleutel is hiervoor niet te geven. Bij iedere bedrijfscombinatie zullen de deelnemers op basis van hun speciale inbrengverhoudingen hierover zelf een beslissing moeten nemen. Verdeling over de maten naar gelijke delen is de wettelijke regeling als geen andere verdeelsleutel is overeengekomen.

Overige bepalingen in het contract

Zoals gezegd hebben zes bedrijfscombinaties een maatschapscontract, terwijl de zevende een vennootschap onder firma is geworden.

Alvorens over te gaan tot behandeling van verdere punten uit de contracten van deze bedrijfscombinaties het volgende.

In het Burgerlijk Wetboek (B.W.) zijn over de maatschap en de v.o.f. tal van bepalingen opgenomen. Een aantal hiervan is van kracht voor situaties waarvoor in de overeenkomst niet of niet op andere wijze een regeling is getroffen. Van deze regels uit het B.W. mag dus bij overeenkomst worden afgeweken; het zijn geen dwingende regels. Met name zouden we hier de regelingen t.a.v. het recht van beheer en de beëindiging volgens het B.W. willen noemen.

Alle maten hebben in de maatschap recht van beheer, tenzij dit bij de oprichtingsovereenkomst aan één of meer maten is opgedragen. De maatschap houdt op te bestaan door:

- a. het verstrijken van de bepaalde periode (dus als de maatschap voor een bepaalde tijd is aangegaan);
- b. bij opzegging door één der maten;
- c. ontbinding door de rechter wegens wettige redenen;
- d. de dood van één der maten;
- e. faillissement of onder curatele stelling van één of meer der maten.

Het voortbestaan van de maatschap na de dood van één der maten kan veilig gesteld worden door bij de oprichtingsovereenkomst te bepalen dat de overblijvende maten gerechtigd zijn alle goederen van de maatschap over te nemen.

Tot zover enkele algemene bepalingen t.a.v. de maatschap op grond van het B.W.

Bij alle bedrijfscombinaties is het recht van beheer van de maten afzonderlijk beperkt. De bevoegdheden zijn echter verschillend geregeld. Bij alle combinaties, uitgezonderd bij B 15, hebben alle maten recht van beheer tot een bepaald bedrag (variërend van f 2.000,- tot f 10.000,-). Boven dit bedrag is de medewerking van de andere maten nodig. In sommige contracten staat verder vermeld, dat (jaarlijks) een beheerder van de kas wordt benoemd, die voor het tekenen van de cheques eventueel nog de handtekening van een tweede aangewezen maat behoeft. Bij B 15 is één van de maten met het beheer belast. In het contract is hij genoemd als met uitsluiting van alle andere maten bevoegd voor de maatschap te handelen en te tekenen. Voor aan- en verkopen t.b.v. het bedrijf boven een bedrag van f 50.000,- heeft hij echter toestemming van de andere maten nodig.

Tevens is in alle contracten op verschillende wijze geregeld, dat ook de medewerking van (de) andere maten nodig is voor het aangaan van verbintenissen, het aanstellen van personeel en diverse andere rechtshandelingen. Gebruikelijk, maar slechts zelden in het contract vastgelegd, is, dat wekelijks of twee-wekelijks een "directievergadering" hieraan wordt gewijd naast het veelvuldig informeel persoonlijk en telefonisch overleg t.a.v. de dagelijkse gang van zaken.

In de contracten van deze bedrijfscombinaties worden ongeveer dezelfde mogelijkheden van beëindiging genoemd als ook reeds in het B.W. opgenomen. Ze zijn echter alle voor onbepaalde tijd aangegaan, zodat beëindiging door het verstrijken van een bepaalde periode hierbij niet voorkomt. Uiteraard is beëindiging altijd

mogelijk na een daartoe gezamenlijk genomen beslissing. Houdt een maat zich niet aan de bepalingen van het contract of van de wet dan is beëindiging mogelijk, zoals in vrijwel alle contracten is vastgelegd.

Ten aanzien van de opzegging van de samenwerking door één van de maten is meestal bepaald, dat dit alleen mogelijk is aan het einde van een boekjaar en met een opzegtermijn variërende van 3 tot 12 maanden. In enkele contracten is bepaald dat tijdens de eerste 12 of 24 maanden van arbeidsongeschiktheid van een maat door de anderen van maatschap niet mag worden opgezegd. In enkele gevallen werd opzegging gedurende de eerste 4 of 5 jaar (na toetreding) uitgesloten. In de praktijk bleek dit echter bij B 13 niet houdbaar, toen twee maten wilden uittreden.

Alleen in de overeenkomst van B 13 is vastgelegd, dat door een maat die wil uittreden een uittreedgeld zal zijn verschuldigd i.v.m. de lastenverzwaring die ontstaat doordat de afschrijvings- en rentekosten van de gemeenschappelijke investeringen komen te rusten op een geringere oppervlakte. De uitbetaling van het aandeel van een uitgetreden maat is in de meeste contracten gebaseerd op de boekwaarde van de bezittingen. Om de financiering hiervan wat te vergemakkelijken is er vaak een spreiding van de uitbetaling (+ rentevergoeding) over enkele jaren bedongen in het belang van de overblijvende maten.

In alle contracten is voor de overblijvende maten het recht tot voortzetting van de maatschap vastgelegd (eventueel samen met anderen) als één van de maten uittreedt, komt te overlijden, e.d. In 6 van de 7 gevallen is de echtgenote (en soms ook andere rechtverkrijgenden) contractueel gerechtigd volledig in de rechten van een deelnemer aan de combinatie te treden bij overlijden, of soms ook bij onder curatele stelling. In het 7e contract is dit niet met name genoemd.

Slechts in één contract staat vermeld, dat als op basis van onderling overleg geen overeenstemming kan worden bereikt over beleidsbeslissingen de besluiten zullen worden genomen met meerderheid van stemmen. Bij staking van de stemmen wordt deze hoofdelijke stemming vervangen door stemming op basis van de inbreng. (De individuele bedrijfsgrootte van de maten liep in dit geval sterk uiteen.) In de andere contracten wordt meest volstaan met een formulering als "de medewerking van (de) andere maten of van alle maten is vereist".

In alle contracten is nog vastgelegd, dat eventuele geschillen zullen worden voorgelegd aan 3 aan te wijzen scheidsmannen.

Andere bepalingen, die vaak in de contracten zijn opgenomen, geven we hieronder.

"Aan het einde van het boekjaar lopend van tot worden de boeken van de maatschap afgesloten en wordt een balans en verlies- en winstrekening opgesteld, die binnen 6 maanden na afloop van het boekjaar (of binnen 1 maand na gereedmaken door het boekhoudbureau) door alle maten getekend moet worden als bewijs van goedkeuring en onderlinge décharge".

"De maten kunnen maandelijks een in onderling overleg vastgesteld bedrag opnemen voor huishoudelijke en andere privé-uitgaven (als voorschot op hun "winst"aandeel".)

"Borgstelling voor derden is niet toegestaan".

"Deelname in een ander (soortgelijk) bedrijf (al of niet tegen betaling) is zonder toestemming van de andere maten niet toegestaan". Soms is dit aangevuld met: "Als een maat met toestemming van de andere maten arbeid buiten de maatschap verricht of functies vervult zullen de daaruit voortvloeiende verdiensten of vergoedingen in de maatschapskas worden gestort".

"Tijdens arbeidsongeschiktheid van één van de maten zullen de andere maten de werkzaamheden van de arbeidsongeschikte maat, al dan niet met behulp van derden, zover nodig waarnemen. De arbeidsongeschikte maat behoudt het recht op zijn aandeel in de winst".

Samenhangend met de regelingen voor arbeidsvergoeding is in verscheidene contracten de verplichting van een arbeidsongeschiktheids- en/of ongevallenverzekering opgenomen, hetzij persoonlijk, hetzij via de maatschap te regelen. De bedoeling is daarmee de arbeidsvergoeding voor de betreffende maat veilig te stellen hetzij doordat de maat de normale vergoeding blijft ontvangen en de uitkering van de verzekering ten gunste van de maatschap komt, of doordat de maat de uitkering ontvangt van de verzekering en geen arbeidsvergoeding van de maatschap. Diverse variaties komen hier voor, mee afhankelijk van hoe en in hoeverre arbeid wordt verrekend.

Samenhangend met de vergoedingen voor het gebruik van het onroerend goed en het onderhoud daarvan zijn in verscheidene contracten nadere bepalingen opgenomen als bv.:

"Groot onderhoud is voor rekening van de eigenaar".

"Voor investeringen in eigen gebouwen t.b.v. de maatschap en met goedvinden van de maatschap gedaan, ontvangt de eigenaar een vergoeding voor afschrijving en rente"; of vaker:

"Bedrijfsverbeteringen door de maatschap aangebracht worden opgenomen op de balans. Bij eventuele beëindiging van de maatschap moeten deze door de eigenaar tegen vergoeding (boekwaarde) worden overgenomen". Hierbij is ook drainage en schuimaarde wel genoemd.

Met het oog op eventuele onteigening e.d. komen bepalingen voor als:

"Bij onteigening ontvangt de eigenaar de vergoeding voor de vermogensschade, de maatschap de vergoeding voor de inkomensschade", of:

"De maatschap ontvangt alleen de vergoeding voor de gewassenschade" of:

"De betreffende maat ontvangt de pachtersvergoeding".

In één contract behouden de eigenaren zich het recht van verkoop van onroerend goed voor onder de voorwaarden:

"De eigenaar moet bij verkoop van onroerend goed met bestemming buiten de landbouw aan de maatschap inkomensschade vergoeden. Bij verkoop aan een belegger moet de koper bereid zijn voor normale wettelijke termijnen aan de maatschap te verpachten".

3.1.3 Ontwikkelingen bij en ervaringen met bedrijfscombinaties

Deze bedrijfscombinaties zijn alle nog slechts enkele jaren oud. Daardoor is de ervaring met dergelijke combinaties nog betrekkelijk gering.

Bij de oprichting omvat de bedrijfscombinatie direct per definitie de gehele bedrijfsexploitatie van de aangesloten bedrijven. Er is dus na de oprichting veel minder van een geleidelijke groei van gezamenlijke investeringen sprake dan bij de deelcombinaties werd gesignaleerd. Op één bepaalde datum start het nieuwe bedrijf met één boekhouding van de totale bedrijfsexploitatie. Via één van de maten worden de betalingen verricht en komen (veel later) de ontvangsten binnen. De ene penningmeester/boekhouder heeft een verzwaarde taak, de anderen zijn van deze bedrijfstaak ontheven. Voor een enkele oudere boer is dit een gevoelsmatig verlies; er gaat weinig meer om op zijn eigen bankrekening en de bedrijfsafrekeningen komen niet meer bij hem thuis. Om toch voor voldoende informatie aan alle maten te zorgen worden bij enkele combinaties kwartaal- of maandoverzichten van inkomsten en uitgaven aan de maten verstrekt. Van één combinatie is ons bekend, dat elke maat een dagafschrift van de bank ontvangt, zodat ieder steeds actueel is geïnformeerd wat er op de gezamenlijke rekening omgaat.

Zoals reeds vermeld is worden als regel bepaalde bedragen vastgesteld, die bijvoorbeeld per maand voor privé-doeleinden ten laste van de bedrijfskas kunnen worden opgenomen of die naar de privé-rekening worden overgemaakt. Ook moet tijdige betaling van de "pachtvergoeding" verzekerd zijn, willen de maten aan hun individuele verplichtingen tot betaling van pacht of eigenaarslasten kunnen voldoen. De vaststelling van de "winst" en daarmee de eventuele "winst"verdeling laat nog wel even op zich wachten: het boekhoudrapport over het eerste oogstjaar kan gemakkelijk 2 jaar na de oprichtingsdatum pas gereedkomen.

De financiering van de bedrijfscombinatie, d.w.z. het nieuwe gemeenschappelijke grote akkerbouwbedrijf wordt door de maten gezamenlijk gedragen. De individuele inventarissen en voorraden worden in natura in de maatschap ingebracht, waartegen tegoedschrijving op rekening van de individuele maten komt te staan. De financiering van het verder benodigde bedrijfskapitaal wordt vergemakkelijkt doordat de bedrijfscombinaties uit bestaande bedrijven zijn voortgekomen. Bedrijfskapitaal voor de nieuw gevormde combinatie kan door de maten beschikbaar gesteld worden uit de verkoop van de produkten van het (opgeheven) individuele bedrijf. Daarnaast is zo nodig gezamenlijke aanvullende financiering via de bank mogelijk.

Aanpassing van de ingebrachte werktuigeninventarissen tot een nieuw goed functionerend geheel is noodzakelijk om de voordelen van de grotere werkorganisatie te kunnen realiseren. Meestal vraagt dit nieuwe investeringen, omdat de trekkers en transportsystemen afkomstig van de afzonderlijke bedrijven niet bij elkaar

passen en op grotere werktuigen moet worden overgegaan. Kan deze aanpassing geleidelijk plaats vinden dan wordt kapitaalvernietiging door overhaaste omzetting van werktuigen voorkomen, maar wordt tijdelijk nog niet de meest gewenste organisatie verkregen. Bij enkele combinaties is juist de gezamenlijke overschakeling op een nieuwe oogst- of werkorganisatie mee de aanleiding geweest om op dat moment tot een bedrijfscombinatie over te gaan. Bij de meeste van deze combinaties is de aanpassing van de inventaris vergemakkelijkt doordat bij de oprichting ook op de aankoop van werktuigen t.b.v. de nieuwe combinatie een belangrijke investeringssubsidie werd verkregen.

Naast de contacten bij de werkuitvoering en veelvuldig telefonisch overleg over de werkzaamheden zijn wekelijkse of tweeweekelijkse beleidsbesprekingen bij veel combinaties vaste regel. Voor aankopen van enige betekenis moet altijd gezamenlijk worden beslist. Hetzelfde geldt voor de verkoop van produkten. Dat een gezamenlijke beslissing t.a.v. verkoop niet altijd gemakkelijk is laat zich denken als het gaat om bv. de verkoop van consumptie-aardappelen direct na het poten met levering in het volgende voorjaar! Deze gezamenlijke besluitvorming wordt soms als een beperking van de eigen vrijheid en daarmee als storend ervaren, maar ook wel als een belangrijke steun bij de beslissing en als een gedeelde verantwoordelijkheid aangevoeld. Bij verschil van inzicht t.a.v. een bepaalde verkoop werd soms besloten een deel van de oogst op de ene wijze, een ander deel op andere wijze te verkopen. De afzet van produkten via de coöperatie in poolverband blijkt hier het voordeel te hebben, dat er door de maten verder geen beslissingen over de verkoop van deze produkten genomen behoeven te worden.

De bedrijfscombinatie in de vorm van maatschap of vennootschap onder firma is geen rechtspersoon. Dit is echter geen belemmering om als werkgever op te treden (ingeschreven bij de BVAB), bij de bank als rekeninghouder te boek te staan, e.d.

Eén van de bedrijfscombinaties met 2 deelnemers werd 4 jaar na de oprichting met een 3e bedrijf uitgebreid. Voor een juiste organisatorische opzet bleken de eerste 2 bedrijven samen met 100 ha te klein en de manbezetting (2 man) te gering, waarna tot deze stap werd besloten. Deze derde partner (boer + 1 arbeider) woont op enkele kilometers afstand. Het contact kwam via de bedrijfsvoorlichter tot stand.

Uit de grootste combinatie van 6 boeren hebben zich 2 jaar na de oprichting 2 leden teruggetrokken, hoewel dit formeel volgens de overeenkomst op zo korte termijn niet mogelijk zou zijn. De gedachten over de verdere ontwikkeling van de combinatie leidden tot te grote verschillen van inzicht. Grote investeringen, ook in onroerend goed (gebouwen) en in een gezamenlijke veestapel maakten hier de splitsingsprocedure moeilijker dan bij alleen akkerbouw het geval zou zijn. Door de voortzetting van de combinatie met een kleiner aantal deelnemers kunnen de plannen alsnog worden gerealiseerd en de investeringen benut.

Bij één van de combinaties (B 16) zijn verschillen van inzicht ontstaan tussen de beide deelnemers en is besloten de combinatie te beëindigen. De inventaris is verdeeld over de 2 bedrijven van 128 en 72 ha, die in 1976 weer afzonderlijk worden gevoerd.

Bij 2 bedrijfscombinaties is gezamenlijk grond aangekocht. Bij de ene (B 14) viel de aankoop samen met het begin van de combinatie, bij de andere (B 13) werd de aankoop een jaar na de oprichting gerealiseerd. Anders dan bij de grond waarvan iedere maat slechts het gebruik heeft ingebracht en waarvan het eigendomsrecht of het pachtrecht op zijn naam blijft staan, zijn deze collectieve aankopen gezamenlijk bezit. Als bij aankoop (in de koopakte, in het kadaster) niet anders wordt vermeld, wordt iedere maat als gelijkgerechtigde eigenaar beschouwd. Het is in verband met de binnen de combinatie gebruikelijke financiering en winstverdeling nodig zich vooraf te bezinnen, welke eigendomsverhouding (bij de aankoop) gewenst is en welke complicaties dit dan of later kan meebrengen. Bij B 13 had men zich dit aanvankelijk onvoldoende gerealiseerd.

Bij de behandeling van de inbreng van het gebruik van de grond, de vergoeding daarvoor en de winstverdeling zijn verschillen in grondkwaliteit, produktieniveau, e.d. reeds ter sprake gekomen. Bij één van de combinaties met een gelijke vergoeding voor alle grond bleken regelmatig belangrijke verschillen in kilogramopbrengstniveau tussen de 2 deelnemende bedrijven voor te komen. Daarom werd besloten jaarlijks een correctie bij de winstverdeling toe te passen afhankelijk van dit verschil, liever dan een vaste gewijzigde winstverdeling of gewijzigde vaste vergoeding voor het grondgebruik in te voeren.

Bij een paar bedrijfscombinaties, voorheen deelcombinaties, hebben boer en arbeider meer plezier in hun werk nu de belangen van de deelnemende bedrijven dezelfde zijn geworden; de arbeider omdat hij ervaart dat de positie en behandeling van hem en zijn collega's op de deelnemende bedrijven nu gelijk geworden is. Bovendien weet hij, dat hij ook zelf de resultaten van zijn eigen werkzaamheden steeds weer in zijn werk zal tegenkomen. De boer weet nu, dat werkzaamheden onverschillig of deze op zijn eigen grond dan wel op die van zijn collega worden uitgevoerd, voor hem via het bedrijfsresultaat van dezelfde waarde zijn. Bij de deelcombinatie was dat niet het geval (bv. werkzaamheden op het ene bedrijf bij goed weer, op het andere onder minder gunstige omstandigheden uitgevoerd).

Belangrijke wijzigingen in het bouwplan onder invloed van de bedrijfscombinatie zijn niet duidelijk aanwijsbaar. Wel kan de sterkere gezamenlijke positie tot uitbreiding naar of handhaving van een wat "zwaarder" bouwplan (bv. meer pootaardappelen) hebben geleid dan anders individueel zou zijn gerealiseerd. Alleen bij B 13 is van een ingrijpende wijziging sprake door het besluit gezamenlijk melkvee te gaan houden op basis van hoofdzakelijk kunstweiden en snijmaïs.

Bij de verdeling van de gewassen of rassen over de deelnemende bedrijven werden soms organisatievoordelen verkregen; door de keuze van het tijdstip van zaaien en door de rassenkeuze is te bevorderen, dat bv. eerst de tarwe op het ene deelnemende bedrijf kan worden geoogst, daarna op het andere met handhaving van risicospreiding voor de gehele combinatie. Een dergelijk organisatievoordeel is bij bieten opvallend; hier kan bij de bedrijfscombinatie perceel voor perceel worden afgewerkt bij het oogsten. Veel onnodig heen en weer rijden i.v.m. de individuele leveringsplicht per termijn, zoals die voordien voor de deelnemers gold, is nu overbodig geworden. (Ook bij enkele grote bietenrooicombinaties is deze individuele leveringsplicht in termijnen de laatste jaren wel vervangen door een collectieve.)

Bij de bedrijfscombinatie is er maar één boekhouder/penningmeester voor het totale bedrijf. Verschil in geaardheid en capaciteiten van de deelnemers leiden in de praktijk vaak ook tot een zekere specialisatie en taakverdeling bij mechanisatie, aan- en verkoop, e.d.

3.2 Bedrijfseconomische resultaten

3.2.1 Algemeen

In de bijlagen B 11 t/m B 17 zijn gegevens en resultaten van de bedrijfscombinaties afzonderlijk weergegeven en kort besproken. Naast een korte schets van de betreffende combinatie krijgen daarbij vooral de bewerkingskosten, de opbrengsten van de voornaamste gewassen en enkele belangrijke eindcijfers de aandacht.

In het hier opgenomen samenvattend overzicht zijn de bedrijfseconomische resultaten van combinatie B 13 buiten beschouwing gelaten. Deze bedrijfscombinatie was, zoals gezegd, bezig met overschakeling op een groot melkveebedrijf en daarmee samenhangend stallenbouw en opbouw van een veestapel. De bedrijfseconomische gegevens van deze combinatie (bijlage B 13) wijken daardoor af en zijn door de aanloopfase waarin het geheel zich bevindt nog weinig zeggend.

Tabel 3.5 Enkele algemene gegevens van de bedrijfscombinaties

Bedrijfscombinatienummer	Gebied	Periode v.d. waarnemingen	Combinatie		
			aantal deeln. bedr.	totale oppervl. in ha	gem.opp. v.d.deeln. bedrijven
B 11	N.Groningen	mei '72-'75	3	160	53
B 12	N.Groningen	mei '73-'75	2-3	100-150	50
B 14	Z.W.Kleigeb.	mei '72-'74	2	163	81
B 15	Z.W.Kleigeb.	mei '72-'74	3	200	66
B 16	Z.W.Kleigeb.	mei '69-'74	2	200	100
B 17	Z.W.Kleigeb.	mei '69-'74	2	96	48
			2,3	153	66

Deze 6 akkerbouw-bedrijfscombinaties (tabel 3.5) zijn voortgekomen uit totaal 14 bedrijven, d.i. gemiddeld 2,3 bedrijf per combinatie. De totaal bij een bedrijfscombinatie betrokken oppervlakte loopt uiteen van 96 tot 200 ha, met een gemiddelde van 153 ha. De oppervlakte van de samenstellende bedrijven bedraagt gemiddeld 66 ha en loopt uiteen van 45 tot 126 ha. Omdat de samenwerking hier geleid heeft tot één bedrijfsorganisatie, één exploitatie-eenheid, is het bedrijfseconomisch resultaat van de deelnemende bedrijven per ha omgerekend gelijk aan dat van de gehele bedrijfscombinatie.

Bij de afsluiting van dit rapport (januari 1976) waren van deze combinaties economische gegevens beschikbaar over 2 tot 5 jaren, die vergeleken konden worden met de LEI-gegevens over dezelfde periode.

Om de bedrijfsgegevens en het niveau van de bedrijfsresultaten te kunnen beoordelen zijn steeds, evenals bij de deelcombinaties, de gemiddelde uitkomsten van de LEI-bedrijven uit hetzelfde gebied over dezelfde periode opgenomen. Daarnaast waren in 4 van de 6 gevallen ook gegevens van grote studiebedrijven uit hetzelfde gebied ter vergelijking beschikbaar. Directe vergelijking van de resultaten van de combinaties onderling is uiteraard niet mogelijk, omdat zij in verschillende gebieden van ons land zijn gelegen en tevens de periode van waarneming veelal verschilt. Alleen via de vergelijking met de diverse groepen LEI-bedrijven is een relatieve vergelijking onderling mogelijk en zijn algemene conclusies te trekken.

Alle bedrijfscombinaties zijn nog jong. Bij enkele combinaties valt het begin van de waarnemingsperiode samen met de oprichting van de combinatie. De overschakeling op en aanpassing aan de nieuwe vergrote bedrijfsorganisatie (werktuigen, werkorganisatie) valt daardoor gedeeltelijk in de waarnemingsperiode. Dit groeiproces neemt immers vaak verscheidene jaren in beslag. Dit kan invloed op de verkregen bedrijfsresultaten hebben gehad.

3.2.2. De bewerkingskosten

In tabel 3.6 is een overzicht opgenomen van de bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) van de bedrijfscombinaties, de LEI-bedrijven en grote studiebedrijven. In tabel 3.7 is het verschil in niveau van bewerkingskosten gegeven.

Tabel 3.6 Bewerkingskosten bij bedrijfscombinaties, LEI-bedrijven en een aantal grote studiebedrijven

Bedrijfs- combinatienr.	Bewerkingskosten in gld.per 100 BE		
	combinatie	LEI-bedrijven	grote studiebedrijven
B 11	1032	1285	
B 12	975	1354	
B 14	924	1209	1074
B 15	1059	1209	1074
B 16	1123	1118	995
B 17	973	1118	995

Tabel 3.7 Verschillen in niveau van bewerkingskosten

Bedrijfs- combinatie nummer	Verschil in bewerkingskosten per 100 BE			
	in guldens		in procenten	
	combinatie minus LEI- bedrijven	combinatie minus grote studiebedr.	1 in % van gemiddelde van LEI-bedrijven	2 in % van gem. van grote studiebedrijven
	1	2	3	4
B 11	-253		-20	
B 12	-379		-28	
B 14	-285	-150	-24	-14
B 15	-150	- 15	-12	- 1
B 16	+ 5	+128	0	+13
B 17	-145	- 22	-13	- 2
Gemiddelde			-16	(- 1)

Afgezien van combinatie B 16 hebben alle bedrijfscombinaties lagere tot zeer veel lagere bewerkingskosten in vergelijking met de LEI-bedrijven.

Hierbij kan opgemerkt worden dat B 16 zich kenmerkt door uitgebreide zaaizaadverbouw hetgeen extra kosten meebrengt (bv. droogen schoningskosten van het contracterende zaaizaadbedrijf). Verder zijn hier alle consumptieaardappelen door derden gesorteerd, waarvan de kosten volledig in de boekhouding zijn opgenomen onder de bewerkingskosten.

Een goede indruk van het relatieve niveau van de bewerkingskosten geeft kolom 3 van tabel 3.7. Daar blijkt, dat de bewerkingskosten bij de bedrijfscombinaties 0 tot 28% lager liggen dan bij de LEI-bedrijven; het niveau is gemiddeld ca. 16% lager. Bij een bedrijfsintensiteit van ca. 150 BE per ha en een kostenniveau van f 1.430,- per 100 BE (voor akkerbouwbedrijven globaal gemiddelde niveau in 1974-'75) betekent dit ca. f 340,- per ha lagere bewerkingskosten.

De bedrijfscombinaties hebben evenals de grote studiebedrijven voordelen van een grotere bedrijfsorganisatie via de bewerkingskosten kunnen realiseren. Dit wordt voornamelijk bereikt door een hogere prestatie per man (meer ha/vak, meer BE/vak) resulterend in lagere arbeidskosten per 100 BE, zoals blijkt uit de nadere analyse van de afzonderlijke combinaties in de bijlagen B 11 t/m B 17. Ook de kosten van werk door derden zijn bij de meeste combinaties laag, omdat vrijwel alle werk door eigen mensen met eigen materiaal wordt uitgevoerd. (De resterende bedragen voor werk door derden in de tabellen zijn voor een groot deel de kosten van chemische bestrijdingsmiddelen, vracht- en weeglonden, e.d. die hier eveneens onder werden geboekt.)

Bij de meeste bedrijfscombinaties zijn voor vrijwel alle werkzaamheden eigen werktuigen aanwezig. Toch zijn de investeringen

in werktuigen omgerekend per ha niet extra hoog in vergelijking met die op de LEI-bedrijven. De veel grotere bedrijfsoppervlakte is hier van invloed. Daardoor zijn ook de kosten voor de werktuigen bij deze combinaties naar verhouding maar weinig hoger dan bij de LEI-bedrijven.

De bewerkingskosten van de combinaties B 11, B 12 en B 14 zijn naar verhouding nog belangrijk lager dan die van de combinaties B 15, B 16 en B 17. Het is mogelijk, dat het verschil in functioneren van deze combinaties hierbij een rol speelt.

De bedrijfscombinaties B 15, B 16 en B 17 zijn immers vooral door familieomstandigheden gevormd, waarbij slechts één deelnemer in de praktijk nog als bedrijfsleider actief aan de dagelijkse werkzaamheden deelneemt. Van deze 3 combinaties worden er bovendien 2 gehandicapt door grote interne transportafstanden, doordat de samenwerkende bedrijven op 10 à 15 km afstand van elkaar zijn gelegen.

Bij de combinaties B 11, B 12 en B 14 werken de deelnemers allen actief mee aan de dagelijkse werkzaamheden. Door de aanwezigheid van zoveel actieve boeren (9 op deze 3 bedrijfscombinaties) kunnen vrijwel altijd op ieder moment ('s morgens vroeg, 's avonds laat, zaterdags) gewenste werkzaamheden door hen worden uitgevoerd met de aanwezige werktuigen. Het is aannemelijk dat door hen in drukke perioden veel produktieve uren worden gemaakt 1). Daarbij komt nog dat de transportafstanden bij deze 3 combinaties gering zijn, doordat de samenwerkende bedrijven dicht bij elkaar zijn gelegen.

Het is zeer waarschijnlijk dat deze factoren invloed hebben op de verschillen tussen B 11, B 12 en B 14 enerzijds en B 15, B 16 en B 17 anderzijds. Dat een bedrijfscombinatie, waarbij alle boeren actief aan de dagelijkse werkzaamheden deelnemen, voordeliger werkt dan wanneer één deelnemer hiertoe in staat is, lijkt niet onaannemelijk.

1) In de boekhouding zijn de uren, waarin door boeren niet als arbeider wordt gewerkt, ook niet als arbeidskosten berekend. Niet-produktieve uren van arbeiders moeten echter betaald worden en zijn dus wel als arbeidskosten opgenomen. Het is mogelijk dat hierdoor het verschil in niveau van de bewerkingskosten van B 11, B 12 en B 14 in vergelijking met dat van B 15, B 16 en B 17 is vergroot.

3.2.3 De "bedrijfsintensiteit"

Het aantal bewerkingseenheden per ha van de bedrijfscombinaties is weergegeven in tabel 3.8.

Tabel 3.8 Het aantal bewerkingseenheden per ha bij bedrijfscombinaties en bij LEI-bedrijven

Bedrijfs- combinatie nummer	Bedrijfscombinaties		LEI-bedrijven		Verschil in BE per ha (3 - 5)
	oppervl. in ha	Aantal BE per ha	Gem. opp. in ha	Aantal BE per ha	
1	2	3	4	5	6
B 11	161,47	151	49,02	145	6
B 12	124,72	140	49,73	143	- 3
B 14	162,80	150	44,80	152	- 2
B 15	199,24	133	44,80	152	-19
B 16	199,94	139	43,90	152	-13
B 17	96,83	152	43,90	152	0

Bij 2 combinaties is de bedrijfsintensiteit duidelijk geringer dan bij de LEI-bedrijven (B 15 en B 16), terwijl hierin bij de andere vrijwel geen verschil is. Bij B 15 zijn minder aardappelen en bieten in het bouwplan opgenomen en meer zaderijen en peulvruchten. Gedeeltelijk zware grond is hiervan mee de oorzaak. Bij B 16 heeft deels zware grond niet geleid tot minder rooivruchten in het bouwplan, maar wel werd een relatief grote oppervlakte luzerne voor de drogerij verbouwd om deze grond goed bewerkbaar te houden. B 15 en B 16 zijn bovendien de combinaties met een grote totale oppervlakte, waarbij slechts één van de deelnemers dadelijks actief aan de werkzaamheden deelneemt. Het is verklaarbaar dat ze ook daardoor iets minder intensief zijn dan de LEI-bedrijven.

3.2.4 Verschillen in kilogramopbrengsten van de gewassen en in bouwplan

In tabel 3.9 zijn de gemiddelde verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen tussen de bedrijfscombinaties en de LEI-bedrijven opgenomen. Alleen de veel voorkomende gewassen zijn vermeld. In de tabel zijn ook de bouwplanverschillen in procenten van de belangrijkste gewassen opgenomen.

Afwijking van de opbrengsten van de gewassen bij de bedrijfscombinaties zowel in gunstige als in ongunstige zin komt voor. Bij de granen zijn bij 5 van de 6 combinaties de opbrengsten wat hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Bij de suikerbieten liggen de opbrengsten meestal lager. Dit laatste is ook het geval op

Tabel 3.9 De verschillen in kg-opbrengsten van de gewassen tussen bedrijfscombinaties en LEI-bedrijven

Bedrijfscombinatie nr.	B 11	B 12	B 14	B 15	B 16	B 17
Aantal jaren waarne- mingen	3	2	2	2	5	5
	Verschil in kg-opbrengst per ha (bedrijfs- combinatie minus LEI-bedrijven)					
Tarwe	- 679	48	424	188	368	338
Zomergerst	- 77	120				
Consumptieaardappelen	1358	2996	7245	-2591	-3380	-1218
Pootaardappelen	7778	-2086				
Suikerbieten	-3654	-4654	2506	-6825	-5721	-2903
Koolzaad		188				
	Verschil in procenten van het bouwland					
Granen	-3	0	-6	-3	-6	8
Aardappelen	9	5	2	-3	-3	6
Suikerbieten	-8	-3	1	-4	5	5
Overige gewassen	2	-2	3	10	4	-19

de grote studiebedrijven.

Aan deze opbrengstverschillen kunnen geen algemene conclusies worden verbonden. Zeer veel bedrijfsomstandigheden als grondkwaliteit e.d. zijn belangrijk voor de opbrengstmogelijkheden. Te stellen is wel dat een eventuele invloed van combinatievorming op de opbrengsten zeer groot zou moeten zijn om bij dit aantal bedrijven duidelijk naar voren te kunnen komen. Zo komen bij B 15, B 16 en B 17 o.a. zwaardere kleigronden voor die minder gunstig zijn voor het bereiken van hoge kilogramopbrengsten bij aardappelen.

De opbrengstgegevens van de bedrijfscombinaties en van de grote studiebedrijven wekken de indruk dat het opbrengstniveau van suikerbieten bij grote exploitatie-eenheden iets lager is.

Ook in het bouwplan komen geen verschillen voor, die in alle gevallen in een zelfde richting wijzen.

De organisatorische mogelijkheden in combinatieverband hebben bij de combinaties B 11, B 12 en B 14 mee geleid tot een relatief grote oppervlakte aardappelen.

3.2.5 Bedrijfsresultaten

In tabel 3.10 zijn een aantal kengetallen van de eindresultaten van de bedrijfscombinaties weergegeven.

Tabel 3.10 De verschillen in bedrijfsresultaten tussen bedrijfscombinaties en LEI-bedrijven

Bedrijfscombinatie nr.	B 11	B 12	B 14	B 15	B 16	B 17
Waarnemingsperiode	mei '72-'75	mei '73-'75	mei '72-'74	mei '72-'74	mei '69-'74	mei '69-'74
Opp.bedrijfscombinatie	161,47	124,72	162,80	199,24	199,94	96,83
Oppervl.LEI-bedrijven	49,02	49,73	44,80	44,80	43,90	43,90
Bedrijfscombinatie minus LEI-bedrijven						
Totale opr. in gld./ha	462	-216	- 94	-728	-283	- 80
Totale kosten in gld./ha	-149	-632	-677	-793	-246	-125
Netto-overschot in gld./ha	611	416	583	65	- 37	45
Opbrengst per f 100,- kosten	23	21	32	12	1	3
Bewerkingskosten in gld./100 BE	-253	-379	-285	-150	5	-145

Bij 5 van de 6 combinaties is het netto-overschot per ha hoger, waarvan bij 3 zeer veel hoger, dan bij de LEI-bedrijven. Dit is voornamelijk te danken aan de lage bewerkingskosten. Deze zijn hier op hun beurt voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de onderlinge samenwerking in grotere organisatorische bedrijfseenheden van 100 tot 200 ha.

Bij één van de bedrijfscombinaties (B 16), waar geen gunstig verschil bij de bewerkingskosten werd berekend, was het netto-overschot f 37,- per ha lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Bij deze bedrijfscombinatie werd met een zelfde kosten/opbrengsten verhouding gewerkt als op de LEI-bedrijven.

De lage bewerkingskosten, in een aantal gevallen samen met een wat geringere bedrijfsintensiteit, hebben bij alle bedrijfscombinaties tot lage kosten per ha geleid. Door een wat geringere bedrijfsintensiteit of wat lagere kilogramopbrengsten (suikerbie-

ten, maar bij enkele combinaties door minder gunstige gronden (ook aardappelen) is in de meeste gevallen de bedrijfsopbrengst per ha beneden die van de LEI-bedrijven gebleven. Bij geen van de bedrijfscombinaties worden extra-opbrengsten verkregen uit werk voor derden, e.d.

Bij een hoog tot zeer hoog netto-overschot per ha is ook de opbrengst per f 100,- kosten bij de bedrijfscombinaties gemiddeld aanzienlijk gunstiger dan bij de LEI-bedrijven.

De bedrijfsresultaten bij deze combinaties lopen onderling sterk uiteen. Het valt daarbij op dat vooral de combinaties B 11, B 12 en B 14 zich duidelijk gunstig onderscheiden. Dit was ook het geval bij de bewerkingskosten. B 11 en B 14 kenmerken zich bovendien door een naar verhouding hoog opbrengstniveau.

Uiteraard treden er bij deze bedrijfscombinaties verschillen in doelmatigheid bij de organisatie op. Evenals bij alle andere bedrijven zijn ook hier de basisomstandigheden meer of minder gunstig. In dit verband memoreren we dat bij B 11, B 12 en B 14 alle deelnemende boeren actief betrokken waren bij de dagelijkse gang van zaken en werkzaamheden; bij B 15, B 16 en B 17 slechts één van de deelnemers. Evenals bij de bewerkingskosten is opgemerkt kan er hier een samenhang met het niveau van de resultaten zijn.

Door het samengaan in een bedrijfscombinatie konden op al deze bedrijven de organisatie- en bewerkingsvoordelen van grote bedrijven gerealiseerd worden, ook voor die deelnemers die door ziekte of ouderdom zelf niet meer actief aan de dagelijkse uitvoering van de werkzaamheden op het bedrijf konden deelnemen.

Een korte omschrijving van de bedrijfsresultaten van de verschillende bedrijfscombinaties is als volgt:

B 11 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van ca. f 367,- per ha (f 253,- per 100 BE en een bedrijfsintensiteit van 145 BE/ha op LEI-bedrijven).

Het zeer grote areaal poot- en consumptieaardappelen met hoge kg-opbrengsten, vooral van de pootaardappelen, heeft hier ook in belangrijke mate bijgedragen tot een zeer hoog netto-overschot.

B 12 Bij de bewerkingskosten is een zeer gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van rond f 540,- per ha (f 379,- per 100 BE en een bedrijfsplan van 143 BE per ha op de LEI-bedrijven). Door lagere kg-opbrengsten bij pootaardappelen en suikerbieten in deze 2 jaren van de waarnemingen wordt een deel van dit kostenvoordeel teniet gedaan.

B 14 Bij de bewerkingskosten is een zeer gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van rond f 430,- per ha (f 285,- per 100 BE en een bedrijfsplan van 152 BE/ha op de LEI-bedrijven). Door goede kg-opbrengsten

van de gewassen wordt het netto-overschot nog extra gunstig beïnvloed.

- B 15 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van rond f 230,- per ha (f 150,- per 100 BE en een bedrijfsplan van 152 BE per ha bij de LEI-bedrijven), ondanks grote interne transportafstanden. Door een lagere bedrijfsintensiteit en lagere kg-opbrengsten wordt een groot deel van dit kostenvoordeel teniet gedaan.
- B 16 Bij de bewerkingskosten is geen gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te constateren. Het bedrijf kenmerkt zich door veel verbouw van zaaizaden hetgeen het kostenniveau ongunstig heeft beïnvloed. Naast hoge opbrengsten van tarwe werden naar verhouding minder goede opbrengsten van aardappelen en bieten verkregen. Hierdoor komt het netto-overschot iets lager uit dan het gemiddelde van de LEI-bedrijven.
- B 17 Bij de bewerkingskosten is een gunstig verschil met het gemiddelde van de LEI-bedrijven te berekenen van rond f 200,- per ha (f 145,- per 100 BE en een bedrijfsplan van 152 BE per ha op de LEI-bedrijven), ondanks grote interne transportafstanden.
Door lagere opbrengsten van enkele gewassen (o.a. suikerbieten) was het netto-overschot per ha slechts weinig hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven.

4. Vergelijking van deelcombinaties en bedrijfscombinaties

4.1 Algemeen

Bij de bedrijfscombinaties werd de gehele werktuigeninventaris samengevoegd en wordt de bewerking van de deelnemende bedrijven samen als één geheel gezien. Bij de deelcombinaties waren alleen de belangrijkste werktuigen gemeenschappelijk; werkzaamheden worden samen uitgevoerd als dit voor de doelmatigheid nodig is.

Een fundamenteel verschil tussen de deelcombinaties en de bedrijfscombinaties is dat bij de eerste de opbrengsten gescheiden blijven, terwijl er bij de bedrijfscombinaties één gezamenlijk bouwplan is met één gemeenschappelijk bedrijfsresultaat.

Bij de bestudeerde deelcombinaties werd een verschil met de LEI-bedrijven in bewerkingskosten per 100 BE vastgesteld van gemiddeld ca. 12% ten gunste van de deelcombinaties; bij de 6 betrokken bedrijfscombinaties werd een voordelig verschil van gemiddeld 16% geconstateerd. Bezien over alle combinaties komt dit op 14%. Bij een bouwplan in de Nederlandse akkerbouw in 1974/75 van ca. 150 BE per ha met globaal f 2.150,- bewerkingskosten per ha bedraagt de waarde van dit verschil ca. f 300,- per ha. Deze verhoudingen bij de bewerkingskosten wijken niet veel af van die tot dusver geconstateerd tussen groepen grote studiebedrijven van 80 tot 200 ha en de desbetreffende groepen LEI-bedrijven.

Men kan nu de vraag stellen of bij onderlinge samenwerking tussen akkerbouwbedrijven een deelcombinatie of een bedrijfscombinatie de voorkeur verdient. Wij menen dat men hierbij een bedrijfseconomisch en een sociaal-psychologisch gezichtspunt moet onderscheiden.

4.2 Bedrijfseconomische aspecten

We constateren bij de 10 deelcombinaties en de 6 bedrijfscombinaties een voordelig verschil in bewerkingskosten per 100 BE met de LEI-bedrijven van resp. 12 en 16%. De aard en de opbouw van de gegevens en de beschikbare vergelijkingsmaatstaven zijn aanleiding het algemeen gemiddelde verschil in bewerkingskosten van 14% tussen combinaties en LEI-bedrijven redelijk gefundeerd te achten. Dit is bij het verschil tussen de twee groepen combinaties minder het geval. De eerder genoemde gemiddelde uitkomsten per groep van combinaties zijn minder zeker dan het totaal; ook zijn 6 waarnemingen een smallere basis dan 10. De uitkomsten van de combinaties onderling lopen verder nogal uiteen, vooral bij de bedrijfscombinaties.

Het gegeven materiaal is niet geschikt voor wiskundig-statistische betrouwbaarheidsberekeningen. Het bovenstaande in aanmerking

genomen menen wij dat alleen gezegd kan worden dat deze uitkomsten een aanwijzing bevatten dat een bedrijfscombinatie uit een oogpunt van bereikbare bewerkingskosten iets in het voordeel is.

Gezien tegen de achtergrond van het functioneren van de twee combinatievormen lijkt enig voordeel in de bewerkings sfeer voor een bedrijfscombinatie ook logisch. Door samenvoeging van de gehele werktuigeninventaris en het hele trekkerbestand is een afstemming van het geheel op de te bewerken oppervlakte mogelijk; een deelcombinatie houdt hier enige beperking in door het handhaven van een meer of minder omvangrijke individuele basisinventaris op de deelnemende bedrijven. Dit kan ook met wat meer te besteden arbeid gepaard gaan. Alleen per individueel geval is na te gaan of dit laatste ook werkelijk kostennadelen meebrengt.

De opstelling van één gezamenlijk bouwplan kan ook tot enige werkbesparing leiden bij de uitvoering van de werkzaamheden door samenvoeging van gewassen en rassen tot grotere perceelseenheden.

Volledigheidshalve zij hier opgemerkt dat een bedrijfscombinatie een administratief voordeel heeft omdat er maar één bedrijfsboekhouding behoeft te worden gevoerd.

Wat het oplossen van organisatorische problemen betreft is er weinig aanleiding verschillen te zien. Zowel een deelcombinatie als een bedrijfscombinatie leidt hiertoe.

Dat de bedrijfseconomische voordelen van een bedrijfscombinatie boven een deelcombinatie in beginsel niet groot hoeven te zijn wordt bij nadere beschouwing eveneens duidelijk. De volgende factoren zijn in dit verband belangrijk te achten:

- de produktiviteit van de arbeid in de akkerbouw wordt bepaald door die in de z.g. "knelperioden"; de arbeidsbehoefte op een akkerbouwbedrijf is nl. onregelmatig over een jaar gespreid.

Dit houdt in dat het gebruik van werktuigen met een grote capaciteit en bundeling van arbeidskrachten voor een goede organisatie vooral in de knelperioden belangrijk is. Zowel bij de bedrijfscombinatie als bij de deelcombinatie wordt hieraan voldaan. De laatste is speciaal hierop gericht;

- bij een groot aantal werkzaamheden is een eenmans- eventueel tweemansmethode het meest doelmatig;
- bij doelmatige exploitatie-eenheden is het aantal trekkers minstens even groot als het aantal arbeidskrachten. Het individueel beschikbaar houden van een trekker op de basisbedrijven bij een deelcombinatie behoeft dus geen kostennadelen in te houden in vergelijking met de volledige integratie, ook van het trekkerbestand, bij een bedrijfscombinatie. Wel is op te merken dat een gewenste variatie in trekkers naar trekkracht bij een bedrijfscombinatie gemakkelijker is aan te brengen.

De conclusie is dat de bedrijfscombinaties gemiddeld een iets lager niveau van bewerkingskosten laten zien dan de deelcombinaties. Dat een bedrijfscombinatie over het algemeen iets voordeliger werkt dan een deelcombinatie kan zijn verklaring vinden in de

vollediger afstemming van de werktuigen- en trekkerinventaris en de arbeid op één organisatorisch geheel.

Een duidelijke samenhang van de combinatievorming met de opbrengsten van de gewassen kon bij geen van beide combinatievormen worden vastgesteld. Bij alle combinaties kon een krachtige positie wat organisatie betreft worden geconstateerd. Incidenteel werd bij beide vormen door deelnemers gesteld dat dit aanleiding was tot het handhaven van of het overgaan tot een intensief bouwplan of bepaalde specialisaties. Er is geen aanleiding hier verschillen in mogelijkheden tussen beide combinatievormen te zien.

Ten slotte zal wat de financiering betreft een bedrijfscombinatie iets in het voordeel zijn. Door samenvoeging van de totale inventaris zal bij de basisinventaris en het trekkerbestand met iets lagere investeringen kunnen worden volstaan.

4.3 Psychologische aspecten

De gegevens omtrent de opbouw en het functioneren van de combinatievormen wijzen op zeer wezenlijke verschillen wat betreft het gebied waar overleg noodzakelijk is en waar zelfstandige en waar collectieve beslissingen moeten worden genomen. Men kan deze verschillen van sociaal-psychologische aard noemen.

Bij een deelcombinatie behoudt een ondernemer op de basisbedrijven een zeer belangrijk terrein voor individuele beslissingen nl. de gehele teelttechniek met alles wat dit inhoudt. Er zijn bij alle deelcombinaties intensieve contacten tussen de deelnemers op dit terrein, maar uiteindelijk beslist de boer op zijn bedrijf over bouwplansamenstelling, vruchtopvolging, perceelskeuze, ras, bemesting enz. en over wijze en tijdstip van uitvoering van de meeste werkzaamheden. Het hiermee samenhangende opbrengstniveau blijft een individuele aangelegenheid. Eveneens een belangrijk punt is de individuele beslissing over afzet en verkoopmoment van verschillende producten.

Het overgaan op deze terreinen tot een collectief beleid met in overleg genomen beslissingen leidende tot één gezamenlijke financieel resultaat, dat over de partners wordt verdeeld bij een bedrijfscombinatie, is een belangrijk verschil met een deelcombinatie. Op dit terrein kunnen echter naar wij menen geen objectieve waardeoordelen worden aangelegd en gelden alleen subjectieve persoonlijke maatstaven. Ongetwijfeld ligt hier de belangrijkste oorzaak dat bedrijfscombinaties slechts sporadisch voorkomen, terwijl het aantal deelcombinaties tussen akkerbouwbedrijven zeer groot is, zij het tot dusver veelal minder intensief en doelgericht dan de bij deze studie betrokken combinaties.

Bij alle combinaties zijn bepaalde verdelingsvraagstukken op te lossen. Bij een deelcombinatie betreft dit met name de jaarlijkse kostenverdeling van de gezamenlijke werktuigen. Verder

vraagt de inzet en aanschaffing van deze werktuigen een intensief contact en overleg tussen de deelnemers. De jaarlijks aan de kostenverdeling van de gezamenlijke werktuigen verbonden administratie komt bij de bedrijfscombinatie niet voor.

Bij een bedrijfscombinatie moette vergoeding voor de verschillende inbreng aan grond, kapitaal en arbeid worden geregeld en de verdeling van de "winst". In beginsel is dit echter een eenmalige beslissing.

De uitwisseling van arbeid wordt bij de deelcombinaties op portuun geregeld; de uitgewisselde arbeid omvat slechts een klein deel van de totaal jaarlijks beschikbare uren. De arbeid van de basisbedrijven wordt door de onderlinge samenwerking slechts voor een beperkt deel gebonden en is slechts beperkt afhankelijk van de prestatie van de partners.

Bij een bedrijfscombinatie is dit duidelijk anders. De arbeid van de basisbedrijven is onderling geheel verbonden, en afhankelijk van elkaars prestaties. Wat betreft de voor- en nadelen hiervan kan ook alleen een subjectieve waardering gelden.

De mate van zelfstandigheid bij combinatievorming kan aanleiding zijn tot vele en velerlei beschouwingen. We volstaan hier met weer te geven dat de boeren op de basisbedrijven van de hier bestudeerde combinaties - zowel van de deel- als van de bedrijfscombinaties - in het algemeen de indruk wekken zich in grote mate onafhankelijk te voelen. M.a.w. men ervaart het noodzakelijk overleg op een meer of minder groot terrein van de bedrijfsvoering met zelf gekozen partners, in wie men vertrouwen heeft, niet als een belangrijk verlies van zelfstandigheid.

Dit kan alleen verklaard worden naar wij menen door het begrip zelfstandigheid in het algemeen in zijn relatieve betekenis te zien. Een akkerbouwer, die bij de werkuitlevering een loonbedrijf inschakelt, kan jaarlijks zelfstandig beslissen of kiezen uit enkele in aanmerking komende bedrijven. Zijn keuze is echter zeer beperkt. Hij kan voor belangrijke werkzaamheden op zijn bedrijf ook niet zelfstandig beslissen op welk moment de werkzaamheden worden uitgevoerd en is ook afhankelijk wat betreft de wijze waarop het werk wordt uitgevoerd.

Om geheel zelfstandig te kunnen beslissen en alles in eigen hand te houden zou alle benodigde apparatuur voor een modern akkerbouwbedrijf alleen voor het eigen bedrijf moeten worden aangeschaft. Dit zou echter door economische oorzaken op het grote merendeel van de bedrijven de kortste weg zijn om alle zelfstandigheid te verliezen. Op de enkele zeer grote bedrijven in ons land, waar alle benodigde machines alleen voor het individuele bedrijf aanwezig kunnen zijn, is de boer of bedrijfsleider op zijn beurt weer afhankelijk, wat de uitvoering en kwaliteit van het werk betreft, van zijn medewerkers.

De boer die deelneemt aan een combinatie kan tot op zekere hoogte zijn partners kiezen; hij is hieraan dan los-vast gebonden

d.w.z. in beginsel kan hij de binding ieder jaar beëindigen maar in het algemeen niet zonder enige "boetedoening". Hij heeft verder het tijdstip van uitvoering der werkzaamheden in hoge mate onder eigen controle en de wijze van uitvoering vrijwel geheel.

Dit laatste kan het onafhankelijkheidsgevoelen van de deelnemers aan deze combinaties verklaren. Het besef dat het eigen bedrijf ook bij vakantie en ziekte in vertrouwde handen blijft speelt hierbij ook een rol.

Men kan, na de bewerkingssfeer te hebben gezien, ingaan op de vraag hoeveel vrijheid van keuze een akkerbouwer heeft in verschillende posities wat betreft de bouwplansamenstelling. Als dit vanuit bedrijfseconomisch gezichtspunt plaatsvindt - hetgeen het rekening houden met bodemvruchtbaarheidsfactoren e.d. inhoudt - dan is de keuzevrijheid in alle gevallen beperkt. Wel zal een ondernemer die een zeer persoonlijke voorkeur heeft wat betreft het kiezen van verschillende gewassen voor zijn bedrijf niet passen in een bedrijfscombinatie.

Een modern akkerbouwbedrijf vraagt veel kennis en kunde op velerlei terreinen van zeer uiteenlopende aard. Ook hierdoor is de mogelijkheid tot zelfstandige beslissingen te komen zeer aantrekkelijk. Het vraagt van de boer op een geheel individueel te exploiteren bedrijf, zeer veel overleg met en informatie van deskundigen en specialisten om op al deze terreinen tot beslissingen te komen. De noodzaak om in combinatieverband in onderling overleg tot beslissingen te komen wordt vermoedelijk ook hierdoor veelal nauwelijks als een verlies aan zelfstandigheid ervaren en soms zelfs meer als een steun. De ontwikkeling van een zekere specialisatie bij de deelnemers in een combinatie kan ook in dit verband genoemd worden.

Deze studie geeft voldoende aanknopingspunten om te stellen dat de belangrijkste voorwaarde bij het vormen van een combinatie een onderling persoonlijk vertrouwen van de deelnemers is. Voor het vormen van een bedrijfscombinatie moeten de deelnemers daarnaast ook nog mentaal harmoniëren.

5. De rechtsvorm van de onderneming in verband met combinatievorming

5.1 Algemeen

De hier bestudeerde 10 deelcombinaties functioneerden alle op basis van een maatschapscontract; ook waar geen schriftelijke overeenkomst was opgemaakt, is dit in feite het geval. Bij één deelcombinatie is later de vorm van een coöperatieve vereniging gekozen.

Bij de 7 bedrijfscombinaties waren er 6 met een gewoon maatschapscontract; één bedrijfscombinatie heeft de vorm van een vennootschap onder firma (v.o.f.).

Men kan in het algemeen zeggen dat bij een maatschap de onderlinge samenwerking aan bepaalde personen is gebonden. Bij een coöperatieve vereniging is veelal sprake van een min of meer vrije in- en uittreding van leden. Bij industriële ondernemingen, waar minder de personen maar meer de vereniging van kapitalen op de voorgrond staat, wordt veelal de vorm van naamloze of van besloten vennootschap (N.V., B.V.) gekozen.

Bij de meeste combinaties is bij de opzet zonder meer de maatschap gekozen. Bij enkele van de bedrijfscombinaties is wel overwogen of het vormen van een nieuwe rechtspersoon voor de combinatie in de vorm van een N.V. of B.V. de voorkeur zou kunnen verdienen, maar is daar niet toe overgegaan.

Als er bij combinatievorming vragen rijzen omtrent de rechtsvorm waarin de samenwerking zal worden gegoten, dan zijn adviezen van deskundigen onmisbaar. Naast de bedrijfseconomische en directfinanciële spelen fiscale en juridische aspecten een rol, evenals de sociale verzekeringen.

We beperken ons in dit hoofdstuk verder tot een korte beschouwing aangaande de vennootschapsvorm (N.V. of B.V.) voor een bedrijfscombinatie. In plaats van een maatschap op basis van de persoonlijke ondernemingen gaan we hierbij uit van de veronderstelling dat de basisbedrijven geheel worden ingebracht in een nieuwe rechtspersoon in de vorm van een N.V. of B.V. 1). Dit laatste houdt in dat de basisbedrijven in de nieuwe onderneming opgaan en dat de boer zijn bedrijf hieruit niet weer kan terugtrekken. Wel kan hij als boer /mededirecteur aftreden en dan aandeelhouder blijven of dit aandeel te gelde maken. Doordat het bezit van een aantal aandelen voor de koper niet zonder meer mededirecteurschap inhoudt, rijst dan direct al de vraag hoe de uiteindelijke verhandelbaarheid en waarde van een aandeel zal zijn.

1) Omdat de verschillen tussen N.V. en B.V. hier niet ter zake zijn, zullen we verder niet steeds beide noemen.

Opgemerkt moet worden dat de vorming van een nieuwe rechtspersoon bij samenwerking van pachtbedrijven vrijwel onmogelijk is als ook de grond hierbij wordt betrokken (tenzij de verpachter verder genoeg zou nemen met het hebben van een aandeel in een N.V. of zou willen verpachten aan een N.V.). Het vormen van een bedrijfscombinatie op basis van een maatschapscontract is voor alle bedrijven mogelijk, zij het dat een pachter de toestemming van de verpachter behoeft.

5.2 Bedrijfseconomische aspecten en financieringsmogelijkheden

Trachten we eerst mogelijke verschillen in het bedrijfseconomisch functioneren na te gaan. Tussen een bedrijfscombinatie op basis van een maatschapscontract en een fusie van de bedrijven in een nieuwe rechtspersoon (het inbrengen van de bedrijven inclusief eigendoms- en pachtrecht van de grond in een N.V.) valt dan weinig onderscheid te zien - althans bij het begin.

Men kan opmerken dat bij de vorming van één rechtspersoon een verdere ontwikkeling naar grotere percelen van goede vorm beter kan plaatsvinden dan bij het intact blijven van de basisbedrijven bij combinatievorming. Het is echter zeer de vraag of dit van wezenlijke betekenis is, omdat:

- a. de voordelen bij de bewerking van grotere perceelsoppervlakten bij de belangrijkste werkzaamheden en gewassen na bepaalde grenzen niet meer duidelijk aanwezig zijn (momenteel b.v. boven ca. 10 ha);
- b. het voldoen aan bepaalde voorwaarden wat betreft minimum perceelsgrootte voor moderne basisbedrijven mogelijk blijft.

Wil een combinatie aan zijn doel beantwoorden dan is het - zoals ook uit deze studie naar voren komt - noodzakelijk dat de gemiddelde oppervlakte van de deelnemende bedrijven niet kleiner is dan de man-grondverhouding bij een gunstige exploitatie-eenheid aangeeft. Wordt ook bij een voortgaande economisch-technische ontwikkeling hieraan voldaan dan zullen op de basisbedrijven ook steeds percelen van de vereiste grootte zijn te vormen.

Op iets langere termijn zou het fundamentele verschil tussen combinaties en N.V.-vorming vermoedelijk wél leiden tot geheel verschillende situaties. Bij de laatste moet men immers verwachten, dat na terugtrekking van de oorspronkelijke initiatiefnemers uiteindelijk de leiding - benoemd door aandeelhouders - en de werkers in de onderneming minder direct bij de resultaten van de produktie betrokken zullen geraken. Speciaal bij de landbouwproduktie moet dit als een nadeel gezien worden op grond van de op blz. 15 samengevatte omstandigheden.

Op te merken is verder dat bij de vorming van een nieuwe rechtspersoon de continuïteit van de gevormde grote exploitatie-eenheid verzekerd is. We laten hierbij in het midden wat voor de

boer prioriteit heeft voor de periode na die, waarin hij de voordelen van samenwerking binnen zijn bereik wil halen n.l. of de continuïteit van de mee door hem gevormde gunstige exploitatie-eenheid of zijn persoonlijk belang en die van zijn nabestaanden. De vraag is dan of combinatievorming op maatschapscontract door een minder verzekerde continuïteit tot minder gunstige productie-eenheden zal leiden dan het scheppen van nieuwe rechtspersonen. Dit hoeft naar wij menen zeker niet het geval te zijn. Het tijdelijk karakter van een bepaalde combinatie houdt immers niet in dat na beëindiging hiervan een terugval naar economisch minder gunstige exploitaties plaatsvindt. Bezien als een proces van ontwikkeling is er bij combinatievorming steeds een mogelijkheid tot hergroepering en aanpassing. De hierbij blijvende directe betrokkenheid van leiding en arbeid bij de resultaten van de productie moet - zoals eerder opgemerkt - als een voordeel voor combinatievorming gezien worden.

Men kan ook de financieringsmogelijkheden bezien bij de verschillen tussen handhaving van de persoonlijke onderneming bij combinatievorming in maatschapsverband en het scheppen van een nieuwe rechtspersoon in de vorm van een N.V. De vraag is dan of in het eerste geval de groei van de basisbedrijven bij een voortgaande economische ontwikkeling uit een oogpunt van financiering wel mogelijk blijft en of bij het scheppen van een nieuwe rechtspersoon in de vorm van een BV of N.V. de financieringsproblemen niet beter oplosbaar zijn.

Het hier besproken onderzoek geeft op dit terrein weinig directe aanknopingspunten.

In het algemeen kan men stellen dat:

- a. financieringsproblemen in de eerste plaats in samenhang met het kapitaalrendement moeten worden gezien (afgezien van de zekerheidstelling). Omdat een grote exploitatie-eenheid in de vorm van een N.V. geen duidelijk beter rendement belooft dan combinatievorming in maatschapsverband is er momenteel geen direct rendementsargument voor N.V.-vorming;
- b. financieringsproblemen tot dusver - over het algemeen gezien - niet belemmerend hebben gewerkt bij de groei en ontwikkeling van de Nederlandse akkerbouwbedrijven als persoonlijke ondernemingen. Dit laatste laat individuele financieringsproblemen onverlet. Deze zijn ongetwijfeld in grote getale aanwezig als het gaat om de mogelijkheid het bedrijf door grondaankoop te vergroten. De groei van basisbedrijven in de akkerbouw - waarbij de onvermeerderbare grond een belangrijke factor is - kan per definitie echter alleen plaatsvinden door opheffing of inkringing van andere bedrijven. Dit is een onvermijdelijke samenhang. En ongetwijfeld is het zo dat bij de bepaling van wie uittreedt - of moet uittreden - en wie kan groeien, het beschikbare eigen vermogen en de financieringspotentie een belangrijke rol spelen. Uit het in grote getale aanwezig zijn van ondernemers die door onvoldoende eigen vermogen niet in staat zijn het bedrijf

door grondaankoop te vergroten kan echter niet tot het bestaan van een financieringsprobleem in het algemeen worden besloten in verband met de onvermeerderbaarheid van de grond. Wie het eigen vermogen als medebepalend voor de groeimogelijkheden in de akkerbouw ongedaan wil maken moet òf de pacht in vergaande mate liberaliseren òf de grond nationaliseren en in één beheersinstituut onderbrengen òf andere criteria bedenken op basis waarvan bij wettelijke regeling van overheidszijde vrijkomende grond aan één van vele gegadigden wordt toegewezen. De overheid regelt dan wat nu mede op grond van relatieve koopkracht wordt bepaald.

De mogelijkheid door N.V.-vorming een oplossing voor financieringsproblemen op een landbouwbedrijf te vinden zal naar wij menen niet aanwezig zijn, omdat:

1. het verkrijgen van gelden van derden onder afgifte van aandelen weinig kans van slagen biedt vanwege het relatief lage directe rendement - ook al wordt een exploitatie-eenheid van een gunstige omvang bereikt - en vanwege de onzekerheid of een eventuele vermogensgroei bij de N.V. door grondwaarde stijging aan de houder van aandelen bij eventuele verkoop ten goede zal komen. De houder van een pakket aandelen in een landbouwbedrijf als N.V. kan immers verwachten dat hij voor deze aandelen later een zeer beperkte markt zal ontmoeten. De resultaten van een landbouwbedrijf hangen in zo sterke mate af van de inzetbereidheid en de capaciteiten van de boeren op zo'n bedrijf, dat te verwachten is dat alleen de direct bij het bedrijf betrokkenen in de aandelen geïnteresseerd zullen zijn.

2. Ook het inbrengen van eigen grond in een akkerbouw-N.V. in ruil voor aandelen niet aantrekkelijk is om dezelfde redenen.

Bij de persoonlijke ondernemingsvorm is - naar de praktijk uitwijst - een grote bereidheid aanwezig bij de direct betrokken ondernemers hun gehele financieringspotentie in te zetten ondanks een te verwachten laag direct rendement. De beweegredenen hiervoor zijn ongetwijfeld vooral het beroepshalve betrokken willen zijn bij de onderneming voor het verwerven van een bepaalde arbeidsopbrengst en de omstandigheid dat eventuele vermogensgroei in de onderneming aan henzelf ten goede komt en bij verkoop gerealiseerd kan worden.

Onze conclusie is dus dat bij vorming van een bedrijfscombinatie inbreng van de bedrijven in een nieuwe rechtspersoon als een N.V.:

- uit rendementsoverwegingen niet nodig is,
- voor oplossing van financieringsproblemen niet meer mogelijkheden biedt.

5.3 Juridische aspecten

Van de onderzochte akkerbouwbedrijfscombinaties hadden er 6 de vorm van een gewone maatschap, terwijl de zevende de vennootschap onder firma had gekozen. Een andere juridische vorm, met

name de naamloze (N.V.) of besloten vennootschap (BV), is in een enkel geval wel overwogen, maar bij de bestudeerde combinaties niet gerealiseerd.

Om een verantwoorde keuze te kunnen doen moeten behalve economische ook juridische, fiscale en sociale factoren nader bezien worden. Hierbij kan de hulp van speciale deskundigen niet gemist worden. In het volgende wordt in het kort ingegaan op enige verschillen en mogelijke voor- en nadelen.

Rechtspersoonlijkheid

De BV is een rechtspersoon, de maatschap niet. Bij geen van de combinaties werd een aanwijzing gevonden, dat het ontbreken van rechtspersoonlijkheid bezwaren voor de combinatie opleverde. Credietverlening, bankrekening, lidmaatschap bedrijfsvereniging, lidmaatschap coöperaties, e.d. bleek goed mogelijk. Wel zijn bij belangrijke zaken de handtekeningen van alle maten vereist.

Aansprakelijkheid

De BV heeft als rechtspersoon een eigen vermogen. De aansprakelijkheid van de aandeelhouders gaat niet verder dan hun aandeel hierin, tenzij de credietverstrekker de aandeelhouder vraagt ook zijn privévermogen als onderpand te geven, wat veel voorkomt. De deelnemers aan een maatschap zijn met hun gehele bedrijfs- en privévermogen aansprakelijk voor hun deel in de schulden van de combinatie. Bij de vennootschap onder firma (v.o.f.) zijn de deelnemers hoofdelijk aansprakelijk voor alle schulden van de combinatie.

Continuïteit van de onderneming

De maatschap is een samenwerking tussen personen. Bij uitreding van een van de deelnemers (maten) wordt ook zijn bedrijf aan de combinatie onttrokken en de bestaande bedrijfscombinatie beëindigd. Dit is ook het geval bij overlijden van een deelnemer al kan soms één van de rechtverkrijgenden in zijn plaats toetreden tot de combinatie. Aangezien de persoonlijke relatie tussen de deelnemers van een combinatie beslissend is voor de bestaansmogelijkheden is een splitsings- (uittredings-)mogelijkheid noodzakelijk. Daarvoor is de persoonlijke contractvorm als maatschap en v.o.f. geëigend.

Bij de BV is de deelnemer aandeelhouder geworden. Worden daarbij zijn rechten op grond en gebouwen aan de nieuwe rechtspersoon overgedragen dan kan hij deze in het algemeen niet terugkrijgen. Bij verkoop van aandelen door een deelnemer blijft het

door de BV gevormde bedrijf dan volledig intact. Ook het overlijden van een aandeelhouder heeft voor het bedrijf geen gevolgen.

Als continuïteit van het bedrijf belangrijker geacht wordt dan de samenwerking tussen de deelnemers, dan verdient de BV-vorm de voorkeur. Dit kan zijn oorzaak vinden in zeer grote investeringen in ondeelbaar onroerend goed, b.v. bedrijfsgebouwen (in de veehouderij b.v. stalbouw). Het ongedeeld in stand houden van familiebezit kan ook een rol spelen.

5.4 Fiscale aspecten

Bij de persoonlijke onderneming (individueel, ook als maatschap) heeft de boer te maken met de inkomstenbelasting (I.B.). Bij de BV heeft hij te maken met de vennootschapsbelasting (Venn. B.), de loonbelasting (L.B.) ingehouden op zijn salaris als (mede-)directeur en aanvullend met de I.B., o.a. als de BV winst gaat uitkeren na betaling van de vennootschapsbelasting.

Voor de individuele ondernemer, gehuwd zonder kinderen, kon in 1974 de BV-vorm eerst boven een inkomen van ca. f 74000,- mogelijk enig fiscaal voordeel opleveren boven de persoonlijke ondernemingsvorm. Deze grens wordt bepaald door de hoogte van het bedongen loon, de tarieven van I.B., Venn.B., L.B. en door de gezinssamenstelling en zal daarom van geval tot geval verschillen. Uitkering van winst (na betaling van vennootschapsbelasting) is fiscaal altijd nadelig door de dan dubbele belastingheffing (vennootschapsbelasting + I.B.). Een hoger salaris als directeur van de BV is fiscaal daardoor voordeliger dan een lager salaris + winstuitkering tot een zelfde bedrag.

Als de ondernemer kan rekenen op een bedrijfsinkomen dat regelmatig boven genoemde grens ligt (f 74000,- in 1974) en hij genoeg wil nemen met een salaris als directeur zonder uitkering van winst, is door BV-vorming fiscaal voordeel mogelijk. De winst moet dan in de BV blijven, waar vermogensvorming plaatsvindt. Deze vermogensgroei wordt bevorderd door het lagere belastingbedrag (minder Venn.B dan I.B. over de top van het inkomen), maar is niet voor privédoeleinden beschikbaar. Zodra hieruit voor privédoeleinden gelden worden opgenomen en dus winstuitkering plaatsvindt, maakt dubbele belastingheffing (Venn.B en I.B.) de BV-vorm nadelig.

Bedacht moet worden dat de BV ook in een zeer slecht jaar zijn directeur het volle salaris zal moeten betalen. De daarop ingehouden loonbelasting en sociale premies moeten worden afgedragen, ook al zou in dat jaar bij een persoonlijke ondernemingsvorm de boer geen I.B. en premies volksverzekeringen verschuldigd zijn. Dit kan ook financieringsproblemen opleveren.

De "landbouwvrijstelling" geldt ook voor de BV in die zin dat een normale waardevermeerdering van de landbouwgrond van een BV bij verkoop niet belast is, d.w.z. dat over deze meerwaarde geen vennootschapsbelasting betaald hoeft te worden. Wordt de

ontvangen meerwaarde echter uitgekeerd aan de aandeelhouder(s) dan moet(en) deze over deze winstuitkering wel I.B. betalen. Het is dus nadelig deze waardevermeerdering niet uit een persoonlijke onderneming te ontvangen, maar via een BV.

Bij liquidatie van een BV moet over de ingehouden winsten (de vermogensgroei) in principe alsnog belasting betaald worden. Deze is echter sterk afhankelijk van het aantal aandeelhouders, hun onderlinge familierelaties, het bezit van aanmerkelijk belang, enz. Overdracht van aandelen met z.g. "aanmerkelijk belang" kan eveneens met I.B. belast worden.

De te betalen vermogensbelasting verschilt voor de eigenaar niet bij de persoonlijke onderneming of de BV-vorm.

De conclusie kan dus zijn, dat alleen bij een regelmatig hoog totaal inkomen, waarvan de boer een deel voor vermogensgroei wil bestemmen, de BV-vorm fiscaal voordeel zou kunnen opleveren. Overleg met deskundigen op dit terrein is noodzakelijk. De fiscale wetgeving op dit gebied is steeds aan wijzigingen onderhevig. Door de veranderingen in de laatste jaren (zelfstandigenaftrek, oudedagsreserve, e.d.) lijkt de positie van de persoonlijke ondernemer naar verhouding enigszins versterkt te zijn in vergelijking met de directeur/aandeelhouder van de BV.

5.5 Sociale verzekeringen

Bij de BV-vorm is de boer, als directeur, in loondienst en gelden voor hem de diverse verplichte sociale verzekeringen. Bij de persoonlijke ondernemingsvorm, o.a. de maatschap, bestaat deze verplichting, maar ook deze mogelijkheid, niet. Ongetwijfeld bieden deze sociale verzekeringen een aantrekkelijke zekerheid. De totaal op te brengen premies moeten - zowel het werkgevers- als het werknemersaandeel - uiteindelijk door de boer/directeur worden betaald en vormen een zeer hoog bedrag.

Op het terrein van de sociale wetgeving verandert veel. De verschillen in sociale zekerheid tussen zelfstandige en werknemer zijn door de tot stand gekomen volksverzekeringen kleiner geworden: AOW, AWW, AKW, AWBZ 1). Per 1-10-1976 volgt de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW), welke voor de zelfstandige enigszins de functie gaat vervullen, die de bestaande WAO voor de werknemer vervult. De WAO is echter afgestemd op het genoten salaris (tot een maximum), terwijl de AAW een uniforme bodem voorziening zal worden. Premie en uitkering zullen bij de WAO dan ook als regel hoger zijn dan bij de AAW. De invoering van een volksverzekering ziektekosten is in bespreking.

De voornaamste verschillen per 1-10-1976 zijn op basis van de gegevens in voorjaar 1976. (Enkele premies worden per 1-7-1976 nog gewijzigd).

1) Algemene Ouderdomswet, Algemene Weduwen- en Wezenwet, Algemene Kinderbijslagwet, Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten.

De Ziekenfondswet regelt de verplichte ziektekostenverzekering bij een salaris beneden een jaarlijks vastgestelde loongrens. Deze grens is de laatste jaren snel gestegen. Als een boer neemt aan een BV met een salaris boven de loongrens (in 1976: f 30900,-) valt hij buiten deze verplichte verzekering. Vlak beneden de loongrens vraagt de premie van $4,8 + 4,8 = 9,6\%$ een fors bedrag. Bij de verplichte verzekering zijn echter vrouw en kinderen gratis volledig mee verzekerd. Bij een particuliere ziektekostenverzekering moet als regel voor elk gezinslid apart worden betaald, zijn niet alle risico's volledig verzekerd en komt soms zelfs uitsluiting van risico voor.

De Ziektewet ($5 + 1 = 6\%$) garandeert welvaartsvast ziekengeld en invaliditeitsuitkering gedurende het eerste jaar, d.i. voorafgaand aan de WAO.

De Wachtgeld- en werkloosheidsverzekering ($0,6 + 0,6 = 1,2\%$) lijkt voor de boer/directeur op zijn minst van twijfelachtige waarde.

Bij de Kinderbijslagregeling is de hogere premiebetaling ($2,7\%$) voor de boer/directeur nadelig als hij één of geen kinderen heeft waarvoor kinderbijslag kan worden ontvangen.

De pensioenregeling en oudedagsreservering vertoont vrij grote onderlinge verschillen. De boer kan privé een eigen pensioenverzekering afsluiten, waarbij maximaal f 7500,- premie per jaar fiscaal aftrekbaar is. Daarnaast is de laatste jaren opbouw van enige oudedagsreserve mogelijk in het bedrijf.

Bij de BV is een pensioenverzekering mogelijk waarbij hogere premiebedragen fiscaal aftrekbaar zijn. Binnen de BV is bovendien een eigen pensioenregeling mogelijk door inhoudingen ten laste van de winst en boeking op een passiefpost. Beschikken de ondernemer en zijn vrouw over minder dan 50% van het aandelenkapitaal dan is over het salaris beneden de loongrens (1976: f 30.900) premie verschuldigd aan het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.). Deze premie is 10% van het salaris na aftrek van 260 dagen à f 61. Bij een salaris van f 30.000 is dit dus f 1414 premie.

De verschillen in mogelijke sociale zekerheid en de premies daarvoor lijken te gering om hierin in het algemeen een grote stimulans voor de BV-vorm te zien bij het overwegen van de ondernemingsvorm bij samenwerking van bedrijven.

De positie van de terugtrekkende boer is bij een samenwerking op persoonlijke basis (b.v. maatschap) in vrijwel alle opzichten gunstiger dan bij een onpersoonlijke vorm (BV).

Overzien we de hier behandelde voor- en nadelen van de verschillende rechtsvormen voor combinaties dan kan ons inziens de conclusie zijn dat een overeenkomst op basis van een maatschap of een v.o.f. in het algemeen de voorkeur verdient. Slechts zelden zal bij combinatievorming het inbrengen van de bedrijven in een nieuwe rechtspersoon voor alle deelnemers aantrekkelijke voordelen opleveren.

6. Slotbeschouwing met samenvatting en conclusies

Inleiding

Door de technische ontwikkeling is er in de Nederlandse akkerbouw een toenemende spanning ontstaan tussen de oppervlakte per bedrijf en de capaciteit van moderne machines en werktuigen. Dit stelt de ondernemer steeds opnieuw voor problemen. Aan één van de mogelijkheden om deze problemen op te lossen - nl. het vormen van combinaties - is deze studie gewijd.

De grondslag van deze studie zijn zeventien kleine groepen akkerbouwbedrijven die per groep als een combinatie werken. Hierbij waren in totaal 64 bedrijven betrokken (gemiddeld ca 4 bedrijven per combinatie). De in de loop van verschillende jaren en perioden van deze combinaties verkregen organisatorische en bedrijfs-economische gegevens en ervaringen, zijn in dit rapport verwerkt.

In de inleidende beschouwing (hoofdstuk 1) is gesteld dat er vele samenwerkingsvormen in de landbouw zijn omdat het bedrijf met één of enkele arbeidskrachten een overheersende positie is blijven innemen.

Ter onderscheiding van andere vormen van samenwerking 1) is een combinatie gedefinieerd als een vorm van - voor onbepaalde tijd overeengekomen - samenwerking tussen twee of meer landbouwers, die zakelijke voordelen voor de deelnemers tot doel heeft en waarvan het werkterrein de primaire produktie is; bij de uitvoering van de samenwerking is ieder der deelnemers persoonlijk zonder tussenkomst van derden betrokken.

Verder is een korte beschouwing gewijd aan combinatievorming in vergelijking met inschakeling van loonwerkers. Hierbij is o.a. gesteld dat als er veel bedrijven nodig zijn voor een doelmatige mechanisatie van een bepaald bedrijfsonderdeel, inschakeling van een loonbedrijf organisatorisch voordelen biedt.

Er is tevens nader ingegaan op het gebruik van werktuigen en arbeid in de akkerbouw.

1) Deze samenwerkingsvormen - veelal in de vorm van coöperaties en soms van zeer grote ondernemingen - betreffen voornamelijk secundaire taken, die onder invloed van de technische en economische ontwikkeling moesten worden afgestoten. De hier bedoelde combinatievorming betreft echter een samenwerking bij de uitvoering van de primaire produktietaak van het landbouwbedrijf. Onder dit laatste wordt hier verstaan het produceren van gewassen en van of met vee.

De zeventien bestudeerde combinaties zijn op grond van een fundamenteel verschil in opzet, onderscheiden in 10 deelcombinaties en 7 bedrijfscombinaties. Bij een deelcombinatie heeft iedere boer zijn eigen bouwplan en wordt een deel van de machines en werktuigen, een deel van de arbeid (b.v. voor bepaalde werkzaamheden of in bepaalde perioden) en eventueel een deel van de gebouwen, gezamenlijk gebruikt. Bij een bedrijfscombinatie worden de bedrijven als één geheel geëxploiteerd: de deelnemers stellen voor hun bedrijven één gezamenlijk bouwplan op dat ze gezamenlijk met één machinepark uitvoeren. Het exploitatie-overschot wordt over de deelnemende bedrijven verdeeld.

Deelcombinaties

In hoofdstuk 2 zijn de deelcombinaties behandeld (2.1 organisatie enz., 2.2 bedrijfseconomische resultaten).

De tien bestudeerde deelcombinaties omvatten in totaal 44 bedrijven. Het aantal bedrijven per combinatie varieerde van 2 tot 9 (gem. 4.4 bedrijven). De totale oppervlakte betrokken bij een combinatie, bedroeg gemiddeld 186 ha. De oppervlakte van de deelnemende bedrijven liep uiteen van 16 tot 111 ha (gem. 43 ha). Ze lagen over het hele land verspreid (tabel 2.1 en tabel 2.11).

Gegeven de onmogelijkheid verschillende machines alleen voor het eigen bedrijf te hebben kwamen de beweegredenen om een combinatie te vormen vrijwel steeds voort uit de wens om:

1. zelf het moment en de uitvoering van het werk zoveel mogelijk in eigen hand te houden;
2. zo laag mogelijke kosten te bereiken;
3. zoveel mogelijk doelmatige werkgelegenheid op het eigen bedrijf te houden.

Hiernaast kwamen meer incidentele motieven naar voren zoals: betere arbeidsorganisatie, geen goed loonbedrijf aanwezig, geringere kwetsbaarheid van het bedrijf e.d.

De basis van de combinaties is in het algemeen de gemeenschappelijke behoefte aan werktuigen voor een bepaald gewas (dus een gewascombinatie). Omdat in de bouwplannen van deze op korte afstand van elkaar liggende bedrijven in hoofdzaak dezelfde gewassen voorkomen is het aantal gemeenschappelijk geëxploiteerde machines geleidelijk uitgebreid. Bij deze intensivering van de samenwerking zijn ook algemene werktuigen in de combinatie opgenomen.

Bij 7 van deze 10 deelcombinaties is er een schriftelijke en bij 3 alleen een mondelinge basisovereenkomst. Een uitsluitend mondelinge overeenkomst is geen belemmering geweest voor het in de loop der jaren tot stand komen van omvangrijke gezamenlijke investeringen.

Bij vrijwel alle combinaties is in de basisovereenkomst een of andere regeling getroffen voor de financiering, de kostenverdeling, de administratie en de eigendomsverhouding van de gezamen-

lijke werktuigen, hoewel de bepalingen hierover in veel gevallen niet duidelijk zijn. De meeste combinaties hebben ook nog andere punten geregeld (tabel 2.4). De overeengekomen regelingen blijken niet steeds functioneel te zijn: er wordt van afgeweken als men dit samen wenselijk acht.

Het is niet nodig bij de opzet van een deelcombinatie alles vast te leggen. Op vrijwel ieder terrein blijken zich bijzondere omstandigheden en niet te voorziene ontwikkelingen voor te doen. Als de samenwerking goed is, is het ondenkbaar dat een deelnemer zich zal beroepen op een bepaling uit het contract, die naar het oordeel van de andere partners, niet bij de zich later voordoende situatie past.

Voor het goed functioneren van een combinatie blijkt niet het contract, maar goed onderling overleg, het belangrijkste te zijn. De ontwikkelingen bij de bestudeerde combinaties leren, dat het belangrijkste dat van te voren goed en duidelijk moet worden overeengekomen is de gang van zaken bij uittreding of beëindiging. Uittreding of beëindiging kan door verschillende oorzaken plaats vinden (verhuizing, overlijden, enz.). Bij deze 10 deelcombinaties (44 bedrijven) is slechts in één geval een deelnemer uitgetreden door onoverbrugbare verschillen van inzicht. Een schriftelijke bepaling, dat men gedurende een aantal jaren niet kan uittreden is dan onhoudbaar. Uittreding of beëindiging moet ieder jaar mogelijk zijn, eventueel met een boetebeding. Dit kan ook drempelvrees bij de opzet voorkomen. Een goede administratie is verder van veel belang.

Het terrein van samenwerking bij de deelcombinaties betreft voornamelijk de werktuigen: oogstmachines voor graan, aardappelen of bieten nemen een belangrijke plaats in. Voorts omvat de gezamenlijke inventaris in alle gevallen nog andere werktuigen (tabel 2.5). Bij alle combinaties heeft zich een duidelijke groei voorgedaan: aan het eind van de waarnemingsperiode was gem. 40% van de totale waarde van de werktuigen onderdeel van de gecombineerde uitrusting. De individuele inventaris omvatte uiteindelijk meestal nog één of enkele trekkers, werktuigen voor grondbewerking, en enig transportmaterieel.

Bij alle combinaties helpen de deelnemers elkaar indien nodig bij de uitvoering van werkzaamheden. Bij verscheidene combinaties heeft zich een zekere taakverdeling ontwikkeld, waarbij een der deelnemers een bepaalde werkzaamheid organiseert en soms ook op alle bedrijven uitvoert of mede uitvoert. Naarmate een combinatie meer deelnemers telde trad vaker één van allen als werkverdelers op. Uiteraard moet er ook één zijn die de administratie voert.

Het uitvoeren van werk voor derden kwam bij enkele combinaties veel voor.

De financiering vond bij 7 combinaties plaats door bankcrediet, waarvoor een gezamenlijke zekerheidstelling werd verleend; bij 3 combinaties betaalde ieder zijn aandeel persoonlijk. Aan

financiering door gezamenlijke zekerheidstelling wordt veelal de voorkeur gegeven omdat de mogelijkheden daarbij groter zijn (o.a. door eigendomsoverdracht van de werktuigen) en de persoonlijke financiële positie voor elkaar meer op de achtergrond blijft.

De onderlinge verdeling van de kosten of de uitgaven voor de gezamenlijke werktuigen is per combinatie nogal verschillend. In de meeste gevallen wordt achteraf een jaarlijkse omslag bepaald of worden jaarlijks van te voren tarieven vastgesteld voor het gebruik van werktuigen van de combinatie. Mede als gevolg hiervan is de reservevorming bij de combinaties verschillend.

Veelal is de verhouding tussen de bedrijfsoppervlakte van de deelnemers de basis voor de eigendomsverhoudingen in het gezamenlijk bezit. Bij bedrijfsgrootteveranderingen kunnen zich hierbij echter moeilijkheden voordoen.

Verrekening van uitgewisselde arbeid via de combinatiekas kwam niet voor; onderlinge verrekening tussen de deelnemers gebeurde bij sommigen wel en bij anderen niet. Voor bepaalde werkzaamheden die steeds door één deelnemer werden uitgevoerd, werden dikwijls tarieven voor het bemande werktuig overeengekomen.

De deelcombinaties nemen min of meer het karakter van een gesloten groep aan. Slechts bij één combinatie zijn een aantal jaren na de opzet 2 nieuwe deelnemers opgenomen. Verzoeken om toetreding na de opzet worden in het algemeen afgewezen. In een combinatie groeit geleidelijk meer onderling begrip en vertrouwen en ontstaat er een persoonlijke band, hetgeen het aanvaarden van nieuwe deelnemers blijkbaar moeilijker maakt. Hierbij komt dat de materiële voorwaarden voor een nieuwe deelnemer moeilijk objectief te bepalen zijn.

Het vaststellen van de basis en de methode van kostenverdeling alsmede het bepalen van ieders aandeel in het gezamenlijke bezit, roepen vragen op, b.v. in geval van bedrijfsvergrotingen of structurele bouwplanwijzigingen van een deelnemer, nadat de "dure" aflossingsjaren van één (of meer) machines voorbij zijn, of bij een dure revisie in een jaar met bouwplannen, die afwijken van normaal. In verband hiermede is het bij een deelcombinatie belangrijk om:

- a. jaarlijks de kosten per machine zo nauwkeurig mogelijk te bepalen; uiteraard kunnen deze verschillen van de uitgaven;
- b. een duidelijk beleid ten aanzien van reservevorming te voeren;
- c. de wijze waarop ieders aandeel wordt vastgesteld duidelijk aan te geven.

Het onder a en b genoemde moet de basis zijn voor de jaarlijkse tarieven of omslagen; c is noodzakelijk om op ieder moment het aandeel van de deelnemers in de soms zeer omvangrijke bezittingen van de combinatie te kunnen vaststellen en tevens voor de eigen fiscale boekhouding.

Als de jaarlijks per machine in rekening gebrachte bedragen gebaseerd zijn op de jaarlijkse kosten van die machine (+ even-

tueel gewenste reservevorming) dan wordt onzes inziens ieders aandeel in de gezamenlijke inventaris het beste weergegeven door het totaal van de betalingen van elke deelnemer voor gebruik van machines van de combinatie. Uit praktische overwegingen zou men hiervoor een bepaalde termijn kunnen kiezen (b.v. de laatste 8 of 10 jaren).

Naast organisatorische gegevens over veelal langere perioden, zijn in dit rapport de bedrijfseconomische resultaten van deelnemende bedrijven over 3 à 5 jaren opgenomen. De bedrijfsgegevens en de resultaten van iedere combinatie zijn vergeleken met het gemiddelde van de groep LEI-bedrijven in het gebied over dezelfde periode (bijlagen D 1 tot en met D 10).

De bewerkingskosten (tabel 2.12 en 2.13) bleken bij alle combinaties lager te zijn dan het gemiddelde van de LEI-groep: de bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden waren op de bedrijven in de combinaties gemiddeld 11,7% lager (spreiding van 4 tot 23%), of wel ongeveer f. 250,- per ha bij een "normaal" bouwplan (ca. 150 BE per ha) en het kostenniveau van 1974/75. Op de bedrijven in de combinaties zijn in het algemeen de arbeidskosten en de kosten voor werk door derden lager en de werktuigkosten veelal hoger dan op de LEI-bedrijven.

Een duidelijke invloed van combinatievorming op de intensiteit van het bouwplan (gemeten in bewerkingseenheden per ha) kon niet worden vastgesteld. In enkele gevallen leidde combinatievorming tot enige extensivering en in andere tot intensivering.

Door verschillende deelnemers werd gesteld, dat hun intensieve bouwplan of specialisatie op consumptie- of pootaardappelen, uiensoorten of dergelijke gewassen, alleen mogelijk was omdat men over de apparatuur, organisatie en mankracht van de combinatie kon beschikken.

Een samenhang tussen combinatievorming en de kg-opbrengsten kon evenmin uit de beschikbare gegevens worden afgeleid.

Het netto-overschot op de bedrijven van deze deelcombinaties was gemiddeld ruim f. 400,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven vooral als gevolg van lagere bewerkingskosten, die in belangrijke mate samenhangen met de onderlinge samenwerking in de combinatie. Of en in hoeverre het resterende deel van het gunstige verschil in netto-overschot eveneens samenhangt met de combinatievorming, is uit de beschikbare gegevens moeilijk af te leiden.

Bedrijfscombinaties

De 7 bestudeerde bedrijfscombinaties (hoofdstuk 3) omvatten in totaal 20 bedrijven (gem. 2,9 bedrijven per combinatie). De oppervlakte van deze combinaties was gemiddeld ca 194 ha (tabel 3.1). Het aantal bedrijven per bedrijfscombinatie was duidelijk kleiner dan dat bij de deelcombinaties; de gemiddelde oppervlakte van de deelnemende bedrijven (67 ha) was aanmerkelijk groter.

De vergaande samenwerking in één exploitatieëenheid gaat hier in verschillende gevallen samen met nauwe familierelaties tussen de deelnemers en/of invaliditeit, hoge leeftijd, of werk buiten het bedrijf van één of meer van hen; in drie van de zeven gevallen was daardoor slechts één van de bedrijfshoofden actief bij de dagelijkse werkuitvoering betrokken. Het ontstaan van bedrijfscombinaties is bevorderd door de bestaande subsidieregeling waarvan in zes van deze zeven gevallen gebruik is gemaakt.

Bij alle bedrijfscombinaties is de basisovereenkomst notariëel vastgelegd. In deze contracten (tabel 3.4):

- a. is de inbreng van ieder van de deelnemers omschreven;
- b. is de vergoeding voor deze inbreng en de winstverdeling vastgelegd;
- c. zijn eventueel nog andere bepalingen opgenomen.

De vergoeding voor het ingebrachte gebruik van grond en gebouwen is in alle gevallen gebaseerd op een normaal pacht-niveau.

Het ingebrachte roerend goed (werktuigen, voorraden, veldinventaris, bedrijfsaandelen in een coöperatie e.d.) is bij alle bedrijfscombinaties via taxatie herleid tot kapitaal-inbreng. De rentevergoeding is veelal gelijk aan die voor de hypotheek of voor langlopende leningen.

De vergoeding voor de door de deelnemers verrichte arbeid is in drie van de zeven overeenkomsten niet afzonderlijk bepaald; de "winst"verdeling houdt hier ook de beloning voor de ingebrachte arbeid in. Bij één combinatie worden de voor de gezamenlijke onderneming bestede uren door iedere deelnemer genoteerd en tegen een tarief vergoed. Bij drie bedrijfscombinaties is er een vergoedingsregeling op jaarbasis voor de ingebrachte arbeid.

Bij de verdeling van het na aftrek van genoemde vergoedingen resterende "saldo" wordt veelal uitgegaan van de ingebrachte oppervlakten; bij 4 van de 7 combinaties wordt daarbij globaal gecorrigeerd voor kwaliteitsverschillen van de grond.

Als de verschillen in ingebrachte oppervlakten en kwaliteit groot zijn, doet zich de vraag voor of vergoeding voor ingebrachte grond op basis van het huidige beheerste pacht-niveau wel billijk is. Ook de verdeling van het exploitatiesaldo - na vergoedingen voor ingebrachte grond, arbeid en kapitaal - op basis van de ingebrachte oppervlakte, roept vragen op (b.v. als één deelnemer veel grond en weinig arbeid, en een ander minder grond en veel arbeid inbrengt). Algemeen objectieve maatstaven zijn hier moeilijk te geven.

De overige bepalingen in de contracten betreffen o.a. het recht van beheer, de beëindiging, en diverse bijzondere regelingen.

Bij één (grote) combinatie met 6 deelnemers, zijn 2 van hen uitgetreden als gevolg van verschillen van inzicht omtrent de verdere ontwikkeling van de bedrijfscombinatie. Een combinatie met 2 bedrijven is in 1976 uiteengevallen wegens persoonlijke tegenstellingen. De 2 bedrijven van respectievelijk 128 en 72 ha worden nu

zelfstandig geëxploiteerd. Bij slechts één bedrijfscombinatie had uitbreiding met 1 nieuwe deelnemer plaats enkele jaren na de oprichting. Bij twee bedrijfscombinaties werd gezamenlijk grond bijgekocht.

De bedrijfseconomische resultaten van de 7 combinaties zijn in bijlagen B 11 t/m B 17 opgenomen.

Eén van de zeven bedrijfscombinaties is verder buiten beschouwing gelaten in verband met de opzet van een gezamenlijke melkveehouderij op grote schaal. Evenals bij de deelcombinaties zijn de resultaten van de bedrijfscombinaties onderling niet vergelijkbaar omdat ze in verschillende gebieden liggen en de waarnemingsperioden uiteenlopen (van 2 tot 5 jaren). De bedrijfsuitkomsten zijn ook hier vergeleken met die van de LEI-bedrijven in dezelfde gebieden over dezelfde perioden.

De bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden van deze zes bedrijfscombinaties waren gemiddeld 16% lager dan van de LEI-bedrijven (gemiddelde oppervlakte van de combinaties 153 ha en van de LEI-bedrijven 46 ha); bij een "normaal" bouwplan (ca 150 BE per ha) komt dit verschil bij een kostenniveau 1974/'75 neer op ongeveer f. 340,- per ha.

De bedrijfscombinaties kenmerken zich door naar verhouding lage arbeidskosten en (zeer) lage kosten voor werk door derden (loonwerk). Ondanks het feit dat voor vrijwel alle werkzaamheden eigen machines aanwezig zijn, zijn de werktuigkosten naar verhouding slechts weinig hoger dan het LEI-gemiddelde.

De verschillen in de bewerkingskosten met die van de LEI-bedrijven zijn bij deze zes bedrijfscombinaties onderling aanzienlijk (nl. van 0 tot 28%). De opzet en uitvoering is niet bij alle combinaties even doelmatig; ook de basisomstandigheden zijn uiteenlopend. De drie combinaties waar alle boeren deelnemen aan de uitvoering van de dagelijkse werkzaamheden, vallen op door zeer lage bewerkingskosten.

Er is geen duidelijke samenhang tussen combinatievorming en intensiteit van het bouwplan gemeten in BE per ha.

De geconstateerde opbrengstverschillen van de gewassen laten geen duidelijke conclusie toe. Op een akkerbouwbedrijf is het kostenniveau eenvoudiger te beoordelen dan het opbrengstniveau; de opbrengsten wisselen immers van jaar tot jaar veel sterker.

Het netto-overschot van de combinaties was gemiddeld over de verschillende waarnemingsperioden f. 280,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven (tabel 3.10), voornamelijk als gevolg van de lage bewerkingskosten bij deze bedrijfscombinaties.

Er zijn grote onderlinge verschillen in bedrijfsuitkomsten van deze combinaties; de drie combinaties waarbij alle boeren deelnemen aan de uitvoering van de werkzaamheden, hadden zeer gunstige resultaten. Aan te nemen valt dat de produktiviteit bij deze combinaties hoog zal zijn, omdat alle werkzaamheden op ieder gewenst moment konden worden uitgevoerd.

Deelcombinaties en bedrijfscombinaties

Op de 16 combinaties van akkerbouwbedrijven - zowel deelcombinaties als bedrijfscombinaties - waren de bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden gemiddeld 14% lager dan op de LEI-bedrijven. Bij een "normaal" bouwplan in de Nederlandse akkerbouw (150 BE/ha) komt dat overeen met ca f. 300,- per ha in 1974/'75.

Deze resultaten komen overeen met die uit andere onderzoeken naar het economische effect van de bedrijfsomvang in de akkerbouw (tabel 2.14). De conclusie is dan ook dat de lagere bewerkingskosten van grote akkerbouwbedrijven, ook door de boer op kleine akkerbouwbedrijven kan worden bereikt door met collega's een combinatie te vormen.

Om deze voordelen op een bedrijf te kunnen verwezenlijken moet echter wel aan één voorwaarde worden voldaan: nl. de gemiddelde oppervlakte van de aan de combinatie deelnemende bedrijven moet voldoende zijn voor een rationele man-grondverhouding. Bij slechts één der 17 combinaties werd op een klein bedrijf met een arbeidsoverschot, door combinatievorming met bedrijven met een arbeidstekort, een volledige en doelmatige arbeidsbesteding bereikt. Volledige verwerkelijking van de voordelen van combinatievorming zal dan ook in de praktijk veelal alleen mogelijk zijn op die bedrijven die niet kleiner zijn dan de man-grondverhouding van een gunstige exploitatieëenheid 1) aangeeft.

De vraag of een deelcombinatie dan wel een bedrijfscombinatie de voorkeur verdient is niet in zijn algemeenheid te beantwoorden (hoofdstuk 4).

Wat de bewerkingskosten betreft heeft een bedrijfscombinatie enig voordeel boven een deelcombinatie. De 10 deelcombinaties hadden in vergelijking met de LEI-bedrijven, een gunstig verschil in bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden van gemiddeld 12%, bij de 6 bedrijfscombinaties was het verschil 16%. De bedrijfseconomische verschillen tussen een deel- en een bedrijfscombinatie behoeven niet groot te zijn omdat:

- a. de produktiviteit van de arbeid in de akkerbouw bepaald wordt door die in de z.g. "knelperioden";
- b. bij een groot aantal werkzaamheden éénmans- of eventueel tweemanswerkmethoden zeer doelmatig zijn;

1) Dit onderzoek biedt geen basis om deze laatste verhoudingen voor de verschillende akkerbouwbedrijfstypen en gebieden nader te formuleren. Dit is alleen mogelijk op grond van speciaal hierop gerichte studies, die voor een deel zijn uitgevoerd (o.a.: Bedrijfseconomische mogelijkheden voor grote akkerbouwbedrijven. "Het Groninger graanbedrijf". LEI-publikatie No. 3.37, oktober 1972.) en voor een deel nog gaande zijn. Binnenkort worden nadere resultaten hiervan gepubliceerd.

- c. het aantal trekkers veelal minstens even groot moet zijn als het aantal arbeidskrachten;
- d. op moderne bedrijven voor de meeste gewassen percelen van voldoende grootte voor een doelmatige bewerking zijn te vormen.

Een belangrijk verschil tussen beide combinatievormen is dat bij een deelcombinatie de teelttechniek en het hiermee samenhangende opbrengstniveau van de gewassen alsmede de afzet van de produkten voorbehouden blijven aan de deelnemer individueel; bij een bedrijfscombinatie beslist het collectief. Hieromtrent kan, naar gemeend wordt, niet tot objectieve waarde-oordelen worden gekomen en gelden alleen persoonlijke maatstaven.

Vele deelnemers bleken zich in hoge mate onafhankelijk te voelen. Het bij combinatievorming noodzakelijke overleg met enkele zelf gekozen partners op het terrein van de bedrijfsorganisatie wordt blijkbaar niet als een belangrijk verlies aan zelfstandigheid ervaren.

De conclusie is dat combinatievorming, zowel economisch als organisatorisch en sociaal, gunstig is voor de deelnemende bedrijven. Op grond van de gegevens en ervaringen van deze combinaties gelden voor het optimaal functioneren van een combinatie de volgende voorwaarden:

- a. een bepaalde minimumgrootte van de deelnemende bedrijven;
- b. een persoonlijk vertrouwen tussen de deelnemers onderling en, voor een bedrijfscombinatie bovendien;
- c. een mentale harmonie tussen de deelnemers.

De rechtsvorm van de onderneming in verband met combinatievorming

Ten slotte is in hoofdstuk 5 een korte beschouwing gewijd aan de rechtsvorm van de onderneming bij combinatie van bedrijven. De bestudeerde combinaties functioneerden alle als een maatschap. Het vormen van een nieuwe rechtspersoon (B.V. of N.V.) is in enkele gevallen overwogen maar niet gerealiseerd. Een van de deelcombinaties is later een coöperatieve vereniging geworden.

De conclusie is dat er bedrijfseconomisch gezien op korte termijn geen en op lange termijn wel verschil is tussen een bedrijfscombinatie als maatschap en als een nieuwe rechtspersoon (N.V., B.V., of dergelijke) waarin ook de gebruiksrechten van de grond zijn ingebracht. Ingeval van een B.V. of N.V. kan worden verwacht dat te zijner tijd leiding en werkers in de onderneming minder direct bij de resultaten van de produktie betrokken raken. Dit moet als een nadeel worden gezien.

Een maatschap is juridisch een minder vaste binding dan een N.V. of B.V. Eventuele beëindiging van een maatschap houdt niet in dat op economisch minder gunstige exploitaties moet worden teruggevallen. Bij maatschapsvorming is er steeds de mogelijkheid tot hergroepering en aanpassing.

Voor de financiering heeft de N.V. of B.V. in het algemeen meer mogelijkheden dan de maatschap, omdat via aandelen risicodragend kapitaal van derden kan worden aangetrokken. Voor een landbouwonderneming echter is het plaatsen van aandelen moeilijk of niet mogelijk o.a. door het over het algemeen lage directe rendement van het kapitaal, de grote afhankelijkheid van de resultaten van de individuele bekwaamheden van maar één persoon of slechts enkele personen en de onzekerheid over de verhandelbaarheid van de aandelen.

Bij de persoonlijke ondernemingsvorm in de landbouw is er bij de ondernemers een grote bereidheid om hun gehele financieringspotentie in te zetten, ondanks een te verwachten laag direct rendement. Als beweegredenen hiervoor worden vooral gezien: het beroepshalve ondernemer in de landbouw te willen zijn voor het behalen van een bepaalde arbeidsopbrengst, en eventuele vermogensgroei in de onderneming die aan hemzelf ten goede komt. De bedrijfsontwikkeling in de landbouw is daarbij, naar gemeend wordt tot dusver in het algemeen niet belemmerd door financieringsproblemen.

De conclusie is dan ook dat bij combinatievorming een nieuwe rechtspersoon (B.V., N.V.) bedrijfseconomisch geen voordelen biedt, en voor de financiering in feite niet meer mogelijkheden biedt dan een maatschap.

Andere rechtsvormen dan een maatschap hebben ook juridisch en fiscaal consequenties, die inschakeling van deskundigen op dit terrein nodig maken.

Bij geen van de combinaties heeft het ontbreken van rechtspersoonlijkheid bezwaren opgeleverd (bij credietverlening, lidmaatschappen van bedrijfsverenigingen, bij coöperaties enz.).

Fiscale voordelen van een B.V. of N.V. zijn in het algemeen alleen bij inkomens boven een bepaald (hoog) niveau te verwachten.

Ook op het terrein van de sociale verzekeringen blijkt er weinig aanleiding te zijn voor een andere conclusie dan dat bij combinatievorming van akkerbouwbedrijven, een overeenkomst op basis van een maatschap of vennootschap onder firma in het algemeen de voorkeur verdient.

BIJLAGEN D 1 T/M D 10

Bijlage I Deelcombinatie DI

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht DI)

Combinatie I omvat 3 veenkoloniale bedrijven op dalgrond van 22 à 27 ha (totale oppervlakte 72 ha). Fabrieksaardappelen en granen namen in de beschouwde periode (1 mei 1969-1973) ieder bijna 50% van het areaal in beslag op elk van de bedrijven. Suikerbieten waren alleen het laatste jaar van betekenis; op de LEI-bedrijven werden over de hele periode meer suikerbieten verbouwd.

Naast de 3 boeren waren geen vaste arbeidskrachten aanwezig. De graanoogst, de verwerking van het stro na het persen en de oogst van de aardappelen werden gezamenlijk uitgevoerd. De werktuigen hiervoor zijn in combinatie aangeschaft. Bij de aardappeloogst was nog een vierde bedrijf ingeschakeld. Machines voor kunstmest strooien, zaaien en sproeien, een kipwagen en enkele werktuigen voor grondbewerking zijn eveneens gezamenlijk bezit. Hiermee wordt ook individueel gewerkt. Het poten van de aardappelen gebeurde aanvankelijk ook met één gezamenlijke machine. Na de overgang van 33 naar 50% aardappelen werd op ieder bedrijf weer een eigen pootmachine aangeschaft. Aan het eind van de waarnemingsperiode (1972/1973) was 45% van de werktuigeninventaris (naar waarde gemeten) in combinatie.

De LEI-bedrijven in het gebied waren in deze periode gemiddeld ca. 37 ha en deze combinatiebedrijven ca. 24 ha.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten van de combinatie waren naar verhouding laag. Gemeten per 100 bewerkingsseenheden (BE) bereikten deze kleine bedrijven een niveau dat gemiddeld f 40,- lager was dan op de LEI-bedrijven en f 30,- (dit is ruim 3%) hoger dan op de grote studiebedrijven van gemiddeld ca. 114 ha. Het blijkt dat de bewerkingskosten van bedrijf A relatief minder gunstig waren. De oorzaak was hier de allengs meer meewerkende zoon-opvolger. Dit beïnvloedde de arbeidskosten ongunstig.

De combinatie als geheel kenmerkt zich in vergelijking met de LEI-groep door lagere arbeidskosten (op basis van door de boeren gewerkte uren), lagere kosten van werk door derden (loonwerk) en hogere werktuigkosten. In deze verhoudingen kan een effect van de mechanisatie door samenwerking worden gezien. Uit het berekende loon is af te leiden dat de boeren op de samenwerkende bedrijven ca. 25% minder uren hebben gewerkt dan gemiddeld op de LEI-bedrijven is opgegeven.

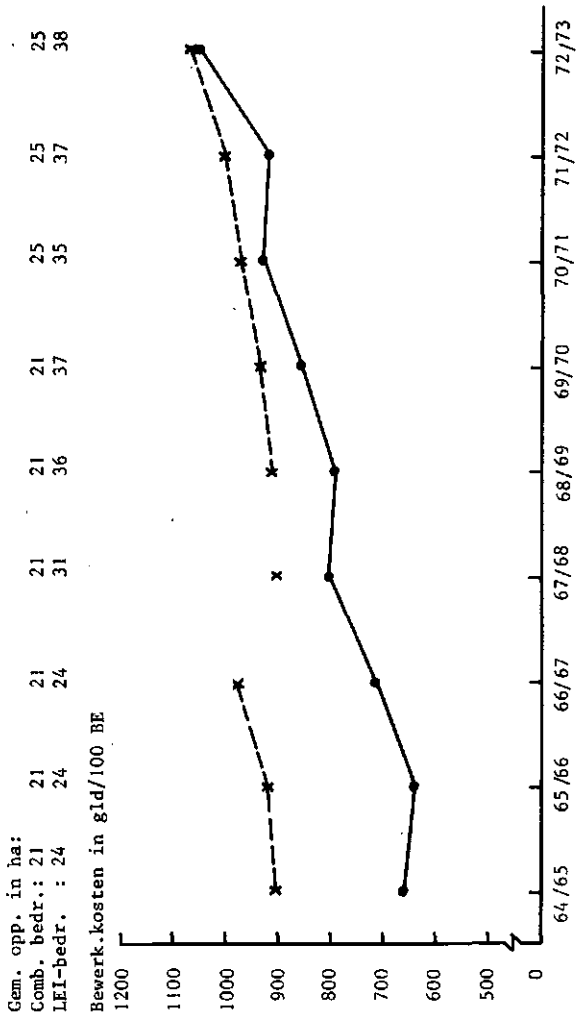
Verder valt op te merken dat door de combinatievorming organisatieproblemen bij de werkuitvoering op deze eenmansbedrijven niet voor kwamen en dat risico's er door werden beperkt. Dit laatste bij het eventueel tijdelijk uitvallen door ziekte van de boer.

Van deze groep samenwerkende bedrijven zijn van 1964 af - het begin van de combinatie - een aantal gegevens bekend 1). In figuur 1 is het verloop sindsdien van de bewerkingskosten weergegeven. (Opm.: de groep LEI-bedrijven in de Veenkoloniën is tussen 1966 en 1968 van structuur gewijzigd. De gemiddelde oppervlakte kwam daardoor in 1968 50% hoger uit dan in 1966. De gegevens van 1966 t/m 1968 van de LEI-bedrijven geven daarom geen algemene ontwikkeling weer).

We zien in figuur 1 dat de combinatiebedrijven in de eerste jaren een zeer gunstig niveau van de kosten voor bewerking bereikten. Deze waren f 250,- à f 275,- per 100 BE lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven; dit is meer dan f 300,- per ha lager bij een zelfde bouwplan. De bedrijven van de combinatie hadden ongeveer dezelfde oppervlakte als de LEI-bedrijven in die periode. Na 1967 is het verschil met de toen grotere LEI-bedrijven kleiner. Door het meer gaan meewerken van een zoon-opvolger op één van de bedrijven is het gunstige verschil in bewerkingskosten voor de combinatiebedrijven gemiddeld allengs geringer geworden.

1) Intern rapport no. 264 PAW: L. Nieuwenhuyse.

Grafiek 1. Ontwikkeling van de bewerkingskosten van Combinatie D 1 (●—●—●)
 t.o.v. die van de LEI-bedrijven (*---*---*)

Gem. opp. in ha:

Comb. bedr.: 21

LEI-bedr.: 24

21

24

21

24

25

25

21

21

21

21

25

25

37

37

35

35

38

38

Bewerk.kosten in gld/100 BE

1200

1100

1000

900

800

700

600

500

0

64/65

65/66

66/67

67/68

68/69

69/70

70/71

71/72

72/73

De opbrengsten

De totale opbrengsten per ha zijn op de combinatiebedrijven ca. f 230,- per ha (dit is ca. 8%) hoger dan op de LEI-bedrijven. De belangrijkste oorzaak hiervan is het 20% hogere niveau van de kg-opbrengsten van fabrieksaardappelen. Haver leverde op deze bedrijven 15% meer op. Van andere gewassen is het aantal waarnemingen gering. Verder werd door de combinatie jaarlijks ca. f 3000,- voor werk voor derden ontvangen hetgeen de totale opbrengsten met ruim f 40,- per ha heeft verhoogd.

Een relatief hoog opbrengstniveau van fabrieksaardappelen en haver geldt voor ieder van de combinatiebedrijven. Verschillende factoren kunnen hiertoe uiteraard hebben bijgedragen. De pacht (betaald of getaxeerd, het laatste als het eigen bedrijf betrof) was gemiddeld f 58,- per ha hoger dan van de LEI-bedrijven. Dit wijst op een betere kwaliteit van de grond van de bedrijven van de combinatie. De boeren zelf zijn van mening dat de opbrengsten van de gewassen door de intensieve samenwerking gunstig zijn beïnvloed.

Gaan we de verhoudingen van de opbrengsten over een langere periode na dan krijgen we het volgende:

		Gem. opbrengsten in kg per ha		
		bedrijven DI	LEI-bedrijven	verschil
fabrieksaardappelen:	1965 t/m 1968	44974	38500	6474
	1969 t/m 1972	53088	44350	8738
haver:	1965 t/m 1968	4891	4670	221
	1969 t/m 1972	4845	4200	645

Deze gegevens wekken de indruk dat de opbrengstverschillen in de loop der jaren ten gunste van de samenwerkende bedrijven zijn toegenomen. Een gunstige invloed van de samenwerking op de opbrengsten is dus niet geheel onwaarschijnlijk.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot per ha was op de combinatiebedrijven gemiddeld ruim f 400,- hoger dan op de LEI-bedrijven. Er viel ieder jaar een duidelijk verschil ten gunste van de samenwerkende bedrijven te constateren. De arbeidsopbrengsten van de boeren lagen iets hoger dan bij de LEI-groep ondanks een bijna 13 ha kleinere oppervlakte en ca. 25% minder arbeidsuren.

Deze intensief samenwerkende bedrijven hebben dus gunstige resultaten bereikt door lage kosten en hoge opbrengsten van de verbouwde gewassen.

Op deze eenmansbedrijven is in de loop van de jaren arbeid vrijgekomen door de mechanisatie. Dit heeft hier niet geleid tot een intensiever bouwplan. Er werden daarentegen minder suikerbieten verbouwd dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Er mag hier enige samenhang met de relatief reeds gunstige bedrijfsresultaten, mede door de samenwerking, worden gezien.

Het verloop van de bewerkingskosten van het begin van de combinatievorming af wijst erop dat deze alleen door intensieve samenwerking op kleinere bedrijven niet blijvend op een gunstig niveau gehouden kunnen worden bij een voortgaande stijging van arbeidskosten.

Deelcombinatie D1 (gem. 1 mei 1969-1973)

	Combinatie van 3 bedrijven (samen + 72 ha)				Gem. v/d LEI-bedr. (meer dan 35 bedr.)	Gem. van 9 grote studie- bedrijven
	a	b	c	gem.		
Bedrijfs grootte in ha	21,96	23,18	27,21	24,12	36,93	113,80
Aantal BE per ha	131	135	125	130	143	128
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,5	1,1	1,0	1,2	1,6	3,7
Aantal ha per v.a.k.	15,63	21,35	25,85	20,94	24,12	31,95
Aantal BE per v.a.k.	2037	2883	3236	2719	3363	4077
Nieuwwaarde inventaris in gld./ha	1817	1676	1581	1691	1574	1705
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE						
Arbeid	625	447	362	478	514	410
Werk door derden	204	240	220	221	266	251
Werktuigen	249	270	256	259	218	267
Totaal	1078	957	838	958	998	928
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	356	323	358	346	288	318
Bedrijfsresultaten (pacht- basis)						
Totale opbrengsten per ha in gld.	3021	3239	2996	3085	2857	2815
Totale kosten per ha in gld.	2395	2601	2132	2376	2557	2303
Netto-overschot per ha in gld.	626	638	864	709	300	512
Netto-overschot per bedrijf in gld.	13758	14878	24648	17761	13138	56081
Berekend loon boer in gld.	11440	12594	11360	11798	15725	7077
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	25198	27472	36008	29559	28863	63158
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	22220	26998	34844	28020	24763	32940
Opbrengst per f100,- kosten	127	125	141	131	112	123
Gewasopbrengsten in kg per ha						
(Zomer-)tarwe	3668	4085	3960	3904	3858	3906
Haver	4738	5090	4706	4845	4200	4605
Fabrieksaardappelen	51074	54930	53260	53088	44350	48568
Bouwplan in % bouwland						
Granen	47	48	50	48	44	41
Aardappelen	50	50	49	50	49	49
Suikerbieten	3	2	1	2	7	3
Overige gewassen	-	-	-	-	-	7

Werktuigen van combinatie D1
(opgericht in 1964)

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Aardappelpootmachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x			
Wiedgarnituur	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
8-velds zigzagege			x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Trekkerzaamachine				x	x	x	x	x	x	x	x	x
Centrifugaal kunstmeststrooier				x	x	x	x	x	x	x	x	x
Truitandcultivatoren				x	x	x	x	x	x			
Harkkeerder				x	x	x	x	x	x	x	x	x
Maaidorser				x	x	x	x	x	x	x	x	x
Balenlader				x	x	x	x	x	x	x	x	x
Schotelstrooier					x	x	x	x	x	x	x	x
Schoonlandegge						x	x	x	x	x	x	x
Kipwagen							x	x	x	x	x	x
Aardappelrooimachine								x	x	x	x	x
Bietenwiedgarnituur								x	x	x	x	x
Spuitmachine										x	x	x
Totaal aankoopbedrag in gld.	2310	2310	2750	29800	32450	32770	32770	51685	51685	52465	52465	53365

Bijlage 2 Deelcombinatie D2

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D2)

Deze combinatie omvat 3 akkerbouwbedrijven van veenkoloniaal type op zandontginningsgrond. In 1969 waren de bedrijven 41, 37 resp. 32 ha (totaal 110 ha). Door bedrijfsvergrotingen in de volgende jaren bedroeg de oppervlakte in 1973 resp. 62, 46 en 38 ha (totaal 146 ha). Het bouwplan onderscheidt zich door iets meer suikerbieten als gemiddeld in het gebied.

De graan- en stro-oogst en de oogst van aardappelen gebeurt gezamenlijk. De werktuigen hiervoor zijn gemeenschappelijk evenals de zaai- en sproeiapparatuur en een kipwagen. Trekkers, werktuigen voor de grondbewerking en aardappelpootmachines worden individueel geëxploiteerd. Bij het rooien van de suikerbieten en bij de grondontsmetting is een loonwerker ingeschakeld. Met de werktuigen van de combinatie wordt ook werk voor derden uitgevoerd. Naar waarde gemeten is ca. 50% van de inventaris in de combinatie opgenomen.

Op 2 van de 3 bedrijven (a en c) is nog een neventak aanwezig in de vorm van ca. 10000 legkippen elk. Deze worden op ieder bedrijf door een speciale arbeidskracht verzorgd; deze verricht op geen der bedrijven werkzaamheden in de akkerbouw van betekenis. De neventak valt buiten de samenwerking en is daarom niet in de gegevens opgenomen.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) op de samenwerkende bedrijven zijn laag (a en c) tot zeer laag (b), ook in vergelijking met de grote studiebedrijven. Het voordelige verschil met de LEI-bedrijven bedraagt f 240,- per 100 BE (23%) dit is bij een gemiddeld bouwplan in dit gebied ca. f 350,- per ha. De bewerkingskosten van de combinatiebedrijven kenmerken zich ten opzichte van de LEI-groep door lagere arbeidskosten, lagere kosten voor loonwerk en hogere werktuigkosten. De produktiviteit van de arbeid op deze bedrijven is hoog. Het aantal BE per v.a.k. ligt 50% hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven.

De omvang van het voor derden uitgevoerde werk (4 à 6000 gulden per bedrijf) is, behalve voor de bedrijfsopbrengsten, ook van invloed op de bewerkingskosten per 100 BE. Het aantal BE is hierdoor met 13 à 14 BE per ha verhoogd, dit is een verhoging van 9 à 10% van het aantal BE van het eigen bedrijf. Het effect hiervan op de bewerkingskosten per 100 BE is procentueel geringer omdat de bewerkingskosten, wat het absolute niveau betreft (in gulden per bedrijf dus) stijgen door werk voor derden. Vastgesteld kan dus wel worden dat het zeer lage niveau van bewerkingskosten hier voor een deel direct samenhangt met de combinatievorming en voor een deel indirect door de uitvoering van werk voor derden.

De investering in werktuigen is gemiddeld f 250,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven, dit is f 10000,- op een 40 ha-bedrijf.

Organisatieproblemen bij de werkuitvoering zijn door de onderlinge samenwerking opgelost.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van fabrieksaardappelen en haver op de combinatiebedrijven liggen iets lager of op ongeveer een zelfde niveau als bij de LEI-groep. De opbrengsten van de suikerbieten liggen duidelijk lager.

Op twee punten moet hierbij worden gewezen. Hoewel dit hier in de grond- en gebouwenkosten (getaxeerde of betaalde pacht) niet tot uiting komt moet het opbrengend vermogen van de meest lichte zandgronden op deze combinatiebedrijven ongetwijfeld iets lager worden aangeslagen dan gemiddeld op veenkoloniale gronden. Met name de gevoeligheid voor droogte is er groter. Verder betref de bedrijfsvergroting, die in de waarnemingsperiode op alle drie bedrijven plaats-

vond, meestal percelen in minder goede conditie. De lagere opbrengsten - vooral van suikerbieten - en het niet verbouwen van tarwe (op de veenkoloniale LEI-bedrijven gemiddeld 18%) hangen hier met het bovenstaande samen.

Enige aanwijzing omtrent een mogelijk effect van de intensieve samenwerking op de opbrengsten kan hier moeilijk worden verkregen.

Het voor derden verrichte werk met de opraappers, de maaidorser en de aardappelrooimachines van de combinatie heeft de bedrijfsopbrengsten gemiddeld met ca. f 140,- per ha verhoogd.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot is op de samenwerkende bedrijven ca. f 150,- per ha hoger dan van de LEI-groep. Het gunstige niveau van de bewerkingskosten geeft hier de doorslag. De opbrengsten-kostenverhouding van de combinatiebedrijven komt vrij sterk overeen met die van de grote studiebedrijven.

Tussen de bedrijven van de combinatie onderling is een vrij groot verschil in netto-overschot te constateren. Dit is voor een belangrijk deel veroorzaakt door opbrengstverschillen. Bedrijf a verbouwt de meeste suikerbieten en haalt hiervan de hoogste opbrengsten. In de oppervlakte van bedrijf c is ca. 3 ha - niet scheurbaar - grasland begrepen met lage opbrengsten (weidevee).

Deelcombinatie D2 (gem. 1 mei 1968-1974)

	Combinatie van 3 bedrijven (samen + 129 ha)				Gem. v/d LEI-bedr. (meer dan 35 bedr.)	Gem. van 9 grote studie- bedrijven
	a	b	c	gem.		
Bedrijfsoppervlakte in ha	52,73	42,82	33,18	42,91	37,50	115,15
Aantal BE per ha	153	151	142	149	144	129
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,5	1,1	1,0	1,2	1,5	3,6
Aantal ha per v.a.k.	35,6	40,5	32,0	36,0	25,0	33,3
Aantal BE per v.a.k.	5453	6112	4537	5367	3498	4310
Nieuwwaarde inventaris in gld./ha	1867	1809	1956	1877	1627	1711
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE						
Arbeid	310	260	358	309	541	422
Werk door derden	232	194	194	207	268	257
Werktuigen	269	253	322	281	228	270
Totaal	811	707	874	797	1037	949
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	316	272	339	309	299	325
Bedrijfsresultaten (pacht- basis)						
Totale opbrengsten in gld. per ha	2936	2713	2619	2756	2940	2882
Totale kosten in gld. per ha	2399	2265	2333	2332	2664	2375
Netto-overschot in gld. per ha	537	448	286	424	276	507
Netto-overschot in gld. per bedrijf	27746	19027	9121	18631	12303	55584
Berekend loon boer in gld.	14738	16227	16208	15724	17519	8531
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	42484	35254	25329	34355	29822	64115
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	36425	33798	25063	31762	26023	34624
Opbrengst per f 100,- kosten	123	120	113	119	111	122
Gewasopbrengsten in kg per ha						
Haver	3848	4051	4215	4038	4230	4553
Fabrieksaardappelen	43153	41843	43657	42884	44440	48235
Suikerbieten	42873	35086	38311	38757	44050	43909
Bouwplan in % bouwland						
Granen	32	38	40	37	43	40
Aardappelen	52	52	50	51	49	49
Suikerbieten	16	10	10	12	7	5
Overige gewassen	-	-	-	-	1	6

Werktuigen van combinatie D2
(opgericht in 1960)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Maaidorser	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Opraappers	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Spuitmachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Aardappelschoffeln	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Werktuigenloods			x	x	x	x	x	x	x	x	x				
Zaaimachine				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Klauwlander				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Suikerbietenschoffeln				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Wegschaaf							x	x	x	x	x	x	x	x	x
Precisiezaaimachine							x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kipwagen								x	x	x	x	x	x	x	x
2 aardappelrooiers							x	x	x	x	x	x	x	x	x
Frontlander								x	x	x	x	x	x	x	x
Hogedrukspuit								x	x	x	x	x	x	x	x
Onkruidegge													x	x	x
Schoffeln													x	x	x
Totaal aankoopbedrag in gld.	56373 88013 89648 105648 119298 122057 122057 122057 122057														

Typering van de samenwerking en van de bedrijven (zie ook overzicht D3)

Deze combinatie omvat 4 veenkoloniale akkerbouwbedrijven van resp. 16, 24, 24 en 44 ha (totaal 108 ha). Bij de opzet van de samenwerking (1966) was alleen op het grootste bedrijf naast de boer nog een vaste man aanwezig. De laatste jaren is dit niet meer het geval. Op de beide 24 ha-bedrijven zijn de boeren niet steeds of onregelmatig voor de werkuitvoering beschikbaar in verband met nevenwerkzaamheden buiten het bedrijf. De aanleiding tot de samenwerking is de op de individuele bedrijven bestaande problemen (resp. arbeidstekort of -overschot) door het vormen van een combinatie op te lossen en tevens tot een goede en voordelige werkuitvoering te komen. De boer van het kleinste bedrijf verricht via de combinatie ook veel werkzaamheden op de andere bedrijven. Bij werkzaamheden waar meerdere personen voor een goede uitvoering nodig zijn werken de boeren gemeenschappelijk.

Het bouwplan bestaat uit fabrieksaardappelen, suikerbieten en graan en kenmerkt zich door meer suikerbieten en minder graan dan gemiddeld in het gebied.

Op de individuele bedrijven zijn alleen een trekker en werktuigen voor grondbewerking gehandhaafd. Naast één trekker zijn de werktuigen voor de graanoogst, het aardappelrooien, zaaien, poten en spuiten gemeenschappelijk evenals een kipwagen, balenlader, voorlader en enkele andere hulpwerktuigen. Naar waarde gemeten is ca. 50% van de inventaris gemeenschappelijk. Bij het stropersen, het zaaien en rooien van suikerbieten en grondontsmetting is een loonwerker ingeschakeld.

Naast gegevens omtrent opzet, organisatie en werkuitvoering van de combinatie als geheel zijn van twee bedrijven volledige bedrijfseconomische gegevens over 4 jaren beschikbaar.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) zijn op deze bedrijven van de combinatie (gem. 20 ha) ca. f 100,- lager geweest dan van de LEI-bedrijven (gem. 37 ha). Deze kleine bedrijven bereikten door de combinatie (totaal 108 ha) nog een iets lager niveau als de grote studiebedrijven (gem. 114 ha).

De bewerkingskosten per 100 BE op deze twee bedrijven van de combinatie zijn vrijwel gelijk. De onderlinge verhoudingen tussen de kosten van arbeid, werk door derden en werktuigen op de bedrijven, lopen echter nogal uiteen. Het verschil in oppervlakte speelt hierbij een rol. Verder is de boer van het kleinste bedrijf bij aanzienlijk meer werkzaamheden op de andere bedrijven van de combinatie ingeschakeld als omgekeerd. De interne verrekening hiervan heeft de totale opbrengsten op bedrijf a verhoogd met gemiddeld f 315,- per ha en het aantal bewerkingseenheden met 45 per ha. Ook dit heeft uiteraard effect op de verhoudingen bij de bewerkingskosten per 100 BE.

De naar verhouding lage arbeidskosten op deze kleine combinatiebedrijven zijn mede ontstaan doordat de boeren resp. ca. 20 en 30% minder arbeidsuren hebben besteed dan die van de LEI-groep. We leiden dit globaal af uit de berekende lonen die op de opgegeven arbeidsuren zijn gebaseerd.

Voor bedrijf b was beperking van de eigen arbeidsbesteding op het bedrijf een doelstelling in verband met het aanvaarden van een nevenfunctie door de boer. De combinatievorming heeft voor de boer op bedrijf a geleid tot meer mogelijkheden voor doelmatige arbeidsbesteding dan het eigen bedrijf alleen biedt.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten per ha van alle gewassen zijn op deze combinatie-bedrijven duidelijk hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Hierdoor én door meer suikerbieten in het bouwplan zijn de gemiddelde geldopbrengsten per ha op de combinatiebedrijven ca. f 170,- tot meer dan f 400,- hoger. Zoals reeds is op-

gemerkt zijn de bedrijfsopbrengsten op bedrijf a daarnaast verhoogd met ruim f 300,- per ha door werkuitvoering op de andere combinatiebedrijven.

Het iets hogere niveau van de grond- en gebouwenkosten op deze combinatiebedrijven - althans in vergelijking met de LEI-bedrijven - kan samenhangen met een iets betere grondkwaliteit. Het is in verband hiermee moeilijk om aan te geven of en in welke mate de hogere gewasopbrengsten mede zijn toe te schrijven aan de intensieve samenwerking.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot op deze combinatiebedrijven is resp. ca. f 300,- en f 500,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Het is ook duidelijk hoger dan op de grote studiebedrijven.

De arbeidsopbrengst van de ondernemers op deze kleine bedrijven van de combinatie is ca. f 3400,- dit is ca. 10% lager dan op de LEI-bedrijven bij ca. 25% minder bestede uren. In het totaal van de bedrijfsresultaten weegt een resp. 13 en 20 ha kleinere bedrijfsoppervlakte hier uiteraard zwaar.

Een verschil van gemiddeld ca. 45% in bedrijfsoppervlakte is wat totale arbeidsopbrengst van de boer betreft dus voor een belangrijk deel gecompenseerd door hogere gewasopbrengsten, een intensiever bouwplan, lagere bewerkingskosten en door het aanvullen van een arbeidstekort op enkele bedrijven met het arbeidsoverschot op een ander bedrijf.

De bijzondere problemen bij de werkuitvoering en organisatie op ieder van de vier bedrijven zijn verder door de combinatievorming volledig opgelost.

Deelcombinatie D3 (gem. 1 mei 1969-1973)

	Combinatie van 4 bedrijven (samen + 108 ha)			Gem. v/d LEI-bedr. (meer dan 35 bedr.)	Gem. van 9 grote studie- bedrijven
	a	b	gem.		
Bedrijfsoppervlakte in ha	16,18	23,96	20,07	36,93	113,80
Aantal BE per ha	183	144	164	143	128
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,2	1,1	1,2	1,6	3,7
Aantal ha per v.a.k.	13,92	22,33	18,13	24,12	31,95
Aantal BE per v.a.k.	2549	3211	2880	3363	4077
Nieuwwaarde inventaris in gld./ha	1846	1860	1853	1574	1705
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE					
Arbeid	523	397	460	514	410
Werk door derden	210	253	231	266	251
Werktuigen	163	251	207	218	267
Totaal	896	901	898	998	928
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	303	322	313	288	318
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)					
Totale opbrengsten per ha in gld.	3613	3024	3319	2857	2815
Totale kosten per ha in gld.	2822	2414	2618	2557	2303
Netto-overschot per ha in gld.	791	610	701	300	512
Netto-overschot per bedrijf in gld.	12791	14585	13688	13138	56081
Berekend loon boer in gld.	12728	10787	11757	15725	7077
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	25519	25372	25445	28863	63158
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	24552	26423	25488	25763	32940
Opbrengst per f 100,- kosten	128	126	127	112	123
Gewasopbrengsten in kg per ha					
Zomertarwe (oogst 1969 t/m '71)	4226	4276	4251	4010	4060
Haver (oogst 1969 t/m '71)	5085	4503	4794	4147	4594
Fabrieksaardappelen	50204	47462	48833	44350	48568
Suikerbieten	47608	48160	47884	43175	43543
Bouwplan in % bouwland					
Granen	26	34	30	44	41
Fabrieksaardappelen	50	49	50	49	49
Suikerbieten	24	17	20	7	3
Overige gewassen	-	-	-	-	7

Werktuigen van combinatie D3
(opgericht in 1966)

	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Tractor	x	x	x	x	x	x	x	x
Zaaimachine	x	x	x	x	x	x	x	x
Spuitmachine	x	x	x	x	x	x	x	x
Benzinetank	x	x	x	x	x	x	x	x
Schoonlandegge	x	x	x	x	x	x	x	x
Aardappelpootmachine	x	x	x	x	x	x	x	x
Harkkeerder	x	x	x	x	x	x	x	x
Maaidorser	x	x	x	x	x	x	x	x
Balenlader	x	x	x	x	x	x	x	x
Voorlader	x	x	x	x	x	x	x	x
Aardappelrooier	x	x	x	x	x	x	x	x
Kipwagen	x	x	x	x	x	x	x	x
Woeler	x	x	x	x	x	x	x	x
Taludmaaiër	x	x	x	x	x	x	x	x
Voorlader	x	x	x	x	x	x	x	x
Wiedgarnituur		x	x	x	x	x	x	x
Compressor		x	x	x	x	x	x	x
Slijpmachine			x	x	x	x	x	x
Egge			x	x	x	x	x	x
Lasapparaat			x	x	x	x	x	x
Kunstmeststrooier			x	x	x	x	x	x
Totaal aankoop- bedrag in gld.	80916	83574	86040	88910	88910	95985	102225	102225

Bijlage 4 Deelcombinatie D4

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D4)

De combinatie omvat 5 akkerbouwbedrijven en 2 gemengde bedrijven van 37 tot 51 ha op de westelijke zeeklei. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte bedraagt ca. 40 ha en de totale oppervlakte van de combinatie is ca. 270 ha. Het zijn hakvruchten-graanbedrijven met een belangrijke pootaardappelteelt. De verbouw van graszaden is op verschillende bedrijven van belang. De bouwplannen worden individueel vastgesteld.

Het begin is een spuitcombinatie geweest die 5 bedrijven in 1954 vormden. De samenwerking is daarna uitgegroeid tot 7 bedrijven die een trekker met opgebouwde spuitmachine, een precisiezaaimachine, enkele bietenrooimachines, twee opraappers en een aantal speciale werktuigen voor grondbewerking en diverse hulpwerktuigen gezamenlijk aanschaffen. Ca. 20% van de waarde van de inventaris was daarmee opgenomen in deze grote combinatie.

De aardappelteelt, op verschillende van de bedrijven intensieve pootaardappelverbouw op basis van stamselectie, is niet in de grote combinatie opgenomen. De deelnemers aan de grote combinatie werken bij de aardappelteelt allen weer samen in kleine combinaties van steeds twee bedrijven met een gezamenlijke rooimachine en veelal ook een gezamenlijke sorteermachine. De organisatie hiervan in de grote combinatie zou, naar het oordeel van de deelnemers, niet doelmatig zijn. Omdat het maaidorsen (granen en graszaden) samenvalt met de oogst van de pootaardappelen is ook dit niet in de grote combinatie opgenomen. Het maaidorsen gebeurt individueel met inschakeling van een loonwerker.

Op 3 van de 7 bedrijven was aan het eind van de waarnemingsperiode nog een vaste man naast de boer aanwezig. Alle spuitwerk op de bedrijven gebeurt door een en dezelfde man; voor het bietenrooien en het opraappersen zijn ieder twee chauffeurs aangewezen. Bij de afvoer van bieten en stro wordt over en weer met arbeid, trekkers en wagens samengewerkt; met andere gezamenlijke werktuigen wordt individueel gewerkt.

Naast organisatorische gegevens van het geheel zijn van twee bedrijven over een 4-tal jaren bedrijfsgegevens opgenomen.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten van de bedrijven a en b zijn naar verhouding laag. Ze zijn resp. f 178,- en f 158,- per 100 bewerkingseenheden (BE) lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven in het gebied (dit is resp. 18 en 16% lager). Bij een bouwplan als op de LEI-bedrijven (ca. 160 BE per ha) bedraagt dit f 250,- à f 285 per ha. De oorzaak vormen vooral de lagere kosten voor werk door derden en lagere werktuigkosten. De arbeidskosten per 100 BE op deze twee bedrijven komen niet of maar weinig lager uit dan gemiddeld bij de LEI-groep. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de aardappelteelt op deze combinatiebedrijven geheel bestaat uit pootaardappelen voor een belangrijk deel op basis van stamselectie. Dit is een naar verhouding arbeidsintensieve pootaardappelteelt. De aardappelteelt op de LEI-bedrijven omvat gemiddeld 43% pootaardappelen en 57% consumptieaardappelen.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten per ha van pootaardappelen en bieten van deze combinatiebedrijven liggen duidelijk lager dan het gemiddelde van de LEI-bedrijven; de opbrengsten van graan zijn hoger (zomergerst) of ongeveer gelijk (wintertarwe). Voor een verklaring van deze opbrengstverhoudingen moet in de eerste plaats aan de kwaliteiten van de grond gedacht worden. Deze moeten voor de combinatiebedrijven lager worden aangeslagen dan gemiddeld in het gebied. De genoteerde pachtbedragen geven hier ook enige aanwijzing (f 56,- per ha lager dan gemiddeld van de LEI-bedrijven).

Onlangs de lagere kg-opbrengsten van pootaardappelen en suikerbieten zijn

de geldopbrengsten per ha op de combinatiebedrijven a en b iets hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Dit vindt zijn oorzaak in het intensievere bouwplan (minder graan, meer aardappelen, graszaadteelt). Bedrijf a ontving verder gemiddeld ca. f 140,- per ha bij de interne verrekening van de onderlinge samenwerking.

De gemiddelde geldopbrengst van de pootaardappelen op de bedrijven a en b bedroeg over deze 4 jaren (1969 t/m 1972) resp. f 7034,- en f 6631,-; die van pootaardappelen en van consumptieaardappelen op de LEI-bedrijven resp. f 7600,- en f 7003,-. Hieruit komt sterk de indruk naar voren dat de sterke specialisatie op de arbeidsintensieve pootgoedteelt met stamselectie voor deze combinatiebedrijven in deze jaren niet voordelig is geweest.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot op de akkerbouwbedrijven in dit gebied ligt in het algemeen op een hoog niveau. Het netto-overschot op bedrijf a is f 178,- per ha hoger en op bedrijf b f 90,- lager dan op de LEI-bedrijven. Naar verhouding lage bewerkingskosten monden niet zonder meer uit in gunstige bedrijfsresultaten. De opbrengsten van de gewassen op een zelfde grondsoort zijn in hoge mate onafhankelijk van de bewerkingskosten.

De arbeidsopbrengst van de boeren op deze combinatiebedrijven is resp. ca. f 6000,- en ca. f 8000,- hoger dan het LEI-gemiddelde. Dit vindt voor bedrijf a vooral zijn oorzaak in de uiteindelijke gunstige opbrengsten-kostenverhouding en voor bedrijf b voornamelijk in de 8 ha grotere oppervlakte, die hier de iets minder gunstige verhoudingen per ha compenseert.

Deelcombinatie D4 (gem. 1 mei 1969-1973)

	Combinatie van 7 bedrijven (samen + 270 ha)			Gem. van de LEI-bedrijven (meer dan 35 bedrijven)
	a	b	gem.	
Bedrijfsoppervlakte in ha	36,41	41,92	39,17	33,70
Aantal BE per ha	184	176	180	161
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,5	2,5	2,5	1,9
Aantal ha per v.a.k.	14,65	16,93	15,79	17,64
Aantal BE per v.a.k.	2702	2977	2840	2870
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2514	2034	2274	2664
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE				
Arbeid	607	567	587	609
Werk door derden	152	182	167	256
Werktuigen	231	261	246	303
Totaal	990	1010	1000	1168
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	412	416	414	470
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)				
Totale opbrengsten in gld. per ha	4354	4227	4291	4172
Totale kosten in gld. per ha	3232	3373	3303	3228
Netto-overschot in gld. per ha	1122	854	988	944
Netto-overschot per bedrijf in gld.	40848	36891	38870	32025
Berekend loon boer in gld.	12270	17928	15099	15025
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	53118	54819	53969	47050
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	32957	31493	32225	34950
Opbrengst per f 100,- kosten	135	126	131	129
Gewasopbrengsten in kg per ha				
Wintertarwe	5299	5504	5402	5406
Zomergerst	5050	4793	4922	4460
Pootaardappelen	23160	27426	25293	30575
Suikerbieten	51344	51079	51212	55475
Bouwplan in % bouwland				
Granen	31	33	32	37
Aardappelen	25	27	26	23
Suikerbieten	22	30	26	26
Overige gewassen	22	10	16	14

Werktuigen van combinatie D4
 (opgericht in 1954)

	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Trekker	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Spuitmachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Loofklapper		x	x	x						
Bietenrooier(s)				x	x	x	x	x	x	x
Bietenlader				x	x	x	x	x	x	x
Laadmast + giek				x	x	x	x	x	x	x
Precisiezaaimachine							x	x	x	x
Verkruimelaar(s)								x	x	x
Aardappelooftrekker									x	x
Opraappers(en)										
Gras- en hooilader										
Slootreiniger										
Aftakaspomp										
Pootaard.ontsmetter										
Rau Kombi(s)										
Drainreiniger										
Frees										
Rijenrees(en)										
Bietendunner										
Totaal aankoopbedrag in gld.	5800	8295	8295	21195	21195	18700	20626	31946	40646	43196

Werktuigen van combinatie D4
(opgericht in 1954)

	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Trekker	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Spuitmachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Loofklapper									
Bietenrooier(s)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Bietenlader									
Laadmast + giek	x	x							
Precisiezaaimachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Verkruime laar(s)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Aardappellooftrekker	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Opraappets(en)	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Gras- en hooilader			x	x	x	x	x	x	x
Slootreiniger			x	x	x	x	x	x	x
Aftakas pomp			x	x	x	x	x	x	x
Pootaard.ontsmetter			x	x	x	x	x	x	x
Rau Kombi(s)				x	x	x	x	x	x
Drainreiniger				x	x	x	x	x	x
Frees					x	x	x	x	x
Rijenfrees(en)							x	x	x
Bietendunner							x	x	x
Totaal aankoopbedrag in gld.	51946	59566	64075	71525	100570	100803	111016	113491	138870

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D5)

Deze combinatie omvat 2 bedrijven van resp. 40 en 51 ha in het Zuidwestelijk Zeekleigebied. Het laatste bedrijf heeft 5 ha grasland. Hierop wordt alleen vee geweid, meest schapen. Bedrijf a heeft een ongunstige en b een gunstige verkaveling en percelering. Het zijn beide hakvruchten-graanbedrijven op lichte zavel, sterk gespecialiseerd op de teelt van consumptieaardappelen. Hiervoor wordt jaarlijks 2 à 6 ha pootklaar bijgehuurd hetgeen in bovengenoemde oppervlakten is begrepen. Suikerbieten zijn minder belangrijk in het bouwplan dan gemiddeld op de LEI-bedrijven (resp. 13 en 21%). Op beide bedrijven wordt echter ca. 13% spruitkool verbouwd. Dit gewas komt op de LEI-bedrijven in het zuidwesten maar weinig voor.

De samenwerking - sinds 1964 - werd opgezet om de werkuitvoering en het tijdstip waarop in eigen hand te kunnen houden tegen niet te hoge kosten bij de mechanisatie.

Een ruime machinecapaciteit werd bewust aanvaard. Beide boeren wilden een vaste medewerker op het bedrijf houden.

Gemeenschappelijk aangekocht werden: aardappelpootmachine, loofklapper, aardappelrooimachine, boxenvuller, bietenrooimachine, maaidorser, strohakselaar en enkele kleinere werktuigen als o.a. schudegge en maibalk. Ca. 30% van de waarde van de inventaris was gemeenschappelijk. Precisiezaai van suikerbieten was vrijwel het enige loonwerk.

Alleen werkzaamheden waarbij dit organisatorisch nodig is worden gezamenlijk uitgevoerd.

Over de periode 1 mei 1968-1971 zijn van deze bedrijven gegevens beschikbaar.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) op bedrijf a zijn ongeveer gelijk aan die op de LEI-bedrijven en die op bedrijf b ca. f 270,- lager. De grotere oppervlakte en het uitvoeren van de spruitenteelt in deelbouw met de eigen vaste arbeider zijn de belangrijkste oorzaken van de relatief lage bewerkingskosten van bedrijf b. Bedrijf a is door de ongunstige verkaveling en percelering ook bewerkelijker dan bedrijf b. Het gemiddelde beeld van de bedrijven is hier het meest maatgevend.

De werktuigkosten van de combinatiebedrijven zijn hoger dan gemiddeld van de LEI-bedrijven. Een volledig eigen mechanisatie op totaal 90 ha is ook vrij zwaar. De arbeidskosten en de kosten van loonwerk zijn lager dan bij de LEI-groep.

Een volledige eigen mechanisatie met eigen werkuitvoering is bij dit intensieve bouwplan door de combinatievorming mogelijk geweest tegen niet te hoge kosten.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van tarwe zijn op de combinatiebedrijven iets lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Er wordt naar verhouding meer zomertarwe verbouwd door de combinatiebedrijven omdat het spruitkoolland pas tegen het eind van de winter weer beschikbaar is. Wintertarwe geeft echter hogere opbrengsten. Het graanstro wordt op beide bedrijven meestal verhakselde in een groenbemestingsgewas.

De opbrengsten van suikerbieten liggen op de combinatiebedrijven op hetzelfde niveau als dat van de LEI-groep.

De bedrijven a en b vallen op door de relatief hoge kg-opbrengsten van de consumptieaardappelen; deze zijn ca. 15% hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De geldopbrengsten van deze aardappelen zijn op de combinatiebedrijven

Deelcombinatie D5 (gem. 1 mei 1968-1971)

	Combinatie van 2 bedrijven (samen 90,52 ha)			Gem. van de LEI-bedrijven (meer dan 50 bedrijven)
	a	b	gem.	
Bedrijfsoppervlakte in ha	39,57	50,95	45,26	42,1
Aantal BE per ha	159	155	157	152
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,1	2,2	2,15	2,2
Aantal ha per v.a.k.	18,84	23,16	21,00	1944
Aantal BE per v.a.k.	2997	3579	3288	2886
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2578	2358	2468	2096
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE				
Arbeid	419	281	350	486
Werk door derden	233	163	198	278
Werktuigen	349	303	326	249
Totaal	1001	747	874	1013
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	380	407	394	355
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)				
Totale opbrengsten in gld. per ha	4198	4316	4257	3030
Totale kosten in gld. per ha	2882	2307	2594	2606
Netto-overschot in gld. per ha	1316	2009	1663	424
Netto-overschot per bedrijf in gld.	51656	100803	76230	19317
Berekend loon boer in gld.	11419	10186	10802	11716
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	63075	110989	87032	31033
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	37219	55851	46535	21667
Opbrengst per f 100,- kosten	148	187	168	117
Gewasopbrengsten in kg per ha				
Tarwe	4946	4504	4725	5033
Consumptieaardappelen	39649	38802	39225	34333
Suikerbieten	53999	51386	52693	52633
Bouwplan in % bouwland				
Granen	33	39	36	38
Aardappelen	39	34	36	18
Suikerbieten	12	14	13	21
Spruitkool	14	12	13	23
Overige gewassen	2	1	2	

echter resp. 33 en 58% hoger.

Op beide bedrijven wordt aan de aardappelteelt veel aandacht besteed. De kwaliteit van de grond is naar verhouding goed; de pachtbedragen wijzen hierop ook. De hoge geldopbrengsten worden mee veroorzaakt doordat op de bedrijven wordt gesorteerd en veelal pas laat in het voorjaar wordt afgezet.

Door de specialisatie op de teelt van consumptieaardappelen wisselen de bedrijfsopbrengsten op deze combinatiebedrijven van jaar tot jaar sterk. De spruitenteelt compenseert daarbij de naar verhouding kleine oppervlakte suikerbieten.

Volledigheidshalve zij opgemerkt dat de opbrengsten op beide bedrijven met ca. f 50,- per ha zijn verhoogd door de uitvoering van enig werk voor derden.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot op de combinatiebedrijven is zeer hoog; het is gemiddeld ca. f 1240,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven. De arbeidsopbrengsten van de boeren zijn daarbij gemiddeld bijna 3 maal die van de LEI-bedrijven.

Deze gunstige bedrijfsuitkomsten zijn in belangrijke mate te danken aan de gunstige resultaten die hier met de aardappelteelt zijn bereikt. Het directe effect van de combinatievorming op de totale kosten via de bewerkingskosten is in vergelijking hiermee zeker gering. In hoeverre de combinatievorming indirect heeft bijgedragen tot het gunstige opbrengstniveau is niet aan te geven.

Werktuigen van combinatie D5
(opgericht in 1964)

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Aardappelpootmachine	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Bietenrooier		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Taludmasier			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Aardappelrooier			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Schoonlandegge				x	x	x	x	x	x	x	x
Maai balk				x	x	x	x	x	x	x	x
Boxenvuller				x	x	x	x	x	x	x	x
Maaidorser				x	x	x	x	x	x	x	x
Loofklapper					x	x	x	x	x	x	x
Schudegge						x	x	x	x	x	x
Strohakselaar						x	x	x	x	x	x
Totaal aankoopbedrag	2300	6300	16400	34920	30695	35295	49920	55164	78514	78514	78514
in gld.											

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D6)

Deze combinatie omvat 3 bedrijven van resp. 89, 44 en 42 ha (totaal 175 ha) in het Zuidwestelijk Zeekleigebied. Bedrijf c werd tijdens de waarnemingsperiode (1 mei 1969-1974) vergroot van 27 tot 52 ha.

Het zijn hakvruchten-graanbedrijven met een intensief bouwplan op lichte zavel. De teelt van consumptieaardappelen is zeer belangrijk (26% van het bouwplan; LEI-bedrijven 17% en grote studiebedrijven in het zuidwesten 14%). Hier-naast wordt nog een grote oppervlakte uien verbouwd, voor een groot deel voor plantgoed. Suikerbieten zijn op de combinatiebedrijven minder belangrijk dan over het algemeen in het Zuidwestelijk Kleigebied (resp. 12% en 21% van het bouwplan). Bedrijf a onderscheidt zich verder door de teelt van witlofwortelen, gladiolen en winterpeen.

Op de bedrijven a en c zijn naast de boer nog 2 arbeidskrachten; op bedrijf b werkt de boer met nog 1 vaste man.

Het motief voor de samenwerking is de werkuitvoering - het tijdstip en de wijze waarop - in eigen hand te houden. Een grote slagvaardigheid wordt bij een intensief bouwplan van groot belang geacht.

Het gemeenschappelijk machinepark bestaat uit: pootmachine, twee 2-rijige aardappelrooiers met een stortbak en boxenvuller, (ook de witlofwortelen, de winterpeen en de gladiolen worden met een aardappelrooier geoogst), uienrooier, sorteermachine, maaidorser, strohakselaar, gewone en precisiezaaimachine, kunstmeststrooier, rijenfrees, rotorkopgege, trekker met hefmast en voorlader, kipwagen, twee ploegen en nog enkele hulpwerktuigen. Het aandeel combinatiewerktuigen omvat ca. 35% van de waarde van de inventaris op de bedrijven.

Aanvankelijk was er ook een gemeenschappelijke sproeimachine. De wens van zeer nauwkeurige bepaling van de tijdstippen waarop bij deze gewassen de bespuitingen plaatsvinden, heeft geleid tot weer individuele machines hiervoor.

Alleen het rooien van de suikerbieten gebeurt door een loonwerker; de combinatiebedrijven verzorgen hierbij zelf het laden en het transport.

Gezamenlijke uitvoering van werkzaamheden vindt plaats wanneer dit organisatorisch nodig is. Anders wordt met gemeenschappelijke werktuigen individueel gewerkt.

Bij de werkuitvoering is een duidelijke specialisatie ontstaan. De maaidorser heeft 2 vaste chauffeurs. Ook de zwaarste trekkers, individueel eigendom, worden door 1 of 2 vaste mensen ingezet die met bijbehorende werktuigen op alle 3 bedrijven werken.

Er wordt door de combinatie ieder jaar meer of minder werk voor derden verricht met diverse werktuigen (gemiddeld voor ca. f 17000,- per jaar).

De bewerkingskosten

Aan de bewerkingskant opereert deze combinatie min of meer als een exploitatie-eenheid. Mede hierdoor vertonen de bedrijven ongeveer een zelfde niveau van bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) ondanks grote onderlinge verschillen in bedrijfsoppervlakte en bouwplan.

Vergeleken met de LEI-bedrijven blijkt er een voordelig verschil voor de combinatie van ca. f 80,- per 100 BE dit is ca. f 125,- per ha bij een gemiddeld bouwplan.

Deelcombinatie D6 (gem. 1 mei 1969-1974)

	Combinatie van 3 bedrijven (samen 175,21 ha)				Gem. v/d LEI-bedr. (meer dan 50 bedr.)	Gem. van 10 grote studie- bedrijven
	a	b	c	gem.		
Bedrijfsoppervlakte in ha	88,53	44,04	42,64	58,40	43,9	113,38
Aantal BE per ha	165	179	216	187	152	138
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,7	2,0	3,1	2,6	2,0	3,8
Aantal ha per v.a.k.	32,93	22,02	15,10	23,35	22,11	30,61
Aantal BE per v.a.k.	5434	3940	3331	4235	3475	4218
Nieuwwaarde inventaris in gld./ha	3367	3081	2838	3095	2230	2171
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE						
Arbeid	368	476	517	454	552	426
Werk door derden	252	243	224	240	299	263
Werktuigen	419	347	264	343	267	306
Totaal	1039	1066	1005	1037	1118	995
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	425	421	418	421	384	374
Bedrijfsresultaten (p.b.)						
Totale opbrengsten in gld. per ha	4010	4400	5411	4607	3431	3082
Totale kosten in gld. per ha	2885	3265	4053	3401	2875	2422
Netto-overschot in gld. per ha	1125	1135	1358	1206	556	660
Netto-overschot per bedrijf	98852	48709	52460	66674	26655	73740
Berekend loon boer in gld.	23085	18083	16516	19228	15561	9934
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	121937	66792	68976	85902	42216	83674
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	55176	43085	35173	44478	31572	38628
Opbrengst per f100,- kosten	140	137	134	137	119	128
Gewasopbrengsten in kg per ha						
Tarwe	5131	5339	4747	5072	5123	5194
Consumptieaardappelen	40269	41072	40565	40635	37322	38887
Suikerbieten	49655	49543	46548	48582	51328	47524
Bouwplan in % bouwplan						
Granen	43	35	28	36	38	44
Aardappelen	26	26	26	26	17	14
Suikerbieten	13	13	11	12	21	22
Vien	10	12	21	14	24	20
Overige gewassen	8	14	14	12		

De werktuigkosten op de bedrijven van de combinatie zijn naar verhouding hoog 1). Men heeft in totaal - individueel en gemeenschappelijk - een (zeer) ruime machinecapaciteit. Dit is bewust nagestreefd bij het intensieve bouwplan. De kosten voor loonwerk zijn laag 1); ook de arbeidskosten onderscheiden zich gunstig van die van de LEI-bedrijven.

Voor al door hogere werktuigkosten zijn de bewerkingskosten per 100 BE van de combinatie iets hoger dan die van de grote studiebedrijven.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van consumptieaardappelen zijn op alle 3 bedrijven van de combinatie hoger (8 à 10%) dan de gemiddelde opbrengsten van de LEI-bedrijven; de bietenopbrengsten zijn daarentegen iets lager. De tarweopbrengsten verschillen gemiddeld weinig. Door de beperkte bietenverbouw wordt getracht de bezetting met bietenaltjes te verlagen. De kwaliteit van de grond is naar verhouding goed.

De totale geldopbrengsten liggen op de bedrijven van de combinatie op een hoog tot zeer hoog niveau; ze zijn f 570,- (a) tot f 2000,- (c) per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven en ca. f 1000,- tot f 2500,- per ha hoger dan op de grote studiebedrijven. Het belangrijke aandeel van consumptieaardappelen in het bouwplan met naar verhouding goede opbrengsten hiervan is de voornaamste oorzaak. De uienteelt (zaaiuien en plantuien) is verder op de combinatiebedrijven veel belangrijker dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De geldelijke opbrengsten van de uien waren ieder jaar hoger tot veel hoger dan van bieten. De zeer hoge opbrengsten per ha bedrijf c zijn mede te danken aan de verbouw van enkele tuinbouwgewassen (gladiolen, witlofwortelen, peen). Het uitgevoerde werk voor derden heeft de opbrengsten op de bedrijven met gemiddeld ca. f 100,- per ha verhoogd.

De bedrijfsopbrengsten schommelden van jaar tot jaar op de combinatiebedrijven aanzienlijk sterker dan die van de LEI-bedrijven door het grote aandeel van gewassen zonder prijsregeling.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot van alle drie combinatiebedrijven is zeer hoog. Het is gemiddeld per ha f 650,- hoger dan op de LEI-bedrijven en f 550,- hoger dan op de grote studiebedrijven.

De arbeidsopbrengsten van de boeren zijn daardoor gunstig: een groot aantal arbeidsuren draagt hiertoe nog bij. Het berekende loon van de boeren wijst hierop.

Deze gunstige bedrijfsresultaten zijn vooral te danken aan het intensieve bouwplan met goede opbrengsten. Een direct effect van de combinatievorming op de resultaten via de bewerkingskosten is ook zeker aanwezig maar is in verhouding hier niet groot.

Het van jaar op jaar tot goede resultaten brengen van het intensieve bouwplan - en met name ook het veilig stellen van organisatie en uitvoering van de oogst - is ook mede door de combinatievorming mogelijk geworden. Het effect van de samenwerking in dit opzicht is echter moeilijk meetbaar.

1) Aanvankelijk is een deel van de kosten voor de gemeenschappelijke werktuigen hier als kosten voor werk door derden geboekt op de individuele bedrijven. In feite moeten deze bedragen, voor vergelijkbaarheid met andere bedrijven, bij de werktuigkosten worden gevoegd. De werktuigkosten als combinatie zijn dan nog ca. f 30,- per 100 BE hoger als in overzicht D6 aangegeven en de kosten voor werk door derden evenveel lager. Verder kan opgemerkt worden dat het berekende bedrag voor werk door derden hier voor 60 à 70% bestaat uit chemische gewasbeschermingsmiddelen. Hoewel in het algemeen opname van deze middelen bij het werk door derden en bij de totale bewerkingskosten de vergelijking met het gemiddelde van de LEI-bedrijven weinig of niet zal verstoren, is dit in dit geval niet aan te nemen. Het middelenverbruik is bij D6 zeer hoog door de specialisatie op de teelt van zaaiuien en plantuitjes naast die van aardappelen.

Werktuigen van combinatie D6
(opgericht in 1969)

	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Frees	x	x	x	x	x	x
Kunstmeststrooier	x	x	x	x	x	x
Uienrooier	x	x	x	x	x	x
Kipwagen	x	x	x	x	x	x
Aardappelrooier(s)	x	x	x	x	x	x
Boormachine + standaard	x	x	x	x	x	x
Weegautomaat	x	x	x	x	x	x
Cirkelmaaier		x	x	x	x	x
Hefmast		x	x	x	x	x
Precisiezaaimachine		x	x	x	x	x
Trekker		x	x	x	x	x
Voorlader + bak		x	x	x	x	x
Spuitmachine(s)		x				
Maaidorser		x	x	x	x	x
Boxenvuller		x	x	x	x	x
Poederapparaten		x	x	x	x	x
Stortbak		x	x	x	x	x
Maaikneuzer		x	x	x	x	x
Snelkoppelingen		x	x	x	x	x
2-schaarploeg			x	x	x	x
Zaaimachine			x	x	x	x
Stoppelploeg				x	x	x
Rotorkoepge				x	x	x
Aardappelpootmachine					x	x
Sorteermachine					x	x
Grondontsmetter					x	x
Cultivator					x	x
Hogedrukreiniger					x	x
Triltandcombinatie						x
Betonmolen						x
Totaal aankoopbedrag in gld.	57201	170042	183290	191775	231874	238710

Bijlage 7 Deelcombinatie D7

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D7)

Aan de combinatie nemen 4 bedrijven deel van resp. 43, 89, 93 en 111 ha (totaal 336 ha). Na de opzet in 1970 werd in 1973 gezamenlijk een bedrijf van ca. 45 ha aangekocht zodat het geheel nadien 382 ha omvat.

Het bouwplan van deze bedrijven - gelegen op zware zeeklei - bestaat uit graan (gem. 61%), koolzaad (gem. 32%) en luzerne; het wordt na onderling overleg vastgesteld. In 1972 werd op één van de bedrijven nog een kleine oppervlakte bietenzaad verbouwd, in 1973 blauw maanzaad, in 1974 erwten en karwijzaad.

Het motief tot combinatievorming is vooral het streven naar verlaging van de produktiekosten. De op de individuele bedrijven aanwezige trekker- en werktuigeninventarissen zijn samengevoegd en worden in de loop van de jaren gesa- neerd tot één doelmatig machinepark voor de hele combinatie.

Naast de 4 boeren waren in de jaren 1972 t/m 1974 nog 3 vaste medewerkers aanwezig (in 1975 nog maar 1). De kosten van de betaalde arbeidskrachten en alle werktuigkosten worden over de partners omgeslagen naar ieders aandeel in de oppervlakte.

Het is de bedoeling na een overgangperiode tot een volledige bedrijfscombinatie te komen d.w.z. één exploitatie-eenheid met alle kosten en opbrengsten in verhouding als de oppervlakteaandelen. In verband met bestaande verschillen tussen de bedrijven in cultuurtoestand van de grond zijn tot dusver alleen de bouwplanverhoudingen gelijk en de bewerkingskosten gemeenschappelijk. Door grondverbetering (drainage, bekalking e.d.) op een deel van de bedrijven wordt gewerkt aan het meer gelijk worden van het vruchtbaarheidsniveau. Een ruime arbeidsbezetting is in verband met de uit te voeren bedrijfsverbeteringen tijdelijk aanvaard.

Van de combinatie als geheel zijn momenteel gegevens beschikbaar over de periode 1 mei 1972-1975 (3 jaren).

De bewerkingkosten

De totale bewerkingkosten van de combinatie (367 ha) zijn f 237,- per 100 bewerkingseenheden (BE) lager dan van de LEI-groep (gem. 65 ha). Bij een bouwplan als in dit gebied is dit ruim f 250,- per ha. Dit is te danken aan lagere arbeidskosten en minder loonwerk. De combinatie heeft een eigen inventaris voor vrijwel alle werkzaamheden op deze bedrijven. De werktuigkosten liggen daarbij op een zelfde niveau als gemiddeld op de LEI-bedrijven.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van de granen van de combinatiebedrijven zijn in deze 3 jaren gelijk of iets hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Het koolzaad leverde in 1972 een naar verhouding lage opbrengst; met luzerne was dit in 1973 het geval. De kwaliteit van de grond moet blijkens de genoteerde pachtbedragen (betaald of getaxeerd) als iets beter dan gemiddeld in het gebied worden beoordeeld.

De totale geldopbrengsten van de combinatie zijn in deze 3 jaren gemiddeld ca. f 300,- per ha lager dan op de LEI-bedrijven. Dit is in de eerste plaats een gevolg van het extensievere bouwplan. Het graanstro werd nog slechts voor een deel geoogst en leverde een lage geldopbrengst. Hakvruchten werden niet verbouwd (LEI-bedrijven gem. 7% suikerbieten). De naar verhouding lage opbrengst van koolzaad van de combinatie in 1972 (met 1/3 van de bedrijfsoppervlakte) is hier ook van invloed.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot van de combinatie is gemiddeld ca. f 110,- per ha hoger dan van de LEI-groep. De kostenverlaging via de bewerkingkosten is ruim toereikend om de lagere opbrengsten in deze 3 jaren te compenseren.

Mede door de gemiddeld grotere bedrijfsoppervlakte van de combinatiebedrijven ligt de arbeidsopbrengst van de boeren van de combinatie gemiddeld ruim 1/3 hoger als bij de LEI-bedrijven.

Deelcombinatie D7 (gem. 1 mei 1972-1975)

	Combinatie van 4 bedrijven (samen + 367 ha)	Gem. van de LEI-bedrijven (gem. 12 be- drijven)
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	91,73	64,93
Aantal BE per ha	95	107
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,7	1,7
Aantal ha per v.a.k.	54,46	38,46
Aantal BE per v.a.k.	5189	4009
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	1746	2252
Beweringskosten in gld. per 100 BE		
Arbeid	483	639
Werk door derden	137	198
Werktuigen	371	391
Totaal	991	1228
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	431	401
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)		
Totale opbrengsten in gld. per ha	2408	2700
Totale kosten in gld. per ha	1848	2251
Netto-overschot in gld. per ha	560	449
Netto-overschot in gld. per bedrijf	52524	33124
Berekend loon per boer in gld.	23900	22787
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	76424	55911
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	57152	43495
Opbrengst per f 100,- kosten	130	122
Gewasopbrengsten in kg per ha		
Tarwe	5626	5552
Wintergerst	5385	4853
Koolzaad	2933	3093
Luzerne	9863	10536
Bouwplan in % bouwland		
Granen	61	59
Aardappelen	-	1
Suikerbieten	-	7
Overige gewassen	39	33

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D8)

Deze combinatie omvatte aanvankelijk (1962) 3 veenkoloniale akkerbouwbedrijven van 24, 28 en 50 ha (samen 102 ha). In 1968 is een der partners uitgetreden; de intensieve samenwerking werd door de twee andere bedrijven voortgezet (1968: 75 ha). Door aankoop van grond konden deze bedrijven in de volgende jaren worden vergroot tot resp. 47 en 58 ha (1975: totaal 105 ha).

Er wordt een typisch veenkoloniaal bouwplan uitgevoerd d.w.z. tot 1968 33% aardappelen en 60 à 65% graan en daarna, in verband met de nieuwe teeltregeling, uitbreiding van de aardappelteelt tot 50% ten koste van graan. Het aandeel van suikerbieten op deze bedrijven is iets geringer dan het gebiedsgemiddelde.

Naast de drie boeren en een meewerkende zoon op één der bedrijven waren twee vaste arbeidskrachten aanwezig; deze stonden in dienst van de combinatie. Thans is er naast de twee deelnemende boeren op één bedrijf een zoon als derde kracht.

De gemeenschappelijke inventaris omvatte: 2 trekkers, aardappelrooimachine, maaidorser, opraappers, pootmachine, spuitmachine, zaaimachine, 2 kipwagens en enkele grondbewerkings- en hulpwerktuigen. In een der schuren is een gezamenlijke droog- en opslaginrichting voor graan gebouwd. Tegen het eind van de 3-bedrijvencombinatie was 57% van de waarde van de inventaris op de bedrijven gemeenschappelijk. Het zaaien en rooien van de suikerbieten en het loofklappen van pootaardappelen bleef door een loonwerker gebeuren.

De combinatie van 2 bedrijven heeft sinds 1972 de gehele inventaris gemeenschappelijk. Het tijdstip hiervoor was toen gunstig omdat op beide bedrijven belangrijke werktuigen (o.a. trekkers) vernieuwd moesten worden. Organisatorische gegevens zijn beschikbaar over de hele periode van 1962 af 1) en economische bedrijfsgegevens tot mei 1969. In overzicht D8 zijn die van 1 mei 1965-1968 opgenomen (dit is de 3-bedrijvencombinatie: 103 ha).

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 BE waren op ieder van de 3 bedrijven van de combinatie lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Ook op het kleinste bedrijf lagen de bewerkingskosten op een laag niveau. Het gemiddelde verschil bedroeg ca. f 100,- per 100 BE, dat is bij een zelfde bouwplan hier ca. f 125,- per ha.

De samenstelling van de bewerkingskosten is hier niet goed vergelijkbaar met die op de LEI-bedrijven, omdat werkzaamheden door de twee arbeiders in dienst van de combinatie uitgevoerd met gemeenschappelijke werktuigen als werk door derden is verwerkt. Vast te stellen is wel dat de lagere bewerkingskosten zijn veroorzaakt door in totaal lagere arbeidskosten en minder werk door derden.

De nieuwwaarde van de werktuigen van de combinatiebedrijven was in totaal ca. f 200,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven.

Uit de ontwikkeling van de bewerkingskosten over een langere periode (figuur 2) blijkt dat het voordelige verschil met de LEI-groep geleidelijk afnam. Na de beginjaren rationaliseerde de combinatie minder dan de LEI-bedrijven. Met name de arbeidsbezetting bleef op een zelfde niveau bij de combinatie.

Na het uitreden van een der partners waren de bewerkingskosten van de overblijvende combinatie (75 ha) nagenoeg gelijk aan het gemiddelde van de LEI-bedrijven (36 ha). De werktuigeninventaris en de arbeidsbezetting waren niet meer in evenwicht met de resterende oppervlakte.

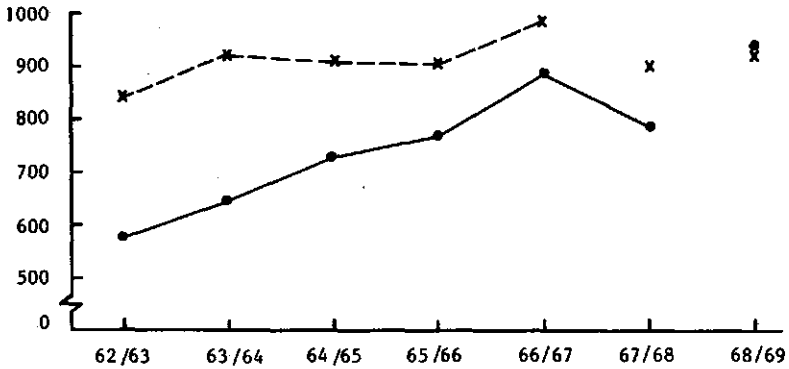
Door de bedrijfsvergrotingen (van 75 tot 105 ha) en het terugbrengen van de arbeidsbezetting tot 3 vaste krachten zijn de verhoudingen nadien bij deze combinatie zeker weer aanmerkelijk gunstiger geworden.

1) Men zie PAW-rapport 242 - september 1967 - L. Nieuwenhuysse.

Grafiek 2. Ontwikkeling van de bewerkingskosten voor combinatie D 8 (●—●)
t.o.v. die van de LEI-bedrijven (x---x)

Gem. opp. in ha:						
Comb. bedr. 33	34	35	34	34	34	37
LEI-bedr. 23	23	23	23	24	31	36

Bewerk.kosten in gld/100 BE

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van de granen waren op de combinatiebedrijven gemiddeld ongeveer gelijk aan die van de LEI-bedrijven. De opbrengsten van fabrieksaardappelen waren gemiddeld 7 à 8% hoger. De kwaliteit van de grond kan als overeenkomend met het gemiddelde van het gebied worden beschouwd.

De geldopbrengsten van alle granen lagen op de bedrijven van de combinatie duidelijk hoger dan het gemiddelde van de LEI-groep door hogere prijzen. De combinatie verbouwde vooral zaaigras; ook de eigen droog- en opslagrichting was hierbij van invloed.

De totale opbrengsten van de combinatie waren ca. f 150,- per ha hoger dan het LEI-gemiddelde. Hogere kg-opbrengsten (fabrieksaardappelen) en/of hogere prijzen (granen) compenseerden daarbij de geringe verbouw van suikerbieten, met name op de bedrijven a en c.

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot was op alle 3 bedrijven gunstig; het bedroeg gemiddeld f 511,- per ha en was daarmee ca. f 250,- per ha hoger dan het gemiddelde van de LEI-groep.

Globaal kan men zeggen dat 50% van dit voordelige verschil te danken was aan lagere bewerkingskosten en 50% aan hogere opbrengsten.

Door de boeren van de combinatiebedrijven werden ca. 25% minder arbeidsuren gemaakt dan op de LEI-bedrijven; we leiden dit globaal af uit de berekende lonen. Dit wijst op een ruime arbeidsbezetting. Door het hoge netto-overschot was de arbeidsopbrengst van de boeren op de bedrijven a en b, ongeveer van gelijke oppervlakte als het gemiddelde van de LEI-groep, toch ca. f 4000,- hoger dan van deze laatste.

Deelcombinatie D8 (gem. 1 mei 1965-1968)

	Combinatie van 3 bedrijven (samen + 103 ha)				Gem. v/d LEI-bedr. (gem. 35 bedrijven)
	a	b	c	gem.	
Bedrijfsoppervlakte in ha	24,47	27,98	50,58	34,34	26,20
Aantal BE per ha	115	123	119	119	124
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,3	1,3	2,1	1,6	1,6
Aantal ha per v.a.k.	19,93	20,77	24,90	21,87	15,99
Aantal BE per v.a.k.	2285	2602	2964	2617	2088
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	747	1008	680	812	1402
<hr/>					
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE					
Arbeid					510
Werk door derden					223
Werktuigen					203
Totaal 1)	815	908	796	840	936
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	253	233	247	244	225
<hr/>					
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)					
Totale opbrengsten in gld. per ha	2446	2467	2423	2445	2294
Totale kosten in gld. per ha	1862	2030	1910	1934	2029
Netto-overschot in gld. per ha	584	437	513	511	265
Netto-overschot in gld. per bedrijf	14295	12271	25913	17493	7533
Berekend loon boer in gld.	7140	8947	6247	7445	9834
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	21435	21218	32160	24938	17367
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	18988	18776	21573	19779	14933
Opbrengst per f 100,- kosten	132	122	127	127	113
<hr/>					
Gewasopbrengsten in kg per ha					
Zomertarwe	4184	3956	3960	4033	3790
Haver	4449	4729	4369	4516	4577
Zomergerst	3721	3404	3666	3597	3700
Fabriksaardappelen	43926	41829	37122	40959	38133
<hr/>					
Bouwplan in % bouwland					
Granen	64	55	65	62	58
Aardappelen	33	33	34	33	33
Suikerbieten	3	12	1	5	8
Overige gewassen	-	-	-	-	1

1) Alle kosten van de 2 arbeiders van de combinatie en van de gemeenschappelijke werktuigen zijn hier onder werk door derden geboekt, waardoor vergelijking op onderdelen niet mogelijk is.

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D9)

Deze combinatie omvat een 8-tal akkerbouwbedrijven van 30 tot 60 ha en een gemengd bedrijf met 13 ha bouwland op vrij zware zeeklei. De totale oppervlakte bouwland bedraagt ca. 350 ha.

Het begin van de samenwerking is hier reeds van oude datum. Uit gegevens van 1960 tot 1965 kon geen duidelijk gunstig bedrijfseconomisch effect van de samenwerking worden afgeleid 1). De combinatievorming had ertoe geleid dat de individuele inventarissen werden aangevuld met een aantal gemeenschappelijke machines zonder dat dit een duidelijke besparing op arbeid en werktuigen op de afzonderlijke bedrijven tot gevolg had. De bewerkingskosten van enkele bedrijven die werden nagegaan over de periode 1960-1964 lagen per BE hoger dan gemiddeld van de LEI-bedrijven in het gebied.

De opzet van de samenwerking werd in 1965 herzien. Het doel was de arbeidsbezetting en werkuitvoering op de bedrijven beter af te stemmen op de mogelijkheden in combinatieverband. De organisatie werd tot 1970 nagegaan. Van één van de bedrijven, waarvan ook tot 1965 bedrijfseconomische gegevens beschikbaar waren, werden deze tot 1969 gevolgd (bedrijf a in overzicht D9).

De bouwplannen van de combinatie omvatten 100 à 140 ha graan, 20 à 30 ha graszaad, 70 à 90 ha aardappelen (waarvan 50% pootaardappelen) en 85 à 100 ha suikerbieten; hiernaast werd een kleine oppervlakte erwten, karwij e.d. verbouwd. Naast de 9 boeren waren in totaal 6 vaste arbeidskrachten op de bedrijven aanwezig in 1969.

Bij de heropzet van de samenwerking behield ieder bedrijf een basisinventaris. Na afstoot van individuele machines werden deze werktuigen gemeenschappelijk aangeschaft. De nieuwwaarde van de individuele inventaris op bedrijf a was b.v. in 1963 f 127600,- en na de hernieuwde opzet in 1965 f 74800,-.

Gemeenschappelijk aangeschaft werden: drie maaidorsers (gereviseerde machines), twee 2-rijige aardappelrooiers met hulpwerktuigen (stortbakken, boxenvullers), een 6-rijige bietenrooier met oplader, vier kipwagens en twee zelflossende wagens, een rupstrekker met 4-schaarploeg, een zwadmaaier, twee precisiezaaimachines, een sproeimachine en enkele hulpwerktuigen.

Bij alle werkzaamheden met gemeenschappelijke werktuigen waarbij de organisatie dit vraagt wordt over en weer samengewerkt. Het ploegen op de bedrijven wordt voor een belangrijk deel door dezelfde man uitgevoerd evenals het spuiten. Ook verder is er zoveel mogelijk één vaste man voor iedere belangrijke machine.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) op dit bedrijf in de eerste vier jaren na de nieuwe opzet van de samenwerking bedroegen gemiddeld f 939,-. De LEI-bedrijven in zeeklei-west noteerden gemiddeld f 1046,-. Voor het combinatiebedrijf valt derhalve een voordelig verschil van ruim f 100,- per 100 BE te constateren; dit is bij een bouwplan als in deze gebieden ca. f 150,- per ha. Over de 4-jarige periode hiervoor (tot 1965) bedroegen de bewerkingskosten op bedrijf a f 943,- per 100 BE en op de toenmalige LEI-groep in dit gebied f 903,-. De betere doelmatigheid van de samenwerking kan als de belangrijkste oorzaak van deze gunstiger verhouding na 1965 voor bedrijf a gezien worden.

De samenstelling van de bewerkingskosten is hier niet vergelijkbaar met die op de LEI-bedrijven omdat de interne verrekening binnen de combinatie als kosten voor werk door derden zijn geboekt.

In figuur 3 is de ontwikkeling van de bewerkingskosten weergegeven.

1) PAW-rapport no. 197 - november 1965 - L. Nieuwenhuysse.

Deelcombinatie D9 (gem. 1 mei 1965-1969)

	Combinatie van 9 bedrijven (samen + 353 ha) a	Gem. van de LEI-bedrijven (gem. 50 be- drijven)
Bedrijfsoppervlakte in ha	56,83	31,70
Aantal BE per ha	162	150
Aantal v.a.k. per bedrijf	3,6	2,2
Aantal ha per v.a.k.	16,11	14,75
Aantal BE per v.a.k.	2584	2236
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha		2207
<hr/>		
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE		
Arbeid		499
Werk door derden		274
Werktuigen		273
Totaal 1)	939	1046
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	349	333
<hr/>		
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)		
Totale opbrengsten in gld. per ha	2932	3016
Totale kosten in gld. per ha	2466	2663
Netto-overschot in gld. per ha	466	353
Netto-overschot in gld. per bedrijf	26487	11188
Berekend loon boer in gld.	4806	10212
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	31293	21400
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	17497	16125
Opbrengst per f 100,- kosten	120	114
<hr/>		
Gewasopbrengsten in kg per ha		
Wintertarwe	5199	4970
Pootaardappelen	17546	26725
Suikerbieten	53379	49850
<hr/>		
Bouwplan in % bouwland		
Granen	34	39
Aardappelen	11	19
Suikerbieten	25	22
Overige gewassen	30	20

1) Door boeking van werkzaamheden van de combinatie als werk door derden is vergelijking op onderdelen hier niet mogelijk.

De opbrengsten

De tarweopbrengsten op bedrijf a zijn gemiddeld iets hoger dan het LEI-gemiddelde; de kg-opbrengsten van de pootaardappelen zijn daarentegen belangrijk lager en de bietenopbrengst weer duidelijk hoger dan die van de LEI-groep. Deze opbrengstverschillen moeten voornamelijk aan de naar verhouding zware grond op het combinatiebedrijf worden toegeschreven. Ook het bouwplanverschil met de LEI-bedrijven wijst hierop (LEI-bedrijven gemiddeld 19% aardappelen en 22% bieten, bedrijf a 11% aardappelen en 25% bieten).

De totale geldopbrengsten op dit combinatiebedrijf zijn per ha iets lager dan van de LEI-bedrijven. Hierin zijn opgenomen ca. f 200,- per ha voor verricht werk op andere bedrijven van de combinatie. Het aantal BE per ha op dit bedrijf is daardoor met ca. 25 verhoogd. Het eigen bouwplan omvat 137 BE per ha en was daarmee "extensiever" dan gemiddeld op de LEI-bedrijven (vnl. door veel minder aardappelen).

Bedrijfsresultaten

Het netto-overschot van bedrijf a bedroeg f 466,- per ha en was f 113,- per ha hoger dan gemiddeld van de LEI-bedrijven. Dit kan aan het gunstige verschil in bewerkingskosten van dit bedrijf van de combinatie worden toegeschreven.

Typering van de samenwerking en de bedrijven (zie ook overzicht D10)

Deze combinatie omvat 6 hakvruchten-graanbedrijven van 20 tot 40 ha (totaal 191 ha excl. ca. 45 ha grasland). Het bouwplan is intensief; consumptie-aardappelen nemen een zeer belangrijke plaats in. De grondsoort - zavel tot lichte klei - leent zich hiervoor uitstekend.

Na enkele aanloopjaren werd in 1965 met een intensieve samenwerking begonnen 1).

Op de individuele bedrijven bleef een volledige basisinventaris aanwezig. De deelnemende boeren streefden er daarbij naar met een intensief bouwplan een betaalde vaste kracht op het eigen bedrijf te handhaven. Het sorteren van aardappels b.v. werd daardoor niet in de combinatie opgenomen. Op één der bedrijven (a) bleven naast de boer nog twee vaste krachten tot 1967 i.v.m. de aanwezigheid van 6 ha grasland waarop een kleine melkveestapel werd gehouden (na 1967 alleen jongvee en mestvee).

De graan-, de aardappel- en de bietenoogst werden met gemeenschappelijke machines en met uitwisseling van arbeid over en weer uitgevoerd. Naast een maai-dorser, twee 2-rijige aardappelrooiers en een 1-rijige bietenrooier werden een opraappers, een sproeimachine, een precisiezaaimachine, twee boxenvullers en enkele speciale werktuigen voor grondbewerking gezamenlijk aangeschaft. De waarde van het aandeel in de inventaris van de combinatie was gemiddeld ca. 43% van die van de individuele werktuigen.

Op één van de bedrijven werd gemeenschappelijk een loods voor onderhoud en reparatie van de combinatiewerktuigen gebouwd en ingericht. Iedere deelnemer heeft het onderhoud en de exploitatie van een of enkele machines van de combinatie.

In de loop van de jaren werd gezamenlijk 85 ha grond gekocht en geëxploiteerd waarna de totale bij de combinatie betrokken oppervlakte ca. 276 ha bedroeg (excl. enig resterend niet scheurbaar grasland). Bij de verdere ontwikkeling werden ook de aanwezige trekkers (een 12-tal) en een viertal nieuwe 12-tons kipwagens in de gezamenlijke inventaris opgenomen. In 1973 werden tevens speciale werktuigen voor de uienteelt in combinatie aangeschaft en een 2e werktuigenloods gebouwd. Het bouwplan omvatte sindsdien globaal 3/8 graan, 1/8 wien, 1/4 aardappelen en 1/4 bieten.

Bij de uitvoering van de werkzaamheden is er een duidelijke taakverdeling en specialisatie ontstaan.

Naast de ontwikkelingen en de organisatie van de combinatie tot 1975 zijn van twee bedrijven bedrijfseconomische gegevens bijgehouden tot 1970. Deze zijn in overzicht D10 opgenomen.

De bewerkingskosten

Op beide combinatiebedrijven zijn de kosten voor werk door derden (loonwerk) naar verhouding aanmerkelijk lager en de werktuigkosten duidelijk hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De volledige eigen mechanisatie in combinatieverband komt hierin tot uiting. De beide bedrijven laten onderling een groot verschil in arbeidskosten zien. Bedrijf b komt daardoor in totaal op een veel lager niveau van bewerkingskosten per 100 bewerkingseenheden (BE) dan het LEI-gemiddelde (f 176,- dit is bijna 20% lager), terwijl a iets hoger uitkomt dan dit laatste (f 53,- dit is bijna 6% hoger).

De arbeidsbezetting op bedrijf a is zeer duidelijk te hoog gebleven na de combinatievorming om lage bewerkingskosten te kunnen bereiken. Het aantal BE per arbeidskracht is na de volledige mechanisatie door de samenwerking nog 16% lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. De aanwezigheid in deze jaren (tot

1) Zie PAW-rapport 272 - december 1968 - L. Nieuwenhuysse.

1967) van een kleine melkveestapel met een speciale kracht is hier mede van invloed.

Op bedrijf b - een akkerbouwbedrijf van 28 ha met naast de boer ook na de combinatievorming nog een vaste arbeidskracht - is de vrijkomende tijd meer en meer besteed aan de uitvoering van werk voor derden buiten de combinatie met de eigen basisinventaris (vnl. met de trekkers en transportmaterieel). Dit heeft de gegevens hier na 1967 sterk beïnvloed. Over de eerste drie jaren na de combinatievorming (1965-1967) waren de bewerkingskosten op dit bedrijf slechts f 31,- per 100 BE lager dan het LEI-gemiddelde. Het bouwplan van dit bedrijf omvatte 154 BE per ha en was duidelijk intensiever dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Door het uitgevoerde werk voor derden is het aantal BE hier met 110 per ha toegenomen.

De combinatievorming heeft er hier niet toe geleid - althans niet in directe zin - dat de bewerkingskosten op deze twee bedrijven in deze 5-jarige periode duidelijk lager werden dan gemiddeld in het gebied.

De opbrengsten

De kg-opbrengsten van de gewassen op deze combinatiebedrijven waren gemiddeld iets hoger dan op de LEI-bedrijven. Met name de aardappelen leverden goede kg-opbrengsten op beide bedrijven. De geld-opbrengsten van deze consumptieaardappelen waren gemiddeld resp. ca. f 850,- per ha (a) en ca. f 2000,- per ha (b) hoger dan van de LEI-groep, mede door een resp. f 2,25 en f 3,33 gemiddeld hogere prijs per 100 kg. Er werd op deze bedrijven zelf gesorteerd.

De totale geldopbrengst op bedrijf a is naar verhouding hoog en op bedrijf b zeer hoog per ha. Uitgevoerd werk voor derden heeft gemiddeld over deze jaren resp. ca. f 130,- en ca. f 900,- per (eigen) ha opgebracht. Het resterende gunstige verschil met het LEI-gemiddelde in bedrijfsopbrengsten van resp. f 464,- en f 1329,- per ha kan in hoofdzaak worden verklaard door de sterke specialisatie op de aardappelteelt met naar verhouding hoge opbrengsten van dit gewas.

Bedrijfsresultaten

De netto-overschotten per ha zijn resp. hoog (a) en zeer hoog (b). Zonder de opbrengst van het uitgevoerde werk voor derden ligt het netto-overschot resp. ca. f 100,- en f 650,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Deze ook dan nog resp. relatief goede en uitstekende bedrijfsresultaten kunnen weer voor namelijk worden toegeschreven aan de omvangrijke aardappelverbouw en de relatief gunstige opbrengsten van dit gewas op deze combinatiebedrijven.

Het in stand houden van een intensief bedrijfsplan met het zoveel mogelijk in eigen hand houden van de uitvoering van de werkzaamheden was hier ook één van de oogmerken van de combinatievorming.

Deelcombinatie D10 (gem. 1 mei 1965-1970)

	Combinatie van 6 bedrijven (samen 191 ha)			Gem. van de LEI-bedrijven (gem. van 70 bedrijven)
	a	b	gem.	
Oppervlakte in ha	38,54 1)	27,65	33,10	40,0
Aantal BE per ha	156	264	210	141
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,8	2,1	2,5	2,2
Aantal ha per v.a.k.	13,93	13,32	13,63	17,93
Aantal BE per v.a.k.	2156	3470	2813	2575
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2519	3592	3056	1867
<hr/>				
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE				
Arbeid	479	298	389	433
Werk door derden	156	134	145	276
Werktuigen	366	340	353	239
Totaal	1001	772	887	948
Kosten grond en gebouwen (p.b.)	347	406	377	319
<hr/>				
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)				
Totale opbrengsten in gld. per ha	3406	5041	4224	2812
Totale kosten in gld. per ha	2650	2959	2805	2281
Netto-overschot in gld. per ha	756	2082	1419	531
Netto-overschot in gld. per bedrijf	30064	57361	43713	21890
Berekend loon boer in gld.	7569	7729	7649	9480
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	37633	65090	51362	31370
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	20835	36636	28736	20340
Opbrengst per f100,- kosten	129	169	149	123
<hr/>				
Gewasopbrengsten in kg per ha				
(Winter-)tarwe	5025	5471	5248	5096
Consumptieaardappelen	35471	39816	37644	34800
Suikerbieten	53265	50708	51987	51180
<hr/>				
Bouwplan in % bouwland				
Granen	46	41	44	40
Aardappelen	33	35	34	16
Suikerbieten	21	24	22	20
Overige gewassen	-	-	-	24

1) Incl. 6,40 ha grasland.

BIJLAGEN B 11 T/M B 17

Bijlage II Bedrijfscombinatie BII

Typering van de samenwerking

Deze bedrijfscombinatie in Noordelijk Groningen is in 1970 ontstaan door het samengaan van 3 akkerbouwers met bedrijven van 47 tot 58 ha (totaal ca. 160 ha). Op 2 bedrijven bestaat de grond overwegend uit oudere, kalkarme lichte zavelgronden, terwijl op het derde bedrijf veel grond jonger, kalkrijker maar ook zwaarder is. De jongere gronden zijn ook het beste verkaveld. De bedrijfsgebouwen liggen op een afstand van enkele kilometers van elkaar.

In combinatieverband is een volledige mechanisatie van de aardappelteelt en aardappelsortering gerealiseerd, wat voordien individueel niet goed mogelijk was. Met deze aardappelverbouw meenden de 3 boeren zo gezamenlijk het beste inhoud aan hun bedrijven te kunnen geven tegen naar verhouding lage exploitatiekosten en met behoud van enkele los-vaste arbeiders. Gezamenlijk zouden zij op deze wijze de beste resultaten kunnen bereiken en overgang naar eenmansbedrijven voorkomen.

De combinatie beschikt over alle werktuigen voor de granen, poot- en consumptieaardappelen en graszaad. Alleen voor het rooien van suikerbieten en het zwadmaaien van zaadbieten wordt een loonbedrijf ingeschakeld.

De boeren werken alle 3 volledig mee. De organisatie wordt in onderling overleg geregeld. Het exploitatiesaldo wordt door de maten gelijkelijk gedeeld.

Voor de beoordeling van de bedrijfsresultaten, in vergelijking met de LEI-akkerbouwbedrijven kleiner dan 70 ha in Noord-Groningen, zijn gegevens over 3 oogstjaren (1972, 1973 en 1974) beschikbaar.

De combinatie heeft een totale oppervlakte van ca. 3 maal de gemiddelde oppervlakte van de LEI-bedrijven. De bedrijfsintensiteit gemeten naar bewerkings-eenheden per ha ligt daarbij met resp. 151 en 145 BE per ha iets hoger dan bij de LEI-bedrijven. De combinatie heeft zich op deze zavelgronden meer gespecialiseerd in de richting van de (poot)aardappelteelt en verbouwt veel minder suikerbieten dan de LEI-bedrijven.

De bewerkingskosten

De totale bewerkingskosten liggen relatief laag, aanzienlijk lager dan het gemiddelde van de LEI-bedrijven (resp. f 1032,- en f 1285,- per 100 BE). Bij 145 BE per ha betekent dit ca. f 370,- per ha. De kosten voor loonwerk zijn gering (f 135,- tegen f 341,- per 100 BE). Ook de arbeidskosten liggen aanmerkelijk beneden die van de LEI-bedrijven (resp. f 506,- en f 605,- per 100 BE). De arbeidsprestatie is bij de combinatie zowel gemeten naar oppervlakte per man als vooral ook naar bewerkingseenheden groter.

Door de grote oppervlakte van de combinatie is de investering in werktuigen naar verhouding niet zwaar. Wel zijn de werktuigkosten per 100 BE wat hoger dan bij de LEI-bedrijven (resp. f 391,- en f 339,-).

De opbrengsten

De geldopbrengst per ha ligt bij de combinatie in deze jaren hoger dan bij de LEI-bedrijven nl. resp. f 4170,- en f 3708,-. Dit is vooral te danken aan de zeer hoge opbrengsten van de grote oppervlakte pootaardappelen. De opbrengsten van de andere gewassen en daarmee van het grootste deel van het bouwland, lagen gemiddeld over deze 3 jaren wat beneden die van de LEI-bedrijven.

De bedrijfsresultaten

Een gemiddeld hoge geldopbrengst bij relatief lage kosten heeft zeer gunstige bedrijfsresultaten opgeleverd met een netto-overschot van f 1130,- (tegen f 519,- bij de LEI-bedrijven). De arbeidsopbrengst per man is ruim anderhalf maal die op de LEI-bedrijven. Ook de opbrengst-kostenverhouding ligt zeer gunstig.

Over deze 3 jaren zijn de resultaten voor de combinatie zeer gunstig geweest. De lage (bewerkings)kosten vormen daarvoor een goede basis. Voor de totale bedrijfsopbrengst en het financiële resultaat zijn de opbrengsten van de aardappelen van zeer grote betekenis.

Bedrijfscombinatie B11 (1 mei 1972-1975)

	Combinatie van 3 bedrijven (samen ca. 161 ha)	Gem. van de LEI- bedrijven minder dan 70 ha in Noord-Groningen (13 à 16 bedr.)
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	53,82	49,02
Aantal BE per ha	151	145
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,7	1,8
Aantal ha per v.a.k.	31,27	29,19
Aantal BE per v.a.k.	4719	4092
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2200	2578
<hr/>		
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE		
Arbeid	506	605
Werk door derden (incl. bestrijdings- middelen)	135	341
Werktuigen	391	339
Totaal	1032	1285
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	506	473
<hr/>		
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)		
Totale opbrengsten in gld. per ha	4170	3708
Totale kosten in gld. per ha	3040	3189
Netto-overschot in gld. per ha	1130	519
Netto-overschot in gld. per bedrijf	60908	26335
Berekend loon per boer in gld.	22026	21996
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	82934	48331
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	59082	37584
Opbrengst per f100,- kosten	138	115
<hr/>		
Gewasopbrengsten in kg per ha		
(Winter-)tarwe	4535	5214
Zomergerst	4471	4548
Pootaardappelen	37146	29368
Consumptieaardappelen	35605	34247
Suikerbieten	41675	45329
<hr/>		
Bouwplan in % bouwland		
Granen	48	51
Aardappelen	26	17
Suikerbieten	6	14
Overige gewassen	20	18

Typering van de samenwerking

Bedrijfscombinatie B12 is in 1970 door 2 boeren ongericht met ieder een bedrijf van ca. 40 ha (totaal 80 ha). In ruilverkavelingsverband kon deze oppervlakte tot 100 ha worden vergroot.

De grond is meest lichte, slempgevoelige zavelgrond. Na de ruilverkaveling is de gemiddelde perceelsgrootte ongeveer 4 ha en zijn de kavels langs verharde wegen bereikbaar.

De combinatie heeft in enkele jaren bouwplan, machinepark, werkmethoden en organisatie op elkaar afgestemd. Vrijwel alle werkzaamheden konden toen door de twee jonge boeren worden uitgevoerd. Aanvankelijk ontvingen ze in de drukste perioden nog enige hulp van hun vaders. Alleen voor het zwadmaaien van koolzaad en karwijzaad wordt een loonbedrijf ingeschakeld. Stro wordt niet geoogst.

Voor het gewenste bedrijfsplan werd twee man op 100 ha als een te geringe bezetting ervaren. Daarom is in 1974 de combinatie met een derde bedrijf tot in totaal 150 ha vergroot en is de mankracht met de bezetting van dat bedrijf (boer en een arbeider) toegenomen. Hierdoor zijn nu 4 man voor 150 ha beschikbaar. Het is nu ook beter mogelijk geworden om pootaardappelen zelf te sorteren.

Het exploitatiesaldo wordt over de deelnemers gelijkelijk verdeeld.

Bedrijfseconomische resultaten van deze combinatie zijn in vergelijking met de LEI-bedrijven in dit gebied nog maar over 2 jaren beschikbaar, nl. 1973 (combinatie van 2 bedrijven) en 1974 (combinatie van 3 bedrijven).

De gemiddelde oppervlakte van de deelnemende bedrijven is gelijk aan het gemiddelde van de LEI-akkerbouwbedrijven kleiner dan 70 ha in dat gebied; samen zijn ze in 1973 dus 2 maal, in 1974 drie maal zo groot. De bedrijfsintensiteit, gemeten naar bewerkingseenheden per ha, ligt daarbij met resp. 140 en 143 BE per ha op ongeveer hetzelfde niveau.

De combinatie heeft zich op deze lichte zavelgrond meer gespecialiseerd op de (poot-)aardappelteelt en verbouwt veel minder suikerbieten dan de LEI-bedrijven.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten zijn naar verhouding zeer laag: met f 975,- per 100 BE liggen ze f 379,- per 100 BE of, bij een bedrijfsplan van 143 BE per ha, ca. f 540,- per ha beneden het gemiddelde van de LEI-bedrijven.

Dit is voor een groot deel veroorzaakt door de lage arbeidsbezetting, die geleid heeft tot een zeer hoge arbeidsprestatie per man, zowel naar ha als naar bewerkingseenheden gemeten.

De investering in werktuigen is door de grotere oppervlakte van de combinatie naar verhouding niet hoog; de werktuigkosten per 100 BE liggen op hetzelfde niveau als bij de LEI-bedrijven.

De kosten voor loonwerk zijn gering.

De opbrengsten

De geldelijke opbrengsten lagen in deze 2 jaren gemiddeld ca. f 200,- per ha beneden die van de LEI-bedrijven. Naar verhouding lage opbrengsten van pootaardappelen en suikerbieten zijn hiervan de voornaamste oorzaak. Het niet-oogsten van stro heeft ook enige invloed.

De bedrijfsresultaten

De (bewerkings-)kosten van de combinatie liggen zeer laag, waardoor een zeer gunstig netto-overschot per ha werd behaald van f 1049,- (LEI-bedrijven gemiddeld f 633,- per ha). Daarbij is de arbeidsopbrengst per man hoog. Ook de opbrengst/kostenverhouding is zeer gunstig.

Bedrijfscombinatie B12 (1 mei 1973-1975)

	Combinatie 1)	Gem. van de LEI-bedrijven minder dan 70 ha in Noord-Groningen (13 à 16 bedr.)
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	49,93	49,73
Aantal BE per ha	140	143
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,3	1,8
Aantal ha per v.a.k.	40,98	30,54
Aantal BE per v.a.k.	5741	4220
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2212	2524
<hr/>		
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE		
Arbeid	445	650
Werk door derden (incl. bestrijdingsmiddelen)	176(95)	357
Werktuigen	354	347
Totaal	975	1354
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	490	486
<hr/>		
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)		
Totale opbrengsten in gld. per ha	3717	3933
Totale kosten in gld. per ha	2668	3300
Netto-overschot in gld. per ha	1049	633
Netto-overschot in gld. per bedrijf	52340	32550
Berekend loon per boer in gld.	24905	23448
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	77245	55998
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	67886	43593
Opbrengst per f100,- kosten	140	119
<hr/>		
Gewasopbrengsten in kg per ha		
(Winter-)tarwe	5879	5831
Zomergerst	4802	4682
Pootaardappelen	27698	29784
Consumptieaardappelen	38611	35615
Suikerbieten	43321	47975
Koolzaad	2957	2960
<hr/>		
Bouwplan in % bouwland		
Granen	50	50
Aardappelen	22	17
Suikerbieten	11	14
Overige gewassen	17	19

1) Combinatie in 1973 van 2 bedrijven, samen 100,24 ha.
Combinatie in 1974 van 3 bedrijven, samen 149,19 ha.

Bijlage 13 Bedrijfscombinatie B13

Typering van de samenwerking

Deze bedrijfscombinatie omvatte bij de oprichting in 1972 4 akkerbouwbedrijven en 2 gemengde bedrijven (akkerbouw en melkvee). De oppervlakte liep uiteen van 20 tot 110 ha en bedroeg totaal 403 ha. In 1973 is als combinatie nog 30 ha bijgepacht.

De aard en de kwaliteit van de gronden op deze bedrijven loopt sterk uiteen; in onderling overleg zijn de percelen in een schaal op punten gewaardeerd. Het puntentotaal van ieder bedrijf is de basis voor de verdeling van het exploitatie-overschot.

Het bouwplan is door de natuurlijke omstandigheden ter plaatse hoofdzakelijk gericht op granen en zadenrijen. De aard en zwaarte van de zeeklei in dit gebied is hiervoor een belangrijke oorzaak.

De bedrijven hebben veelal lange smalle kavels (z.g. opstreckende heerden) die van verschillende deelnemers naast elkaar waren gelegen. Omdat in de combinatie afscheiding niet meer nodig was en scheidingsloten konden worden dichtgemaakt zijn gunstigere perceelsvormen verkregen.

Om aan het eenzijdige akkerbouwbedrijf met hoofdzakelijk granen en zadenrijen meer inhoud te geven werd na de oprichting van de combinatie besloten gezamenlijk een groot melkveebedrijf op te bouwen. Bij een gemengde bedrijfsopzet van een omvang als hier mogelijk, zou volgens de deelnemers een efficiënte organisatie van de akkerbouw, een betere benutting van de arbeid over het jaar en een beter bedrijfsresultaat verkregen kunnen worden zonder de bedrijfsgebondenheid van melkveehouderij op de individuele bedrijven.

Naast de 6 deelnemende boeren waren 5 arbeiders bij de combinatie werkzaam. Werktuigen en machines voor alle werkzaamheden zijn aanwezig, zodat van loonbedrijven geen gebruik gemaakt behoeft te worden.

Van het begin af zijn de gegevens van de combinatie in een bedrijfseconomische administratie verwerkt. De nu beschikbare cijfers (over 1972/73 en 1973/74) bieden nog weinig inzicht door de ingrijpende omschakeling en nieuwe opbouw in deze jaren. In 1972 werd een grote veestalling gebouwd en het oorspronkelijk op enkele deelnemende bedrijven aanwezige vee grotendeels door aankoop in dat jaar uitgebreid tot 150 melkkoeien. In 1973 is de bedrijfsopbouw voortgezet maar zonder verdere fundamentele wijzigingen. De uitwerking van dat jaar is in overzicht B13 opgenomen. Uiteraard kunnen aan dat ene jaar geen conclusies worden verbonden. Ter illustratie zijn ook de uitkomsten van een groep LEI-akkerbouwbedrijven in hetzelfde gebied (het Oldambt in de provincie Groningen) in hetzelfde jaar weergegeven.

Bij de combinatie (435 ha) was in 1973 95 ha (22% van de oppervlakte) ten dienste van de veehouderij (65 ha gras en 30 ha snijmais).

De bedrijfsintensiteit gemeten naar BE per ha was bij de combinatie iets groter dan op deze LEI-akkerbouwbedrijven (resp. 110 en 106 BE per ha).

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 BE bij de combinatie liggen in het jaar 1973/74 op een zelfde niveau als bij deze groep LEI-akkerbouwbedrijven.

De opbrengsten

De bruto-geldopbrengst per ha van de combinatie ligt in 1973 ca. 12% boven die van de LEI-bedrijven (resp. f 2977,- en f 2653,- per ha). Door de aanwezigheid van de melkveehouderij zijn de geldopbrengsten verhoogd. De korrelopbrengsten van de granen waren dit jaar goed. De opbrengstprijzen bij de combinatie lagen echter laag. Stro is er bijna niet geoogst in tegenstelling met de meeste andere bedrijven. De geldopbrengsten van de belangrijkste granen liggen daardoor beneden die van de LEI-bedrijven.

De bedrijfsresultaten

De bedrijfsresultaten over het jaar 1973 zijn naar verhouding bij de combinatie nog niet gunstig. Er is een netto-overschot berekend van f 283,- per ha.

Bedrijfscombinatie B13 (1 mei 1973-1974)

	Combinatie van 6 bedrijven (samen 435,50 ha)	LEI-bedrijven Oldambt (12 bedrijven)
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	72,58	66,47
Aantal BE per ha	110	106
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,5	1,7
Aantal ha per v.a.k.	48,39	40,53
Aantal BE per v.a.k.	5308	4221
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	1298	2045
<hr/>		
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE		
Arbeid	602	599
Werk door derden (incl. bestrijdings- middelen)	186	183
Werktuigen	366	363
Totaal	1154	1145
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	516	394
<hr/>		
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)		
Totale opbrengsten per ha in gld.	2977	2653
Totale kosten per ha in gld.	2694	2141
Netto-overschot per ha in gld.	283	512
Netto-overschot per bedrijf in gld.	20634	37242
Berekend loon per boer in gld.	22646	22613
Arbeidsopbrengst van de boer in gld.	43280	59855
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	45738	46259
Opbrengst per f 100,- kosten	111	126
<hr/>		
Gewasopbrengsten in kg per ha		
Tarwe	5881	5411
Wintergerst	5368	4888
Zomergerst	4129	4279
Haver	5436	5214
Koolzaad	2637	2648
Luzerne	7407	10707
<hr/>		
Bouwplan in % bouwland		
Granen	56	61
Aardappelen	-	1
Suikerbieten	-	6
Overige gewassen	44	32

Het gemiddelde netto-overschot van de LEI-bedrijven in het gebied bedroeg dat jaar (1973) f 512,- per ha.

Uiteraard zal er bij een ingrijpende omschakeling van de bedrijfsopzet als hier is uitgevoerd met "kinderziekten" en aanloopverliezen rekening moeten worden gehouden. Dit kwam ook in 1972 zeer duidelijk naar voren.

In de eerstvolgende jaren wordt de melkveehouderij nog zeer sterk uitgebreid. Als de bedrijfsopzet in de komende jaren zal zijn gestabiliseerd en enige jaren functioneert zal meer inzicht kunnen worden verkregen omtrent de bedrijfseconomische uitkomsten.

Bijlage 14 Bedrijfscombinatie B14

Typering van de samenwerking

De samenwerking is gebaseerd op 2 bedrijven met totaal 4 deelnemers, nl. 2 boeren ieder met een zoon op het bedrijf. De bedrijven waren samen 140 ha (65 en 75 ha). Door gezamenlijke aankoop als vennootschap onder firma is nog 22 ha grond verkregen, waarna de totale oppervlakte 162 ha bedroeg.

Behalve de 4 deelnemers waarvan er één door (bestuurs)functies buiten het bedrijf vrij veel afwezig is, is slechts 1 vaste arbeider aanwezig. Voor belangrijke werkzaamheden zijn alle 5 personen beschikbaar.

De grond varieert van zeer lichte tot zware zavel meest van zeer goede kwaliteit.

Het doel van de deelnemers was een harmonische afstemming van grond, kapitaal en arbeid op elkaar. Een zelfstandige bedrijfsorganisatie zou niet goed haalbaar meer zijn bij de individuele bedrijfsoppervlakten. De bestaande samenwerking tussen de 2 bedrijven (deelcombinatie) zou door aanschaf van nieuwe grotere machines en volledige samenwerking aanzienlijk aan doelmatigheid kunnen winnen. Hierbij zou een ook op lange termijn verantwoorde bedrijfsopzet ontstaan.

Er is een complete inventaris aanwezig voor alle werkzaamheden aan granen, graszaad, consumptieaardappelen en bieten, incl. aardappel- en graanbewaring. Inschakeling van een loonbedrijf is niet nodig.

De bouwplansamenstelling en de bedrijfsintensiteit gemeten naar het aantal BE per ha wijken weinig af van het gemiddelde van de LEI-bedrijven. Er wordt door de combinatie meer graszaad en iets minder graan verbouwd dan gemiddeld in het gebied.

Van de combinatie zijn, in vergelijking met LEI-bedrijven en grote studiebedrijven in hetzelfde gebied, nog slechts van 2 jaren (1972 en 1973) bedrijfs-economische gegevens beschikbaar.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten van de combinatie zijn zeer laag. Ze liggen f 285,- per 100 BE beneden die van de LEI-bedrijven - dit is ongeveer f 430,- per ha bij 152 BE per ha. Ook vergeleken met de grote studiebedrijven zijn ze laag, nl. f 150,- per 100 BE lager.

Dit is voor het grootste deel te danken aan de zeer lage arbeidskosten die hier zijn berekend, ook vergeleken met de grote studiebedrijven. De "eigen arbeid" van 4 man die steeds op het gewenste ogenblik beschikbaar zijn, speelt hierbij zeker een rol. Gemeten naar bewerkingseenheden per man is de arbeidsproductiviteit bij de combinatie zeer hoog.

Er is zeer weinig werk door een loonbedrijf uitgevoerd. De kosten hiervan zijn gering.

De volledige inventaris bij de combinatie leidt ertoe dat de werktuigkosten aanmerkelijk hoger zijn dan gemiddeld op de LEI-bedrijven; ze zijn ook hoger dan op de grote studiebedrijven.

De opbrengsten

De totale geldopbrengst per ha ligt 2 à 3% lager dan gemiddeld bij de LEI-bedrijven en 8 à 9% hoger dan gemiddeld bij de grote studiebedrijven. De kg-opbrengsten van tarwe, aardappelen en bieten zijn goed tot hoog. De totale financiële opbrengst gemiddeld over deze 2 jaren wordt in vergelijking met de LEI-bedrijven belangrijk gedrukt doordat in het jaar 1972, met hoge aardappelprijzen, de gehele oogst in voorverkoop tegen relatief lage prijzen was verkocht.

De bedrijfsresultaten

De bedrijfsresultaten van de combinatie zijn zeer gunstig. Het netto-overschot is over deze 2 jaren gemiddeld bijna f 600,- per ha hoger dan op de LEI-bedrijven. Dit is bereikt door lage bewerkingskosten en goede tot hoge kg-opbrengsten van de belangrijkste gewassen.

Bedrijfscombinatie B14 (gem. 1 mei 1972-1974)

	Combinatie van 2 bedrijven (samen 162,80 ha)	LEI- bedrijven (meer dan 45 bedr.)	Gem. van 10 grote studie- bedrijven
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	81,40	44,8	116,0
Aantal BE per ha	150	152	140
Aantal v.a.k. per bedrijf	2,25	1,9	3,3
Aantal ha per v.a.k.	36,18	24,24	35,34
Aantal BE per v.a.k.	5428	4003	4930
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2679	2198	2300
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE			
Arbeid	333	604	448
Werk door derden (incl. bestrijdings- middelen)	208 (129)	330	301 (120)
Werktuigen	383	275	325
Totaal	924	1209	1074
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	411	400	395
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)			
Totale opbrengsten per ha in gld.	3781	3875	3484
Totale kosten per ha in gld.	2403	3080	2618
Netto-overschot per ha in gld.	1378	795	866
Netto-overschot per bedrijf in gld.	112138	37012	98184
Berekend loon per boer in gld.	18372 1)	19127	14218
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	130510 1)	56139	112402
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	67940	43230	51417
Opbrengst per f 100,- kosten	158	126	134
Gewasopbrengst in kg per ha			
Wintertarwe	5643	5219	5604
Consumptieaardappelen	47600	40355	40958
Suikerbieten	50626	48120	46790
Bouwplan in % bouwland			
Granen	33	39	44
Aardappelen	18	16	16
Suikerbieten	23	22	21
Overige gewassen	26	23	19

1) Berekend op basis van 1 boer per bedrijf.

Bijlage 15 Bedrijfscombinatie B15

Typering van de samenwerking

De combinatie bestaat uit 3 bedrijven en 4 deelnemers. Een van de bedrijven werd namelijk door een vader met een zoon gezamenlijk geëxploiteerd. De oppervlakte van de bedrijven is respectievelijk 60, 87 en 52 ha, samen 199 ha.

Binnen de combinatie zijn er vrij grote verschillen in grond met een variatie van 20-55% slib en 1-10% CaCo₃. Er zijn jongere en oudere gronden. De afstanden tussen de bedrijven zijn ongeveer 7 en 10 km.

Van de 4 deelnemers nemen er 3 door hoge leeftijd, door veel bestuursfuncties buiten het bedrijf of door ziekte/invaliditeit niet actief deel aan de dagelijkse werkzaamheden. De dagelijkse leiding is aan de jongste deelnemer opgedragen. Er zijn 5 arbeiders.

Het doel van de samenwerking is geweest een efficiënte organisatie voor de gezamenlijke oppervlakte als één bedrijf, ook op langere termijn. Bij de vorming van deze bedrijfscombinatie hebben de onderlinge familierelaties een belangrijke rol gespeeld.

In de eerste paar jaren werden praktisch alle werkzaamheden voor consumptieaardappelen door een loonbedrijf verzorgd. Sedert 1973 beschikt de combinatie hiervoor over eigen machines. Nu zijn voor alle gewassen als granen, graszaad, erwten, karwij, aardappelen en suikerbieten alle vereiste machines aanwezig en is inschakeling van een loonbedrijf niet meer nodig. Voor bewaring van aardappelen is voldoende opslagruimte aanwezig.

Bedrijfseconomische gegevens van deze combinatie, in vergelijking met LEI-bedrijven en grote studiebedrijven in dit gebied, zijn nog slechts over de jaren 1972 en 1973 beschikbaar. Het bouwplan van deze bedrijfscombinatie kenmerkt zich door iets minder aardappelen en bieten dan over het algemeen in het gebied. Daarentegen zijn er meer "diverse gewassen": graszaad, erwten, stambonen, vlas, karwijzaad. De bedrijfsintensiteit, gemeten in BE per ha, ligt daardoor duidelijk lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven (resp. 133 en 152 BE per ha) en ook iets lager dan op de grote studiebedrijven.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 BE liggen in deze 2 jaren f 150,- beneden die van de LEI-bedrijven. Bij 152 BE per ha is dat ca. f 230,- per ha. Ook liggen ze nog iets lager dan van de grote studiebedrijven. Deze lage bewerkingskosten zijn behaald bij transportafstanden van 7 en 10 km tussen de bedrijven onderling.

De lage bewerkingskosten zijn voornamelijk te danken aan de lage arbeidskosten. De kosten van werk door derden en van werktuigen liggen deze 2 jaar gemiddeld per 100 BE op hetzelfde niveau als bij de LEI-bedrijven.

De opbrengsten

De bedrijfsopbrengsten in gulden per ha liggen bijna 20% beneden die van de LEI-bedrijven en ca. 10% beneden die van de grote studiebedrijven. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door een "extensiever" bouwplan (minder bieten en aardappelen) en voor een deel door lagere kg-opbrengsten (eveneens van bieten en aardappelen). Stro wordt vrijwel altijd verhakfeld.

De naar verhouding lage kg-opbrengsten hangen mede samen met de hier gemiddeld wat minder goede gronden dan algemeen in het gebied. De lagere pacht houdt hiermee verband.

De bedrijfsresultaten

Het netto-overschot was f 860,- per ha, dit is f 65,- per ha hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven en ongeveer op hetzelfde niveau als op de grote studiebedrijven. Dat bij de naar verhouding lage opbrengsten van bieten en aardappelen nog een goed bedrijfsresultaat werd bereikt is geheel te danken aan de lage arbeidskosten.

Bedrijfscombinatie B15 (gem. 1 mei 1972-1974)

	Comb. van 3 bedrijven (samen 199,24 ha)	LEI- bedrijven (meer dan 45 bedr.)	Gem. van 10 grote studie- bedrijven
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	66,41	44,8	116,0
Aantal BE per ha	133	152	140
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,8	1,9	3,3
Aantal ha per v.a.k.	36,05	24,24	35,34
Aantal BE per v.a.k.	4787	4003	4930
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	1720	2198	2300
<hr/>			
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE			
Arbeid	445	604	448
Werk door derden (incl. bestrijdings- middelen)	318(121)	330	301(120)
Werktuigen	296	275	325
Totaal	1059	1209	1074
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	321	400	395
<hr/>			
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)			
Totale opbrengsten in gld. per ha	3147	3875	3484
Totale kosten in gld. per ha	2287	3080	2618
Netto-overschot in gld. per ha	860	795	866
Netto-overschot in gld. per bedrijf	57080	37012	98184
Berekend loon per boer in gld.	3085 1)	19127	14218
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	60165 1)	56139	112402
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	51904	43230	51417
Opbrengst per f 100,- kosten	138	126	134
<hr/>			
Gewasopbrengsten in kg per ha			
Wintertarwe	5407	5219	5604
Consumptieaardappelen	37764	40355	40958
Suikerbieten	41295	48120	46790
<hr/>			
Bouwplan in % bouwland			
Granen	36	39	44
Aardappelen	13	16	16
Suikerbieten	18	22	21
Overige gewassen	33	23	19

1) Berekend op basis van 1 boer per bedrijf.

Bijlage 16 Bedrijfscombinatie B16

Typering van de samenwerking

De combinatie bestaat uit 2 bedrijven en 2 deelnemers. De oppervlakte van de bedrijven bedraagt 128 en 72 ha (200 ha totaal).

De grond loopt uiteen van lichte zavel tot zware klei (20 tot 70% afslibbaar) en rust in een verschillend dikke laag op vaak grofzandige ondergrond (plaatgronden). De verkaveling is gunstig.

Van de 2 deelnemers heeft de oudste, met het 72 ha-bedrijf, zich in verband met zijn leeftijd al spoedig uit de dagelijkse bedrijfsleiding teruggetrokken. Bij deze combinatie van 200 ha zijn nog 5 arbeiders in dienst.

Voor de hier verbouwde gewassen granen, erwten, vlas, aardappelen en bieten is een volledige werktuigeninventaris aanwezig. Een 6-rijige bietenrooier is enkele jaren geleden aangeschaft in combinatie met enkele andere grote bedrijven om de bietenoogst gezamenlijk uit te voeren. Spuiten is het enige werk dat nog steeds door een loonbedrijf wordt uitgevoerd.

Het bouwplan kenmerkt zich door meer suikerbieten en luzerne dan in het algemeen in het gebied en daarnaast door verbouw van zaaizaden (tarwe, gerst, erwten, lijnzaad).

De bedrijfsintensiteit gemeten in BE per ha is duidelijk lager dan op de LEI-bedrijven en komt overeen met die op de grote studiebedrijven.

Van deze combinatie zijn bedrijfseconomische gegevens beschikbaar over de jaren 1969 t/m 1973.

De bewerkingskosten

Bij de administratie zijn de kosten van de 6-rijige bietenrooier in combinatie met andere bedrijven als kosten van werk door derden beschouwd. In het overzicht B16 zijn de kosten van werk door derden daardoor in feite te hoog en de werktuigkosten met een zelfde bedrag te laag. Ook de opgenomen investering in werktuigen komt daardoor op een lager niveau dan als het aandeel in de grote rooicombinatie bij de eigen inventaris zou worden berekend.

De bewerkingskosten per 100 BE liggen op hetzelfde niveau als van de LEI-bedrijven en 12 à 13% hoger dan gemiddeld op de grote studiebedrijven. Hoewel de samenstelling van de bewerkingskosten hier niet volledig is te beoordelen, is wel vast te stellen dat de kosten van werk door derden naar verhouding hoog zijn, ook na aftrek van de kosten van de bietenrooier. De uitgebreide zaaizaadverbouw met extra kosten voor o.a. drogen en schonen heeft hier invloed. Bovendien zijn in deze jaren contractueel alle aardappelen door derden gesorteerd voor rekening van de combinatie.

De arbeidskosten zijn over deze periode gemiddeld naar verhouding vrij hoog. Vooral in de eerste jaren was de arbeidsbezetting aanmerkelijk groter dan in de latere jaren.

De opbrengsten

De suikerbietenopbrengst is in vergelijking met de LEI-bedrijven laag. Deze opbrengst is ook nog iets lager (4 à 5%) dan bij de groep grote studiebedrijven.

De aardappelopbrengst is 12% lager dan op de LEI-bedrijven: de zware gronden op dit bedrijf lenen zich niet bij uitstek voor deze verbouwen stellen hoge eisen aan de teelttechniek.

Wel werden uitstekende kg-opbrengsten van tarwe verkregen. Door de zaaizaadverbouw werden van tarwe en van andere zaadgewassen gemiddeld ook hogere geldopbrengsten verkregen.

De bedrijfsresultaten

Het netto-overschot van deze bedrijfscombinatie is per ha f 37,- lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven en f 141,- per ha lager dan gemiddeld op de grote studiebedrijven. Dit wordt veroorzaakt door de naar verhouding lage opbrengsten van aardappelen en bieten en het eveneens naar verhouding vrij hoge kostenniveau, ook van de bewerking.

Bedrijfscombinatie B16 (gem. 1 mei 1969-1974)

	Comb. van 2 bedrijven (samen 199,94 ha)	LEI- bedrijven (meer dan 45 bedr.)	Gem. van 10 grote studie- bedrijven
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	99,97	43,9	113,38
Aantal BE per ha	139	152	138
Aantal v.a.k. per bedrijf	3,7	2,0	3,8
Aantal ha per v.a.k.	27,71	22,11	30,61
Aantal BE per v.a.k.	3879	3475	4218
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2031	2230	2171
<hr/>			
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE			
Arbeid	467	552	426
Werk door derden	375	299	263
Werktuigen	281	267	306
Totaal	1123	1118	995
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	389	384	374
<hr/>			
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)			
Totale opbrengsten per ha in gld.	3148	3431	3082
Totale kosten per ha in gld.	2629	2875	2422
Netto-overschot per ha in gld.	519	556	660
Netto-overschot per bedrijf in gld.	51936	26655	73740
Berekend loon per boer in gld.	550 1)	15561	9934
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	52486 1)	42216	83674
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	33182	31572	38628
Opbrengst per f 100,- kosten	120	119	128
<hr/>			
Gewasopbrengsten in kg per ha			
Wintertarwe	5491	5123	5194
Consumptieaardappelen	33942	37322	38887
Suikerbieten	45607	51328	47524
<hr/>			
Bouwplan in % bouwland			
Granen	32	38	44
Aardappelen	14	17	14
Suikerbieten	26	21	22
Overige gewassen	28	24	20

1) Berekend op basis van 1 boer per bedrijf.

Typering van de samenwerking

De bedrijfscombinatie bestaat uit 2 bedrijven en 2 deelnemers. De dagelijkse leiding is aan de jongste partner opgedragen.

De bedrijven zijn 51 en 45 ha, samen 96 ha. De grond varieert van lichte zavel tot zware klei. Wat grond en verkaveling betreft zijn er tussen de beide bedrijven grote verschillen. De bedrijven liggen op grote afstand van elkaar (15 km). Dit bemoeilijkt in het algemeen de organisatie en werkuitleiding bij deze bedrijfscombinatie, die door familierelaties tussen de bedrijfshoofden tot stand is gekomen. Soms bevordert het verschil in grondsoort en de grote afstand de werkspreiding door verschil in regenval en oogstrijpheid.

Voor alle verbouwde gewassen (aardappelen, bieten, granen, erwten) is een volledige werktuigeninventaris aanwezig. Daarmee wordt vrijwel alle werk door de boer zelf en - sedert 1972 - 2 arbeiders uitgevoerd.

De bedrijfsintensiteit gemeten naar bewerkingseenheden per ha ligt op een zelfde niveau als dat van de LEI-bedrijven en is duidelijk hoger dan bij de grote studiebedrijven.

Het bouwplan kenmerkt zich door een groter aandeel van suikerbieten en aardappelen dan gemiddeld in het gebied.

Van de combinatie zijn bedrijfseconomische gegevens beschikbaar over de oogstjaren 1969 t/m 1973.

De bewerkingskosten

De bewerkingskosten per 100 BE zijn beduidend lager dan gemiddeld op de LEI-bedrijven en nog iets gunstiger dan op de grote studiebedrijven. Vergeleken met de LEI-bedrijven betekent dit bij 152 BE per ha ca. f 220,- lagere bewerkingskosten per ha.

In vergelijking met de LEI-bedrijven kenmerkt de bedrijfscombinatie zich door lage arbeidskosten en weinig kosten voor loonwerk.

De werktuigkosten zijn daartegenover tamelijk hoog. Deels wordt dit veroorzaakt door de vrij hoge investering in werktuigen, maar ook de kosten voor onderhoud van de werktuigen zijn hoog. Dit hangt hier mogelijk samen met de weinige tijd die hier beschikbaar is voor onderhoud bij deze arbeidsbezetting; het kan verder zijn dat de grote afstand tussen de deelnemende bedrijven van enige invloed is.

De opbrengsten

De opbrengsten van tarwe zijn hoger dan gemiddeld op de LEI-bedrijven. Het opbrengstniveau van aardappelen en bieten ligt iets beneden dat van de LEI-groep. Deels zware kleigrond van minder goede kwaliteit en wisseling van percelen in ruilverkavelingsverband zijn hieraan mee debet. Een incidentele teelt van uien en tulpen is geen succes geweest en leverde voor beide gewassen een negatief saldo op.

De bedrijfsresultaten

Het netto-overschot is over deze 5 jaren gemiddeld f 45,- per ha hoger geweest dan gemiddeld op de LEI-bedrijven; het niveau van de grote studiebedrijven is hier niet bereikt.

De naar verhouding lage kosten van de bewerking resulteren niet in betere bedrijfsresultaten, omdat de bedrijfsopbrengsten bij dit bouwplan met ca. 50% bieten en aardappelen wat achterblijven. Enkele mislukte experimenten met de verbouw van uien en tulpen zijn hieraan mee debet. Verder valt op te merken dat de in rekening gebrachte pacht hier gemiddeld voor de bedrijfscombinatie te hoog uitvalt i.v.m. de grote onderlinge afstand van de bedrijven en de gedeeltelijk minder goede kwaliteit grond.

Bedrijfscombinatie B17 (gem. 1 mei 1969-1974)

	Comb. van 2 bedrijven (samen 96,83 ha)	LEI- bedrijven (meer dan 45 bedr.)	Gem. van 10 grote studie- bedrijven
Gemiddelde bedrijfsoppervlakte in ha	48,42	43,9	113,38
Aantal BE per ha	152	152	138
Aantal v.a.k. per bedrijf	1,8	2,0	3,8
Aantal ha per v.a.k.	27,61	22,11	30,61
Aantal BE per v.a.k.	4216	3475	4218
Nieuwwaarde inventaris in gld. per ha	2320	2230	2171
<hr/>			
Bewerkingskosten in gld. per 100 BE			
Arbeid	429	552	426
Werk door derden (incl. bestrijdings- middelen)	175	299	263
Werktuigen	369	267	306
Totaal	973	1118	995
Kosten grond en gebouwen per ha (p.b.)	413	384	374
<hr/>			
Bedrijfsresultaten (pachtbasis)			
Totale opbrengsten in gld. per ha	3351	3431	3082
Totale kosten in gld. per ha	2750	2875	2422
Netto-overschot in gld. per ha	601	556	660
Netto-overschot in gld. per bedrijf	29195	26655	73740
Berekend loon per boer in gld.	8642 1)	15561	9934
Arbeidsopbrengst per boer in gld.	37837	42216	83674
Arbeidsopbrengst per v.a.k. in gld.	35555	31572	38628
Opbrengst per f 100,- kosten	122	119	128
<hr/>			
Gewasopbrengsten in kg per ha			
Wintertarwe	5461		5194
Consumptieaardappelen	36104	37322	38887
Suikerbieten	48425	51328	47524
<hr/>			
Bouwplan in % bouwland			
Granen	46	38	44
Aardappelen	23	17	14
Suikerbieten	26	21	22
Overige gewassen	5	24	20

1) Berekend op basis van 1 boer per bedrijf